

MEEDIA

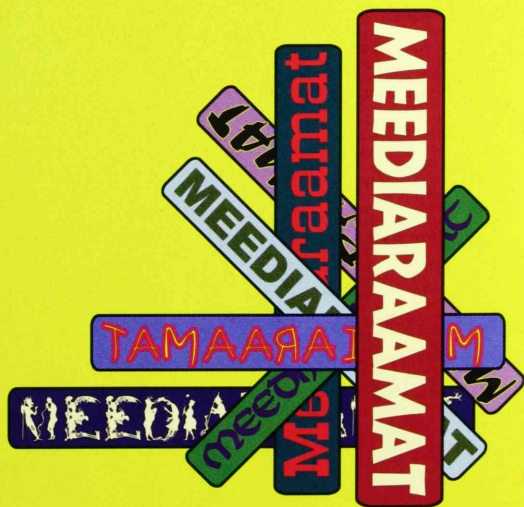
MEEDIARAAMAT

MEEDIARAAMAT

RAAMAT

Maarja Lõhmus

TOIMETAMINE: KAS LOOMING VÕI TSENSUUR

Tartu 1999

Maarja Lõhmus

**Toimetamine:
kas looming või tsensuur**

Keeletoimetaja: Triin Kaalep
Kujundus: Aivo Lõhmus
Küljendus: OÜ Toptext

Journalistic Edition: Creation or Censorship
© Maarja Lõhmus, 1999

ISBN 9985-56-449-9

Tartu Ülikooli Kirjastus
Tiigi 78, 50410 Tartu
Tellimus nr. 447

Sisukord

Eessõna	5
Sissejuhatus	7
1. Normatiivne ja kriitiline ajakirjandusteooria	9
1.1. Nõukogude ajakirjandus kui normatiivne ajakirjanduspraktika ...	9
Nõukogude ajakirjandustöö meetod. Propaganda	12
1.2. Ajakirjanduse kriitiline uurimine kui ajakirjandusuurimise meetod	13
1.3. "Kriitika" mõistest totalitaarses süsteemis	16
1.4. Kogemus kriitika all ja kriitiline kogemus	17
1.5. Kriitiline probleem: avatus—suletus	17
1.6. Maailmapilt ja selle eksegees	21
1.7. Kriitiline probleem: antuse ja tegelikkuse praktika	23
2. Toimetamisteooria	24
2.1. Ajakirjandusliku toimetamise suhestav olek: kultuuris, ühiskonnas, meedias	24
2.2. Toimetamine ühiskonnas ja kultuuris: avalik vestlus, osalemine võitlusväljal või manipuleerimine	25
2.3. Toimetaja kaks tüüpi: manipuleeriv toimetaja ja kriitiline-analüüsiv toimetaja	29
2.4. Toimetamine tegevusena: valimine, tõlgendamine, seostamine, konteksti loomine	31
2.5. Toimetamine meedias: kommunikatsiooniprotsessi mudelid ja esitusmudel	37
2.6. Vastuvõtt ja kujuteldav vastuvõtt	47
Vastuvõtjast lähtuv toimetamismudel	49
2.7. Kaks toimetamismeetodit: esitus keskkonnas ja protsess.....	53
2.8. Toimetamiskontekst ja selle osad	55
2.9. Kogu protsessi kujuteldavus ja näilisus. (Klassikaline, ideoloogiline ja modernne toimetamine)	56

3. Toimetamine totalitaarriigi suletud ajakirjanduses	57
3.1. Totalitaarse suletud süsteemi mudel, toimetamise iseärasused selles süsteemis	57
Totalitaarne suletud süsteem: keel, mõtlemine ja ideoloogia ...	59
"Suletud tekst" ja tekst "suletud süsteemis"	61
3.2. Nõukogude toimetamine: olemus ja eesmärgid	62
3.3. Toimetaja nõukogude ajakirjanduses	65
Nõukogude toimetaja aeg ja ajataju	66
3.4. Nõukogude toimetaja ülesanne: nõukogude maailmavaate, müütide ja ajastu hoidmine ning vastava "kogemuse" loomine	67
Toimetamist mõjutanud põhimüüdid	68
3.5. Toimetamine kui tegevus	71
Tsensuur ja keelamine	73
Nõukogude manipuleerimine	74
3.6. Toimetamise piire ja vabadusi	78
Toimetamine kui ideoloogiline sõda	79
Toimetaja vabaduse võimalusi — mäng piiridel	80
Manipuleerimise esitamine	80
3.7. Toimetamine massimanipulatsioonis	81
4. Toimetamisest Eesti Raadios aastail 1980–1984	82
4.1. Toimetaja roll Eesti Raadios 1960. aastatest 1980. aastateni	82
Toimetaja koht Eesti Raadio institutsionaalses struktuuris	85
Toimetajatöö poliitiline kontekst Eesti Raadios 1980–1984.....	87
4.2. Nõudmisi toimetajale	89
4.3. Toimetaja tegevusi	91
4.4. Toimetaja sotsiaalne identiteet ja professionaalsus	96
4.5. Toimetamine kui võitlus	97
4.6. Saadete tsenseeriv toimetamine	101
Žanr ja tsensuur	102
4.7. Tsenseerivalt toimetatud tekstid raadios	103
4.8. Järeldusi tsenseeritud tekstide analüüsist	107
Kokkuvõtteks: mis on toimetamine?	107
Kommentaare	111
Joonised ja skeemid	132
Kasutatud kirjandus ja allikad	133
Lisad:	
1. Ülevaade Eesti Raadio arenguteest kuni 1980. aastateni	140
2. Kasutatud raadiosaadete loetelu	148
3. Katkendeid intervjuudest Eesti Raadio endiste toimetajate, autorite ja juhtidega	152
4. Väljavõtteid EKP Keskkomitee salajastest dokumentidest.....	168

Eessõna

Näilisusest

“Toimetamine” on näilisus, sest tavalise meediauskliku meediatarbija jaoks pole seda olemas. Pole praegu ega ole kunagi olnud.

Raamatust

Just seda avaliku teksti avalikkuse eest hoolikalt varjatud sünniprotsessi kui meediaprobleemi käsitlebki see raamat. Käsikirjana valmis see 1995. aastal, kuid ajanõuetele vastavalt olen tekstis vähendanud terminite ja erialase spetsiifika osakaalu. Sellele vaatamata on raamat lugeja suhtes paratamatult ebasõbralik, sest see ei kuulu lihtsate retseptivalimike kilda.

Tegelikkusest

Tegelikkuses on kätte jõudnud epohh, mis internetiajastu tehniliste võimaluste kaudu võib välja viia *post-journalism*’i, kus ajakirjanduse keskmeks pole enam “uudis kui jagatud teadmine asjadest, mis on toimunud ja millega tuleb leppida”. *Post-journalism* võimaldab igale huvilisele uuel tasandil hoopis tõsisemaid ja iseseisvamaid infootsinguid, infotöötlust ning protsesside analüüsi.

Ajakirjanduse valdkonnas on seetõttu rohkesti selliseid nähtusi, mis jäävad meist 20. sajandisse maha ning mis üksnes infoajastu *post-journalism*’i taustal muutuvad raskesti mõistetavaks. Ent teatavasti ei kao vanad probleemid uute tehniliste võimaluste tekkides kuhugi, vaid lihtsalt teisenevad. Neid tuleb siis taas ära tundma ja uuel viisil lahendama õppida.

Sisust

Sellest raamatust leiata ülevaate toimetamisteooriast.

Raamatu esimeses osas tutvustan meediateooria kriitilise meetodi mõisteid. Teine osa käsitleb toimetamisteooriat. Kolmas peatükk vaatab toimetamist totalitaarriigi meediasüsteemis. Neljas peatükk aga esitab toimetamise näitena ühe *case-study*: toimetamise Eesti Raadios.

Põhitekstile on lisatud lühiülevaade Eesti Raadio arengust, katken did intervjuudest toimetajate ja meediajuhtidega ning väljavõtted Eesti Raadio tegevust otseselt mõjutanud Eesti Kommunistliku Partei Keskkomitee saladokumentidest.

Kasust

Sovetliku aja ja tollase meedia meenutamine annab meile võrdlusvõimalusi praeguses ajas ja/või värskendab mälu.

Toimetamine meedias peaks kindlasti olema auditooriumi üha laiemma tähelepanu all, sest selle mehhanismid mõjutavad oluliselt me ühisel avalikkuse väljal toimivaid avalikke tekste ja nende kaudu peaaegu märkamatu ka meid endid.

Sissejuhatus

Nõukogude Liit kestis aastast 1922 kuni aastani 1991. Selle riigi võimu kindlustamise ja valitsemise vahendiks oli utopistliku idee — kommunistliku maailmapildi — kehtestamine ning nõukogude inimeste mõtlemise töötlemine vastavalt sellele. “Kasvatustahendina” kasutati uue riigi esimestest päevadest peale repressioone. Stalini ajal püsiski nõukogude kord peamiselt hirmu kultiveerimisel ning repressioonidel. Alates 1950. aastate teisest poolest püüti hakkama saada eelkõige vaimse mõjutamise vahenditega (ajakirjandus, nn ideoloogiline kasvatustöö kõigil elualadel, kommunistlik partei, kommunistlik noorsooühing, pioneeri- ja oktoobrilaste organisatsioonid jms). Ajakirjandusest kujunes üks inimeste kõige olulisemaid mõjutustahenditeid terves nõukogude ideoloogiasüsteemis.

Käesolev töö keskendub toimetamise kui spetsiifilise ajakirjandusliku tegevuse uurimisele Eesti Raadio toimetajate töö põhjal 1980. aastatel. Kuigi see aeg oli sõnastatud ideoloogiliste nõudmistest poolest selge, ilmnestid tollal juba kujukalt ka ühiskonna vastuolud ning küpseva kriisi tunnused. Toimetajate tegevus peegeldas ilmekalt nii formaalsest nõudmistest tasandit kui ka ühiskonnas toimuvaid tegelikke protsesse. Ajakirjandusel, ka Eesti Raadiol, oli tollal aktiivne osa nii sotsiaalsetest vastuoludest kujunemisel kui nende esiletoomisest. Nendes vastuoludes tegid oma valikuid ka toimetajad, kelle hulgast mõnestki sai järgnevatel aastatel aktiivne ajakirjanik, kes mõjutas Eesti ühiskonna reformimise protsesse.

Lääne ühiskonna puhul kasutatavaid kriitilise analüüsi meetodeid (tuntud sisu-uurimise mudelid jm) on nõukogude ajakirjanduse uurimiseks võimalik kasutada vaid osaliselt, sest siin on praktikast tulenevaid olulisi erinevusi. Nõukogude normatiivse ajakirjanduse kriitilise

uurimise vahendeid tuleks oluliselt täiendada eelkõige manipuleeriva ajakirjanduse uurimiseks vajalike meetoditega.

Ajakirjandusuurimine on interdistsiplinaarne. Ajakirjandusuurimises sisaldub filoloogia, kultuuriuurimise ja sotsiaalteadusliku uurimise lähtekohti, selles sünteesitakse mitme teaduse uurimismeetodeid. Samas ei kuulu see ise tervikuna ühessegi neist valdkondadest ega kasuta ühtegi neist järjekindlalt, vaid püüab jõuda sünteesi kaudu oma lähtekohani, spetsiifilise uurimismeetodini.

Siinse töö meetod on ajakirjanduslike tekstide toimetamisel tehtud muudatuste ja toimetajaintervjuude kvalitatiivne analüüs. Peamise uurimismaterjalina olen kasutanud Eesti Raadio (ER) saateid ja nende litereeritud, toimetamisparandustega tekste. Olen intervjuueerinud Eesti Raadio endisi ning praegusi toimetajaid eri hierarhiatasandelt. Olen intervjuusid kõrvutanud nendesamade toimetajate praktilise tööga, raadiosaadete toimetamise jälgedega arhiivis. Vastuolud praktilise toimetamise ja sõnastatud toimetamisprintsipi vahel on võimaldanud avada üldist tööskeemi. Töö teoreetiline osa on üldistus praktilise materjali põhjal, milleks on tsenseerivalt toimetatud tekstid, saatekava, saated ja toimetajaintervjuud. Üritan leida vastuseid küsimustele:

Mida tähendab ajakirjanduslik toimetamine.

Milline koht on sellel ühiskonnas ja ajakirjanduses ning millest see sõltub.

Millistes ühiskonnaprotsessides toimetamine kui nähtus tegelikult osaleb.

Mida tähendab professionaalne toimetamine, milline on selle teadvustatus, mis on selle eesmärgid.

Milliseid tegevusi hõlmab ajakirjanduslik toimetamine.

Kuidas luuakse ja kujundatakse toimetamise käigus maailmapilti, millised on selle tegevuse meetodid ja võtted.

Mida või keda representeerib ajakirjanduse poolt toimetajate abiga esitatav maailmapilt.

Mil määral on toimetaja oma tegevuses vaba, milline see vabadus on ning milleks saab seda kasutada.

Oma töös olen kasutanud dokumente Eesti Raadio arhiivi fondist Eesti Riigiarhiivis (f 1590), Eesti Raadio ja Raadio-Telekomitee parteikoosolekute protokolle aastaist 1979–1985 (Eesti Riigiarhiivi filiaal, f 1450), Eesti Raadio arhiivi dokumente, Eesti Raadio hommikuste saatekoosolekute protokolle, Raadiolehe aastakäike 1978–1985, Eesti Raadio kohta ilmunud raamatuid (Panoraam 1983–1986) ja uurimusi Eesti Raadio ajaloo ning saadete kohta.

1 Normatiivne ja kriitiline ajakirjandusteooria

Normatiivseid ajakirjandusteooriaid on hakatud liigitama selle järgi, milline roll on ajakirjandusel mingis konkreetses ühiskonnas. Esimeses hõlmavas jaotuses (Siebert, Peterson 1956) kirjeldatakse autoritaarset, marksistlikku, liberaalset ehk vaba ajakirjandusteooriat ja sotsiaalse vastutuse teooriat.

Hilisemates käsitlustes on hakatud vaatlema teooriaid pigem “paradigmadena”, näiteks liberaal-individualistlik paradigma, sotsiaalse vastutuse paradigma, kriitiline, administratiivne ja kultuurilise läbi-rääkimise paradigma (Nordenstreng 1997).

1.1. Nõukogude ajakirjandus kui normatiivne ajakirjanduspraktika

Ühiskonna olemust ning toimemehhanismi määratletakse tavaliselt kehtiva poliitilise süsteemi kaudu. Eri ühiskondade ajakirjanduspraktikat on võimalik võrrelda ja üldistada. Ühiskonna- ja ajakirjandusuuringus võivad teineteist täiendada, need võimaldavad vaadelda ühe probleeme teise kaudu ning vastata sel viisil ka üldisematele küsimustele.¹

Autoritaarset ajakirjandust iseloomustab see, et nii selle klassikalisel (monarhistlikus) kui totalitaarses (marksistlikus) variandis teeb võimalolev jõud ajakirjandusele kindlad diskursiivsed ettekirjutused ning nende täitmist reguleeritakse otseste (kontrolli, tsensuuri) ja/või varjatud mehhanismidega. Et ajakirjandusel puudub autoritaarses

ühiskonnas vabadus, pole tal võimalik vastutada oma auditooriumi ees. Samas toob ametlike piirangute rikkumine kaasa vastutuse piirangute kehtestaja ees ja temapoolsed sanktsioonid.

Nõukogude ajakirjandust on ajakirjandusteoreetilistes käsitlustes vaadeldud kui normatiivset ajakirjandusdoktriini. Kuid ajakirjanduse seadmine kontrollija, surveavaldaja ja maailmapildi kujundaja rolli ei ole omane olnud ainult nõukogude ühiskonnale. Juba enne Teist maailmasõda kasutati ajakirjandust selles rollis ka Saksamaal, Itaalias ja Jaapanis.²

Normatiivne ajakirjandusdoktriin toob kaasa mitmeid ideoloogilisi, poliitilisi, juriidilisi ning eetilisi küsimusi, millele ei ole kerge vastata teaduslike meetodite järgi, vastavalt domineerivale paradigmat (McQuail 1994, 111). Võib täheldada lahknevusi mõistete kasutuses siis, kui vaatluse all on riigiteoreetiline kontseptsioon või seda representeeriv sotsiaalne reaalsus, ning siis, kui räägitakse ajakirjandusmehhanismist.³

Olukorras, kus ühiskonna sotsiaalne reaalsus erineb oluliselt selle ideoloogia poolt väljapakutud fassaadideestikust, s.t kui ideoloogiline normatiivne mudel ei kajasta kuigivõrd praktikat, tekib ilmne vastuolu normatsiooniteooria kui ideoloogia ja kui ajakirjandusregulatsiooni mehhanismi vahel. Nimetatud vastuolu on liberaalse ajakirjandusteooria praktika kriitikute ja analüütikute sage uurimisobjekt (näiteks J. Galtungil ja G. Gerbneril).

Ajakirjandusuurimuses puudub tänini uurimissuund, mis püüaks eristada näilist ja tegelikku ajakirjanduse ideoloogias ja toimetamismehhanismis, võrrelda otseseid ja kaudseid seoseid tegelike protsesside vahel ajakirjanduses ja ühiskonnas. Ajakirjandusõpikutes on nõukogude ajakirjandust seni iseloomustatud üksnes fassaadi ning ideaalprintsipide järgi. Näiteks kirjutab D. McQuail (1994, 110–112):

“Nõukogude teooria, mis sõjajärgsetel aastatel hoidis arvestatavat positsiooni ja mida seetõttu ei saa ignoreerida, andis massikommunikatsioonile kollektiivse agitaatori, propagandisti ja harija osa kommunismi ehitamisel. Teooria põhiprintsiibiks oli massikommunikatsiooni allutatus kommunistlikule parteile — ainsale töölisklassi seaduslikule esindajale. Mõistagi ei toetanud see teooria vaba ajakirjanduse väljendusvõimalust. See pakkus ajakirjandusele positiivset rolli ühiskonnas ja maailmas, tugeva rõhuga kultuurile ja informatsioonile ning majanduslikule ja sotsiaalsele arengule.

Mitmes rakenduslikus aspektis oli nõukogude teooria autoritaarne, kuid kuni viidi ellu kommunismiehitamise poliitilist teooriat, võis ta ise kinnitada oma toetumist rahvale.

Massikommunikatsioon pidi olema vastutusvõimeline ja tõsine ning peegeldama kultuuri ja sotsiaalse struktuuri mitmekesisust.”

Uurijate põhihuvi nõukogude ajakirjanduse määratlemisel on keskendunud selle vormilise liigitamise aluse kindlakstegemisele ja nime- tamisele: kas on tegu marksistliku, hegemonistliku, autoritaarse või

kommunistliku teooriaga. Liigitusaluse määramisel ei ole arvestatud võimalust, et teooria ja praktika seos on keerulisem. Samas võib näiline seose puudumine kontseptsiooni ja tegelikkuse vahel ise olla omaette süsteem. Sellist põhilist omapära mõistmata on mitmed liigitajad sattunud oma liigituse ohvriks, kirjeldades nähtust mõistete süsteemis, mis seda nähtust ei ava.

Muidugi ongi keeruline ette kujutada süsteemi, milles peaks võrdselt oluliseks ja tunnustatud aspektiks olema ühtaegu (ajakirjanduslik) tõde ja vale, objektiivsus ja tendentslikkus, mitmekülsus ja valikuvõimaluse puudumine, avatus ja piiratus, olemasolemine ja näimine ehk paistmine, faktilisus ja infoga manipuleerimine. Sellise süsteemi uurimiseks on vaja rakendada strukturealseid ja kriitilisi meetodeid. Nõukogude ajakirjanduse (kriitiline) uurimine tähendab tervikliku tegevus- ja mõtteviisi rekonstrueerimist.

Nõukogude ajakirjanduspraktika uurimine omas ajas oli keeruline, sest kriitiline uurimissuund oli välistatud. Uurimused, mis seda teha püüdsid, pidid piirduma vaid (Eesti ringhäälingu uurimise näidetel):

a) mõne olulise nähtuse vaatlemisega nõukogude ajakirjanduse parandamise ("parendamise") huvides (Einar Kraut, Raadiokunsti teemaatika ja ideeline potentsiaal. Tallinn: Marksismi-Leninismi Ülikool, 1985);

b) huvipakkuva teema kriitilise käsitlemisega (Vello Lään, Ringhääling kodanlikus Eestis. Tartu, 1967, dissertatsioon);

c) terava probleemi hinnangulise moonutamisega (Aadu Hiietamm, Välispoliitiline propaganda Raadios. Tartu, 1986, diplomitöö);

d) sisuliselt puuduva nähtuse kirjeldamisega (Helle Aan, Reklaam Eesti Raadios. Tartu, 1985, diplomitöö);

e) deskriptiivsete ülevaadetega ajaloost ja sündmustest tõlgendatuna kehtestatud ideoloogiadiskursuse raamides (Ain Saarna, Lühülevaade Eesti Raadio noortesaadete tekke- ja arenguloost aastatel 1940–1980. Tartu, 1982, diplomitöö).

Erandiks olid nende ajakirjanike biograafiad, kes olid elanud-töötanud enne "õige" ideoloogilise süsteemi algust (Tiina Kaalep, Felix Moor — elu ja töö. Tartu, 1987, diplomitöö).

Vaba ühiskonna- ja ajakirjandusuurimissuunana hakkas arenema sotsioloogia, ent peagi see keelustati (Tartu Riikliku Ülikooli sotsioloogialabor suleti 1975), materjalid salastati ametialaseks kasutamiseks, neid said kasutada üksnes "usaldusväärsed" inimesed (näiteks Eesti Raadio arvutuskeskuses). Ajakirjanduse sisu uurimine jätkus Tartu ülikooli ajakirjandusosakonnas, ent analüüsi kokkuvõtteid sai ajakirjanikele tagasisideks esitada vaid suuliselt. Põhilist informatsiooni ühiskonna eri sfääride kohta valdasid Riikliku Julgeoleku Komitee ja EKP Keskkomitee, kus seda kasutati valikuliselt või moonutatult, suunates sel viisil inimeste maailmapilti.

Ka ajakirjandusuurimise paradigma pidi lähtuma kehtestatud üldisest "teaduslikust" ajaloo- ning ühiskonnakäsitusest. See määras nii

nõukogude ajakirjanduse teoreetilised suunad kui ka tegeliku sisu. Nii olid nõukogude ajakirjanduse praktika, teadus ja teooria liitunud üldiseks nõukoguliku maailmapildi kujundamise vahendiks. Peale selle täitis ametlik "vaba" teaduslik mõtlemine suletud ühiskonnas veel üht ülesannet: nimelt pidi see tagama kehtestatud ideoloogiliste malltekstide säilimise, kordamise ning näilise uuendamisprotsessi.

Otsustusi "õige—väär" ei tehtud lähtuvalt teadusuurimustest ega kogemustest. Aluseks olid needsamad üldised ideoloogilised malltekstid ning vastav üldine kogemus etteantuna — lähtuvalt valmistekstidest. Suletud ühiskonna humanitaarteaduses (ka ajakirjandusuurimises) on ideoloogia ja sellest lähtuvad hinnangud olulisemad kui tõde (Lotman 1981, 3; 1984, 5).

Nõukogude ajakirjandustöö meetod. Propaganda

Et nõukogude ühiskond oli totalitaarne ühiskond, ei erinenud selle ideoloogia kuigivõrd Teise maailmasõja eelsest Saksa fašismiideoloogiast ja selle manipuleerimismeetoditest. Ideoloogiat defineeriti kui "poliitiliste, õiguslike, eetiliste, esteetiliste, religioossete ja filosoofiliste ideede ning vaadete süsteemi, mis peegeldab klassi seisundit ja väljendab klassihuve. Nüüdisaega iseloomustab leppimatu võitlus kahe vastandliku ideoloogia, kommunistliku ja kodanliku ideoloogia vahel" (ENE 1971, 3. kd, 118). Nõukogude ajakirjandus oli nõukogude "võitleva" ideoloogiasüsteemi osa, mis allus ainuparteile — Nõukogude Liidu Kommunistlikule Parteile. Seega olid NLKP "häälekandjaks" kõik olulised üldised ajakirjandusväljaanded, meediaväljaannete süsteemis valitses parteiline hierarhia (Lauristin 1994). Ajakirjanduse nõukogulikkuse järele valvasid parteikomiteede propagandaosakonnad.

Ajakirjandust käsitati NLKP ideoloogia edastamise vahendi ja kanalina. Ajakirjanduse üldfunktsioonid (informeerimine, reguleerimine, tunnetamine, harimine, meelelahutus jm) olid allutatud ideoloogiale. Neid pidi täitma teemasid ideologiseerides. Eesmärgid ja funktsioonid ajakirjanduses olid hierarhilised, olles praktilisteks näideteks ja tõlgenduseks peamisele, ideoloogilisele funktsioonile. Nõnda ei saanud ajakirjandusel olla ka omaette eesmärgi (subjektsust), sest ajakirjandus kui nähtus oli NLKP süsteemis ise vahendi (objekti) seisuses.

Ajakirjandusel puudus ülevaade ühiskonna- ja ajakirjandusprotsessist tervikuna, sest ideoloogiline kontroll oli kehtestatud nii allikate, materjalide, otsustajate kui ka tagasiside üle. Ajakirjanduslike põhimõistete, nagu "kommunikatsioonipoliitika", "massimeediumide seadus", "ajakirjaniku kutse-eetika" jms sisu moonutamine viis distantseerumiseni üldistest väärtushinnangutest. Suur osa sellest, mis Läänes käibis massikommunikatsiooniteooriana, hakkas Nõukogude

kontekstis eksisteerima teoreetilises ja normatiivses vaakumis, lahus sotsiaalsest ja ajaloolisest kontekstist (McQuail 1994, 120).

Nõukogude ajakirjanduse praktikas täitis seda teoreetilist ja normatiivset vaakumit nn nõukogude ideoloogia, milles ajakirjandusteooria oli propagandasüsteemi osa. Meediateoorias nimetatakse propagandaks kavatsetud, sihipärasest kontrolli, manipulatsiooni, mis seisneb informatsiooni ja kujutluste korraldamises, et saavutada poliitilisi eesmärgi (O'Sullivan 1983, 185). Propaganda jämedam vorm on agitatsioon, mis tähendas üleskutset (sageli survet) teatud kindlaks käitumiseks.

Nõukogude ajakirjandus toetus oma malltekstide kehtestamisel tsensuurile, keelamisele, kontrollile ja valikule. Normatiivsuse lähtekohaks oli kehtinud ideoloogia, s.o mõtete, sõnade ja väljendite teatud kindlal printsiibil suhestatud hierarhiline süsteem, mis moodustas vastavalt tervikliku mõtteviisi. Ideoloogias kasutati silmatorkavalt palju kogu maailma seletavaid, nn suuri narrative⁴ ning üldisi kategooriaid, mille raamidesse mahutati eranditena ka kriitilised ning kehtivale ideoloogiale vastukäivad nähtused.

Ideoloogiline manipuleerimine põhines suure osa tavamõistete teisitakasutusel. Nii oli loodud terve nõukogude mõistesüsteem ja sõnavara, märkidele anti uus sisu, tähendus nihestati nende tavasisust ning kasutati vastavaid ideoloogilisi tõlgendusskeeme. Propagandateooria koosnes hulgast meetodilistest manipuleerimisjuhenditest. Siia kuulusid mitmed sõnalise ja tegevusliku mõjutamise võtted: emotsionaalsus, psühholoogia arvestamine, teksti tendentsliku esituse võtted, poleemikaõpetus (valega) ründamiseks, probleemide (näiline) lahendamise — vastamine vestluse käigus ilma tegeliku vastamiseta jms (Vooglaid 1987).

Propaganda põhiõpetused käsitlesid auditooriumi manipuleerimist ning soovitud ideoloogilise tulemuse saavutamist. Siin oli rõhk ühekordsel efektil ja hetkemõjul. Propagandasse olid kaasatud ka nõukogude teadusasutused.

1.2. Ajakirjanduse kriitiline uurimine kui ajakirjandusuurimise meetod

Käesolevas töös on kasutatud meetodina kriitilist ajakirjandusanalüüsi. Siirdudes valitsevast paradigmat kriitilisse paradigmasse, tuleb muuta vastavalt ka ajakirjanduspraktika kõikide põhiosade käsitlusviisi. "Arusaam, et sisu võib muust eristada ning uurida kehtivates raamides, tuleks asendada käsitlusega, millele on tunnuslik ainese kultuurilise ehk semiootilise või diskursiivse olemuse laiem mõistmine ning oskus suhestada tähenduste-väljal uuesti uuritava ainese tõlgendused ja seosed komponentide vahel" (Hall 1992, 203).

Kriitiline analüüsimeetod on eesti kultuuris ning mõtteloos ajalooliselt levinud. Eesti kriitilise ajakirjandusuurimise olulisust kaugemas perspektiivis rõhutab näiteks Oskar Looritsa elukogemus: "Võim või mu vastu, organiseerimist organiseerimise vastu, olen jõudnud veendumusele, et pidanuksin võitlema ideedega ideede vastu. Ideede loov ja lõhkuv jõud on muutunud hoopis tugevamaks, kui nn teoinimesed oskasid kujutella. Ideede võitlus on paisunud, [...] vapustab inimkonna vaimu ja hinge, elutunnet ja väärtusteadvust, eetikat ja maailmavaadet" (Loorits 1951, 5).

Ajakirjanduse uurimine ise on valdkonnast tingituna põhimõtteliselt kriitiline. Ühtlasi kasvab koos ajakirjanduse uurimise ja uurimismeetodite arenguga, nähtuse teadvustamise ja selle ambivalentse olemuse avamisega ka teine suund: ajakirjandusuurimise enda kriitika. See kinnitab, et arvestatava teoreetilise baasiga teaduslik ajakirjandusuurimine on seni olnud nõrk, sest see on liiga vähe seotud mõtte- teadustega laiemalt. Nähtus seisab olematuse piiri lähedal (näiteks Silvo 1983).

Kriitiliste teooriate eesmärk on püüda avada vaadeldava nähtuse olemust uuesti selle võimalikust algtähendusest lähtudes (Derrida 1972), luua keeruliste sotsiaalsete ja kultuuriliste protsesside analüüsimiseks täpsemaid meetodeid. Kriitiline analüüs eeldab probleemi aluse ning asetuse määratlemist igas analüüsis eraldi (van Dijk 1986).

Kriitiline ajakirjandusuurimus ehk ajakirjanduse uurimise kriitiline suund kui omaette uurimisparadigma sai alguse kontentanalüüsi meetodi rakendamisest ajakirjanduse sisu uurimisel (näiteks klassikaline Gerbner 1964). Massikommunikatsiooni kui avalikkuse sfääri võimaluste üle alustasid laia teaduslikku ja rahvusvahelist diskussiooni nn Frankfurdi koolkonna uurijad (Th. Adorno, M. Horkheimer, H. Marcuse, J. Habermas); ajakirjanduse sotsiaalkultuuriline teooria hakkas jõudsalt arenema 1970. aastatel Williamsi ja Halli mõtetest. Uute kriitiliste suundade paradigmas on tänapäeval võimalik uurida mitmeid ajakirjanduse ja sellega piirnevaid probleemnähtusi: analüüsida nähtuste struktuuri kultuurisemiootiliselt (J. Lotman, U. Eco), uurida keelt, diskurssi ja teadvustamisprotsessi (M. Foucault, D. van Dijk), dekonstrueerida teksti ja kultuuri (R. Barthes, J. Derrida), psühhoanalüüsi abil arutleda inimese (müütides ja metafoorides) mõtlemise üle (J. Lacan, J. Kristeva), vaadelda meedia osa muutumist ühiskonnas sotsioloogiliselt ja filosoofiliselt (P. Bourdieu, J.-J. Lyotard).

Kriitilised paradigmad kasutavad töövahenditena meetodeid teistest teooriatest (näiteks dialektilisus ja võõrandumine marksismist, uuestikäsitlemine (*rethinking*) uusmarksismist, diskursianalüüs kirjandusteadusest, olemise—tegemise—näimise probleemid filosoofiast jne), luues sobiva interdistsiplinaarse kriitiliste uurimismeetodite tasandi. Märkatav on tendents vaadelda analüüsivat nähtust mitme erineva kriitilise uurimise meetodiga, et saada mitmekülgsemat pilti (Pietilä, Hellman, Paldán 1983; Dijk 1986). Samal ajal on olemas tei-

negi tendents — kriitilise analüüsi eri meetodite lähenemine (vt Tammi, Pietilä 1997; Ridell 1998).

Klassikalised kriitilised teooriad arvustavad veel tänapäevalgi masimeediat kui juhtpositsioonil oleva, "valitseva klassi" tööriista, mille abil püütakse ühiskonnale tervikuna peale suruda oma definitsioone ja tõlgendusi (McQuail 1992). Ühiskonnas nähakse seda rollide ja positsioonide võitlusena (Thompson 1990, 88; Haug 1983, 15).

Kriitilistes teooriates on keskne ideoloogia mõiste ja valdkond. Ideoloogiat defineeritakse kui mõtlemise raamistikku ja üldstruktuuri, millest lähtuvalt vaadeldakse maailma (Hall 1992, 268–269). Ideoloogiat võidakse mõista ka kui ühiskonna tsementi, seda koos hoidvate vaimsete ideede kogumit (Thompson 1990, 3; Haug 1983, 14). Mõlema määratluse puhul on tegemist (võitlus)väljaga, mida piiravad keel ja mõtlemine.⁵

Torkab silma, et "ideoloogiat" esitatakse ka ideoloogia-kriitika arutlustes enamasti "antuna", selle mõiste sisu täpsemat avamata. Nähtuse käsitluses on seetõttu kaotatud üks olulisi tunnusoone — selle sisemine ambivalentsus, mis "ideoloogias" iseenesest implitsiitselt (keeles ja mõtlemise iseärasuste tõttu) olemas on (Kitamura 1983). Seega on ideoloogia mõiste üheaegselt rünnakutega mõistega tähistatava ala vastu ka ise mõistena pidevalt kriitikaobjektiks.⁶

Tänapäeva kriitilised ajakirjandusteooriad analüüsivad ühiskonnas kehtestatud ideoloogia peegeldamist ajakirjanduses, ajakirjanduse üldisi printsiipe, kultuuri, ajakirjanduse ning ideoloogia omavahelisi suhteid ja seoseid, ajakirjandusväljaannete sisu; nad arvustavad ajakirjandusväljaannete kasutamist võimu poolt jm, tuues esile valitseva paradigma nõrkusi, tema kriisini viivaid ilminguid (näiteks Hall 1992, 202; Gerbner 1969; Pietilä 1983).

Ent kas saab kriitiliseks uurimuseks nimetada orgaaniliselt süsteemi kuuluvat, antagonistlikult olemasolevat, s.t eeldatud kriitikat? Tänapäeva ühiskonnas on ühiskonnakriitika eri vormid ühiskonna olemasolu ja toimimise oluline osa. Seega on tarvilikud erinevad kriitilised teooriad, mis analüüsiksid ning seaksid kahtluse alla uuritava objekti toimemehhanismi. "Kuigi vastav keskustelu ja poleemika on olulised, ei usu ma siiski, et valitsevat teoreetilist ideoloogiat toetavaid suhteid saaks ümber kujundada üksmeelt taotlevate uurijate kokkulepete abil" (Hall 1992, 203).

Kriitilise teooria peamine nõrkus on Halli arvates selles, et tema abil ei saa muuta suhteid, mis valitsevat teoreetilist ideoloogiat võimul hoiavad. Samas ei vii muutustele ka poliitikale omased lahendused: kui erinevad paradigmad ühiskonnas kordamööda vahelduksid või "kui neid vahetatakse roteerumispõhimõttel samal viisil, nagu see toimub parteidega kapitalistlikus demokraatias" (samas, vrd ka Marx "Teesid Feuerbachi kohta").

Olulisim, mida kriitiline teooria võib suuta, on vabastada nähtused sõnade võimust, millega valitsevaid suhteid alal hoitakse.

Kriitilised paradigmad kui kehtestatud tähendussüsteemidest ja sõnade võimust vabastajad võimaldavad jõuda uuritavate nähtuste algseoste juurde, neid ka keeleliselt uuesti tõlgendada ja seostada.

Lähtudes uurimismeetodist ja eesmärgist võib kriitilise paradigma liigitada kultuuriuurimuseks ja sotsioloogiliseks uurimuseks. Kultuuriuurimine on konstateeriv, analüüsib ühiskonda antuna ega käsitle selle muutumist. Uurimismeetoditeks on kirjeldused, võrdlused, ajalooülevaated jm. Sotsioloogiline uurimus lähtub eeldusest, et ühiskondlikud suhted ning seega ka ühiskond ise muutuvad aja jooksul. Sotsiaalse uurimuse meetod on kriitiline.

Eri kriitilist paradigmat kasutavate teadlaste vahel käib vaidlus paradigma enese ning selle meetodite üle (vt Hall 1992, 72; Pietilä, Sondermann 1987, 24–25; 1994, 30–32, 35–37). Probleemi lähtekohaks on filosoofiline küsimus kultuuri olemusest: kas kultuur on “dialektiliselt muutuva sotsiaalse korra pealisehitus” (mh marksism) või on ta totaalsem ja vanem kui muutuv sotsiaalne elukorraldussüsteem (mh konservatism).

Kultuuriuurimises nähakse olemusprobleemi kultuuri ja ideoloogia, kahe teineteise vastas seisva nähtuse tegelikes suhetes (Hall 1992, 86). Arutlustes viidatakse kultuuriuurimise kahele paradigmale, millest esimene — evolutsiooniline ehk absoluutne kultuurikäsitlus — nimetab kultuuriks üksnes tsivilisatsiooni kõrgemaid saavutusi (*“the best that has been thought and said”*), teine — relativistlik kultuurikäsitlus — vaatlleb kultuuri sotsiaalsete tavade ja eluviiside summana (Hall 1980, 59).

Kultuuriuurimuse oluline osa on ühiskonnas käibivate väärtuste ning nende muutumise uurimine. Näitena siinkohal vaid üks määratlus: “Kultuuri” määravad ära käibivate tähenduste ning väärtuste kaudu määratletud sotsiaalse olemasolu tingimused ja neile vastav reageerimise viis” (Hall 1992, 72–73).

Nii kultuuriuurimises kui kriitilise sotsiaalse uurimise meetodi teoreetilises arendamises võib näha püüdu sünteesida eri lähenemisviise, nii et teatud struktuurilises või hierarhilises süsteemis on võimalik käsitleda neid ühtsena (Bourdieu 1991; Thompson 1990).

1.3. “Kriitika” mõistest totalitaarses süsteemis

Kuigi enamik kriitilisi suundi tegeleb kehtiva korralduse, selle ideoloogia esiletoomisega, on nõukogude süsteem siingi ühisesse kogemusse andnud huvitavat lisa. Sõna “ideoloogia” oli kehtestatud ideoloogilises süsteemis soovitud ning väärtusena esitatud mõiste, mis riiklikus praktikas tähendas varjamatut tendentslikkust, tõega manipuleerimist ning inimeste teadvuse töötlemist riiklikult ettenähtud suunas.

“Kriitiline” oli mõistena kasutusel ka nõukogude ideoloogias, tähistades eelkõige küll nõukoguliku ideoloogia “õigsust” ja “võitu” teiste

mõtteviiside üle. Kriitika oli ka üks väheseid võimalusi uute ideede esitamiseks. See tähendas enamasti mingi nõukogude ideoloogiale “võõra” nähtuse tutvustamist, s.o selle kui “vaenuliku” hävitavat mahategemist, nähtuse olemust tegelikult avamata või seda moonutades. “Kriitikat” tuli tähelepanelikult ja analüüsivalt lugeda. Nii seostus kriitika eelkõige kaasaegsete filosoofiliste suundade ning ühiskonnakäsitlustega, mis nõukogude ideoloogiast erinesid. Mõiste “kriitika”, millel oli ideoloogiasüsteemis oma kindel koht, võttis võimaluse sedasama mõistet tegelikult (samas süsteemis) käsitleda, sest see oli tähendusest tühjaks tehtud.

Just eelkirjeldatud kogemus seletab post-sovetlikku olukorda, kus “kriitiline” suund oli ühiskonnas ning mõtlemises väga tähtis. See võimaldas humanismi põhisõnavara, eriti väärtusmõistete (aus, õige, kodumaa, vaenlane, reetur, vabastaja, objektiivsus, reaalsus, südametunistus jm) vabastamist ideologiseerimisest.

1.4. Kogemus kriitika all ja kriitiline kogemus.

Kriitiline analüüs vaatleb kogemust kui humanistliku paradigma elementi, millel on kaks sisu: “kogemuslikkuse väärtustamine” ja “inimeste tegevuse loova ja ajaloolise olemuse väärtustamine”. Esimene vaatleb kogemust kui midagi absoluutset; kogemus avaldub eri tavade, praktikate suhestumisel, lõikumisel, mille kaudu need vastastikku üksteist mõjutavad. Selle käsitluse järgi on kogemus totaalne ja üldiselt antud. Selles printsiibis sisaldub võimalus rääkida “kogemusest” *a priori* (näiteks ideoloogias).

Teine lähenemine käsitleb kogemust kui inimese läbielatud empiirilist tunnet, tähenduste ja seoste loomise protsessi konkreetsete ja abstraktsete nähtuste vahel. Tegemist on teadmistega *a posteriori*. Selline kogemus on dünaamiline, eluga kogunev, muutuv ja ka ununev ning hõlmab tajumist, mälu, mõtlemist ja keelt (O’Sullivan 1983, 38–39).

Kahtlemata on kogemus kriitilise analüüsi olulisemaid elemente. Kogemus võib ühendada mõtlemise ja analüüsi kaudu eri objekte, olenemata vaadeldavate objektide mõõtmetest ajas, ruumis, inимтунnetuses (Fukuyama 1992). Kriitiline analüüs väärtustab empiirilist uurimisainest. Probleemiks võib aga osutuda vähene distantseeritus ning sõltuvus empiirilisest materjalist: uuritavad ideed võivad mõjutada käsitlust ning muutuda sel viisil analüüsi seisukohtadeks (Hall 1992, 75, 210).

1.5. Kriitiline probleem: avatus ja suletus

Ühiskondi võib vastavalt nende sisemise vabaduse astmele vaadelda rohkem või vähem avatud või suletud süsteemidena, lähtudes nii ideedest ühiskonna kohta (nagu Platonil või Aristotelesel) kui ka

ühiskondade endi omadustest. Käesolevas töös on lähtutud eeldusest, et avatum ühiskond tagab indiviididele rohkem avatust ka vaimses sfääris.

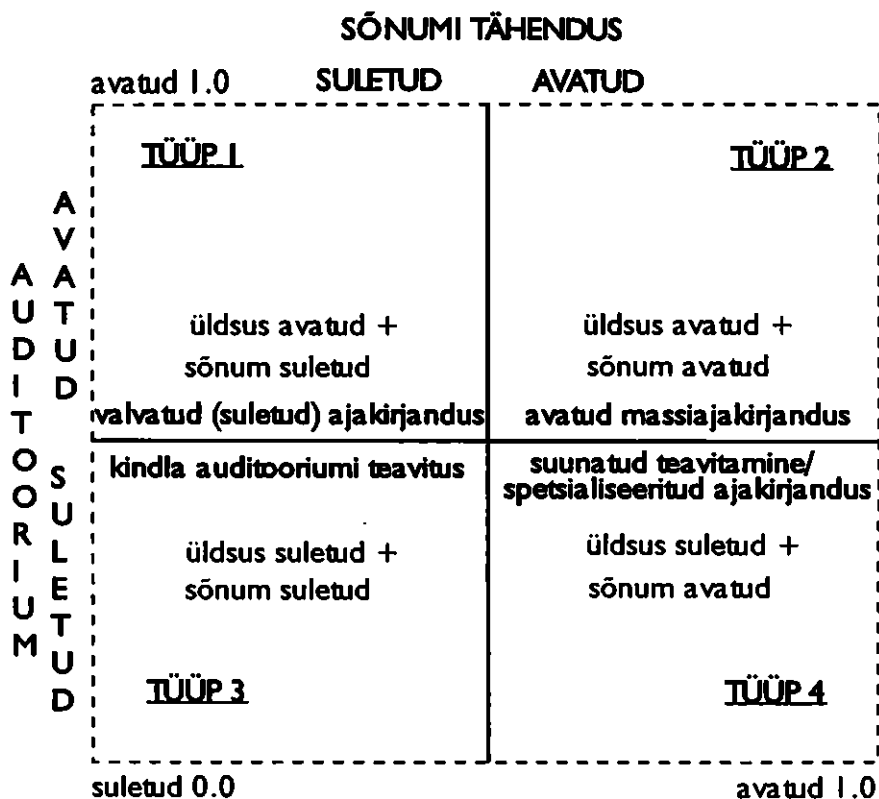
Avatuse—suletuse mõiste kultuuri- ja tekstiuurimises tõi kasutusele ühiskonnateadus (Popper 1945b II), süsteemselt on kultuuri ja teksti selle abil uurinud semiootikud ja strukturalistid (Lévi-Strauss 1966; Eco 1979; Lotman 1984). Avatuse ja suletuse mõistete abil on võimalik iseloomustada nii uuritava nähtuse taustsüsteemi (näiteks ühiskond), nähtust ennast (näiteks ajakirjandustoimetamine) kui ka nähtuse produktsiooni, väljundit, tulemust (näiteks tekst, saade).

Küsimus avatusest ja suletusest teaduses, mis tõusis päevakorda seoses teadmiste kasvu küsimusega, leidis teatud korrastatuse “paradigma” mõiste abil (Kuhn 1970). Mõtlemises on see probleem avaldunud nii konkreetse—abstraktse dilemmana kui ka kvantiteetide klassifitseerimise ja kodeerimisena (Lévi-Strauss 1962; Merrell 1992, 20). Keskne probleem avatuse—suletuse teljel on mõtlemise ja selle keelelise väljendamise vabaduse või avatuse olemasolu (de Saussure 1966; Vögtski 1934; Jakobson 1933; Kristeva 1974).

Tänapäeval, kui üks keskseid probleeme on mõtteviis ning avatud süsteemide tootmine, tähendab kindlalt determineeritud mõtlemine suletud süsteemi kirjeldamist või hetke fikseerimist dünaamilises protsessis (Lyotard 1979). Kultuur ning ideoloogia on lakanud olemast kindlate esemete, toodete ja märkide kindel maailm, see vaatekoht on asendumas postmodernse kultuurikäsitusega, kus on olulisel kohal dekonstruktsioon ja uuestiesitamise dünaamilisus (Derrida 1972; Barthes 1984). Tähtsad esteetilised muutused stiilis, vormis, tehnoloogias ilmnevad “kujutlustena” turunduse, modelleerimise, disaini alal jm. Need esindavad ja kehastavad uue kultuuri suundumusi (Hall 1992, 55). Pidev kujunemas-olek väärtustab ühtlasi hetke tajumise ja kirjeldamise peenust ning täpsust (Kristeva 1988). Osalejale esitatakse keeruline nõue: suuta vaadelda kui (püsivat) seisundit nii protsessi kui ka hetke protsessis; võtta see aluseks omakorda (eelneva ja tuleva) protsessi määramisel. Seega on teostumas kultuurimudel, mida nimetatakse dünaamiliseks (Lotman 1981, 3) või avatuks (Eco 1979, 8).

Ajakirjandust võib vaadelda rohkem või vähem avatuna (vt joonis 1). Avatud ajakirjandus on sisuliselt kättesaadav kõigile ning ka ajakirjandussüsteemis on minimaalselt piiranguid. Suletud kindla auditoriumi teavitamisel aga on osalejate kontingent eelnevalt mingi põhimõtte järgi piiritletud. Sõnumi puhul on küsimus võimalikult suures vabaduses sõnumi sisu suhtes: sõnumi vahendamisel on vähe avalikke või varjatud piiranguid. Kui süsteem on suletud, ent seda ei tunnistata ning püütakse näida avatuna, on ajakirjanduse avatus/vabadus ning vastutus näiline.

Jaotus avatus—suletus on ajakirjandusprobleemidest rääkides mõistagi liiga üldine. Ometi lubab antud skeem näidata järgmist:

Joonis 1. Ajakirjanduse avatuse—suletuse skeem (Wiio 1984, 186).

1) kuigi nõukogude ajakirjandus kuulus tervikuna vaadeldes tüüpi 1, oli siin ka võimalusi teatud tingimustel sõnum “avada” (tüüp 2 viisil tüüp 4 kaudu), kasutades kultuurilise määratletuse ning keele võimalusi (näiteks keelemängud, keelekujundid, metafoorid jm); nii oli võimalik avatus kontekstide paljususele, eri tõlgenduste võimalus;

2) nõukogude ühiskonnas tervikuna olid esindatud kõik neli infovahetuse tüüpi. Probleem oli selles, kes mingis protsessis osales ning kuivõrd demokraatlik see oli.

Infoliikumist nõukogude ühiskonnas võib vastavalt antud skeemile jaotada järgmistesse tüüpidesse:

- a) tüüp 1 — üldine massiajakirjandus;
- b) tüüp 2 — üldised elukorralduse, nn avariiteated (mis ei tähenda teateid avariide kohta) meedias;
- c) tüüp 3 — näiteks ajakirjanduse ametkondlik informeerimine partei või valitsuse poolt, ajakirjandusväljaannete ja KGB suhted, KGB ja partei suhted, mille osalised võisid olla seotud vaikimiskokkuleppega;
- d) tüüp 4 — (ilmselt) parteisisene võimuvõitlus, mis ajakirjanduses ei kajastunud.

Nõukogude ajakirjandus meenutas seega kahe vereringega süsteemi — väike ring teatud usaldusväärsete ajakirjanike jaoks ning suur kogu rahva jaoks, kus ajakirjandusel tuli omakorda olla üldise propagandasüsteemi osa. Nõukogude ajakirjandussüsteem oli kinnine ka erinevate kanalite ja sisu valikuvõimaluste puudumise tõttu.

Avatuse—suletuse probleemid olid kesksed nii ühiskonna, ajakirjandussuhete kui ka avaldatud tekstide tasandil. Tekstiuurimisest alustades on “tekstilisuse” probleem laienenud ka ühiskonna korralduse — ühiskondliku olemise sfääri, analüüsides nende kahe tasandi vahelisi seoseid, peegeldusi ning ühe nähtuse tõlgendusi teise kaudu (Lehtonen 1995). Avatuse—suletuse probleem on keskne konkreetsete tekstide ja sõnumite puhul, mis ühiskonnas ja ajakirjanduses ringlevad.

Suletust—avatust tekstis võib vaadelda sõnumi sisu ja vormi tasandil eraldi (Eco 1979). Siin lähtutakse mõlemast tasandist kui sisulise informatsiooni kandjast ning allikast ühiskonna ja selle korralduse kohta. Võimalik on “avada” ka väga suletud sõnumit, samuti on sel teel võimalik “suletud sõnumisse” kätkeka ka “avatut”.

Kui ühiskonnas leviv info on otsese eelkontrolli all, kui see tööeldakse enne levimist lubatud tekstiks selleks kehtestatud piiratud malle (koodi) järgides, on tegemist suletud ühiskonnaga ja suletud tekstiringlusega. Piiride muutumine oleneb siin malltekstide (koodide) muutmisest. Samas võib inimeste endi “sisemine kood” olla keerulisem mallteksti omast, põhiline muutumine “kehtestatud malltekstidekoodide” ühiskonnas võibki toimuda inimestes, nende eneste sisemises koodistruktuuris, et vaatamata piirangutele tekstides adekvaatselt mõista kehtestatud koodide ja tegelikkuse suhet.

Avatud ühiskond annab teoreetilise vaba võimaluse ühiskonnas liikumiseks erinevatele tekstidele, mida vastuvõtjad-inimesed selles kultuuris mõistavad-mõtestavad endast, oma kultuurinormidest ja väärtushinnangutest lähtuvalt. See omakorda eeldab ühiskonnalt “pehmeid meetodeid” — inimesed peavad olema kasvatatud nägema ja tõlgendama teatud nähtusi teatud kindlal tüüpilisel viisil (kindlate koodide järgi).

Teksti avatuse—suletuse sisemise struktuuri ja domineerimise alusel võib eristada kahte kultuuritüüpi (Lotman 1984). Kultuuri, mis orienteerub teatamisele, kannab endas paindlikkuse, dünaamilisuse alget. Sellel dünaamilisel kultuuritüübil on omadus piiramatult kasvatada tekstide arvu, kasvatades sel viisil ka teadmist. Kultuuri, mis on orienteeritud autokommunikatsioonile ja milles ringlevate tekstide voolu kontrollitakse, peetakse vähem dünaamiliseks (Lotman 1973, 227, 242–245).⁷

Dünaamilise kultuurikommunikatsiooni puhul on ajakirjandusel kerge lülituda üldisesse ringlusesse, ent samas jälle raskem anda olemasolevatele tekstide kvaliteedi ja väärtuse poolest arvessevõetavat lisa. Suletud ühiskonnas toimiva autokommunikatiivse kultuurikom-

munikatsiooni puhul nähakse ohtu, et see on tervikuna vähem dünaamiline, kui ühiskond vajaks. Siin on ajakirjandustoimetajatel võimalus arendada professionaalsust ning osaleda kultuurikommunikatsioonis meedia kaudu otseselt. Autokommunikatsioonis, milles uusi tekste ei lisandu kuigi palju ning ka vanade mallid on suhteliselt kindlad, on toimetaja otsene kultuuritegu tekste pidevalt uuesti tõlgendada ja seostada ning kasvatada uutest tõlgendustest ja seostamistest uut teadmist.

Suletud süsteemis on ajakirjandusel kultuuris vähem võimalusi toota kõikvõimalikke tekste, ent samas on professionaalses meediatoimetamises olemas varjatud ja kaudsemad võimalused osaleda kultuuri põhiküsimuste ringis. Selles olukorras tähendab ajakirjandustoimetamine osalemist olemusnähtuses.

Kultuuri transformeeruv, muutuv olemus, mis on probleemiks nii dogmaatikutele kui ka formalistidele, võib muutusi fikseerivale ja analüüsivale toimetajale olla harmooniline töökeskkond.

Ühiskonna avatusest—suletusest oleneb omakorda ajakirjanduse vastuvõtu kontekst. Mida suletum on ühiskond väliselt, seda tugevam võib olla selle liikmete sisemine tung avatusele ka ajakirjanduse vastuvõtul. Auditoriumi jaoks oluline sõnum võib teksti ideetasandil “avatult” puududa, ent see võib n-ö pihustatud avatusena olla hajutatud ning väljendatud teksti väiksemates struktuuriüksustes, andes vastuvõtjale võimaluse peidetud sõnumi dekodeerimiseks nn allteksti tasandil. Tsenseeriva toimetamise rolli võibki eelkõige näha katses kehtestada kontroll (ebasoovitava) dekodeerimise võimaluste üle.

Suletud ühiskonna kriitilisel uurimisel on keskne küsimus meedia osast kehtestatud maailmapildi “suletuse” kindlustamisel.

1.6. Maailmapilt ja selle eksegees

Mõistetel “maailmapilt” ja “ideoloogia” on teatud kokkupuutepunktid, ent oluline erinevus on see, et maailmapilti võib mõista nii individuaalsena kui ka paljudele indiviididele ühisena. Ideoloogia aga on paljudele indiviididele ühine maailmatunnetuse vorm, olgugi et see avaldub üksikisikute kaudu.⁸

Maailmapilt hõlmab inimese enesemääratlust, tema suhteid ümbritseva keskkonnaga: looduse, teise inimeste, ühiskonnaga, samuti inimese loovust ja vabadust ning võimalust neis suhetes toimida. Maailmapilt ei ole mis tahes tervik, vaid see, mida võib pidada inimese mõtlemises ja toimimises keskseks. Maailmapildi tähendus on seega ühendav ja juhtiv. Luues teatud kindla ettekujutuse loodusest, ühiskonnast ja inimesest, juhib maailmapilt inimest ja ühiskonda, tema teabevajadusi ja loovat tegevust, tema elulist käitumist.

Maailmapildis väljendub inimeste suhe minevikuga, tulevikuga, võimalustega, isikliku ja sotsiaalse eluga, loodustingimustega, tingitusega ja absoluutsega. Siia kuuluvad käsitlused:

- a) ajast ja ruumist;
- b) maailma tekkest, üleloomulikkusest, selle mõjust, olemasolust ja olematusest;
- c) loodusest ja inimeste suhtest sellega, looduse puudumisest elus;
- d) inimese enda isiksusest, tema suhtest teistega;
- e) ühiskonnakorraldusest, rahvast, riigist ja ajaloo arengut määravatest teguritest (Manninen 1977).

Võib tinglikult eristada maailmapilti kui üldist, subjektile loomuliku maailmakäsitust, ja maailmavaadet kui ühiskonnas tervikut taotlevat eluvaadete süsteemi või kogumit, mille loob maailmakäsituse eksegees (tõlgendus) ideedest (nn ajastu arusaamadest) lähtuvalt, moodustades seeläbi kogu käsitluse koondatuse, terviklikkuse. Selline maailmavaade kannab endas tõlgendusi, mis on väga iseloomulikud ideoloogia mõistele.

Olenevalt ideoloogia mõistest ning selle kehtestatusest ühiskonnas võivad inimese maailmapilt ja maailmavaade tema maailmakäsituse tervikus seega teineteisest ka oluliselt erineda ning olla seesmiselt vastuolulised. Nähtus puudutab valdkondi, milles ürgne kollektiivne maailmapilt ning ideoloogia erinevad. Sel juhul arvatakse maailmapilt toetuvat inimese fundamentaalsele, sügavamaid teadvuse kihte avavale sisemisele teadmusele. Ideoloogiat aga piirab ürgse kollektiivse maailmapildiga võrreldes nõue tingimatus tähendustamisest.⁹

Maailmavaates on väga olulised ajaloolisus ning tulevikunägemused. Marxi õpetus inimkonna kuldajast, mis polnud mitte üksnes ajaloo alguses, vaid on ka selle lõpus, ja mis arendab Hegeli filosoofiat, luues sellest "realistlikke" tulevikunägemusi, on geniaalne viis vähendada ja alla suruda ajaloo hirme (vrd Eliade 1949, 127).

Maailmapilti saab uurida ning inimeste erinevaid maailmavaatelisi süsteeme võrrelda selle sisu analüüsides: mida see maailm üldiselt haarab, kuidas on nähtused selles omavahel seotud, milline on selle sisemine väärtussüsteem, millised on hinnangud ühele või teisele nähtusele, millest need sõltuvad ja kuidas muutuvad (Gerbner 1969, 123–130).

Maailmapilti saab vaadata kas antuna või kujunevana. See sõltub inimese kogemusest: kas selles domineerib tegelik või näiline. "Antud" aprioorse kogemuse levitamine "kujuneva" kogemusena annab võimaluse manipuleerida tegeliku kogemusega ja maailmavaatega.

Ajakirjanduse tõesuse mõiste alla kuulub ka tegelikkuse vahendamine ilma (teadlike, tahtlike, ideoloogiliste) moonutusteta. Et ajakirjandus on maailmapildi mõjutajana oluline, on näiteks UNESCO ajakirjaniku kutse-eetika printsiipides nõue, et ajakirjandus annaks "adekvaatset materjali, hõlbustamaks täpse ja hõlmava maailmapildi loomist".

Nõukogude inimese ideologiseeritud maailmavaate kujundamine oli nõukogude ajakirjanduse üks olulisi doktriine kommunismiehitaja kasvatamisel.

1.7. Kriitiline probleem: antuse—tegelikkuse praktika

Antuse ja tegelikkuse probleem on lähedane “kogemuse” ja “maailmavaate—ideoloogia” kriitilisele probleemile, kusjuures kõiki kolme nähtust ühendab fenomenoloogiline küsimus tõesusest, näivusest ja paistvusest.¹⁰

Kui vaadelda kriitiliselt nõukogude ajakirjanduspraktikat, tekib pidevalt küsimus: kui nähtust või probleemi esitatakse teatud viisil, siis mida tähendab see tegelikult?

Nõukogude ajakirjanduse praktika uurimisel on igal analüüsitasandil oluline seda, mis “antud”, eristada sellest, mis oli tegelikult.

Seejuures on seda opositsiooni oluline kasutada nii üldise kontseptsiooni tasandil (ideeprintsiihid—tegelikud printsiihid); nähtuste ja tekstide üldistamise tasandil (mis tuleneb millest—antud põhjus-tagajärg seosed—tegelikud seosed, antud mõjukontekst—tegelik kontekst), kui avaldatavate tekstide puhul (miks?—antud—tegelikult); tekstide mõju ja retseptsiooni uurides (antud/kujutletud mõju—tegelik mõju/tähendus/tagajärg).

Seesama vastuolu kehtis ka sõnade tasandil, sest sõnu ja ka termineid kasutati tähenduses, mis oli algsest nihestatud. Nähtus või protsess nimetati sageli tähenduselt vastandliku sõnaga (näiteks majanduslik areng — majanduslik allakäik, rahvuskultuuri õitseng — rahvuskultuuri hävitamine). Vastuolu ideoloogiliselt antu ja tegeliku praktika vahel oli üks kõige iseloomulikumaid jooni nõukogude ajakirjanduspraktikas.

Antuse ja tegelikkuse vastuolu võib uurida kui süsteemi. Siin oli kehtestatud omaette märgisüsteem, kus sõnalise ja käitumusliku väljenduse nihestatus oli oma kindla tähenduse ja kontekstiga kood, mida asjaosalised pidid tundma.

2 Toimetamisteooria

2.1. Ajakirjandusliku toimetamise suhestav olek: kultuuris, ühiskonnas, meedias

Toimetamist on eesti teatmeteostes defineeritud kui “trükises (ajalehes, ajakirjas, rmt-s), ringhäälingu- või televisioonisaates või filmis avaldatava redigeerimist ja kujundamist” (EE, 9. kd, 1996, 452; ENE, 8. kd, 1976, 14).¹ Õigekeelsussõnaraamatus on “toimetamisele” lisatud viide verbi sihilisuse kohta: toimetama midagi (ÕS 1978, 716).²

Ajalooliselt on toimetamine tähendanud eelkõige keelelise korrektori tööd suuremate raamatute jt trükiväljaannete ettevalmistamisel, ajakirjanduse levides on “toimetaja” võetud kasutusele igapäevaajakirjanduses. Ajakirjandustoimetamise täpsem sisu on olnud pikka aega määratlemata (seda oli raske konkreetselt sõnastada ka 1994. a minu intervjuueritud toimetajatel). Toimetamist on käsitletud mitmeti, äärmusteks neutraalne keeleline redigeerimine ühelt poolt ja tegemine “mida kästud, ise pole siin mõelda midagi” teiselt poolt.

Siinkohal ei vaadelda ajakirjandusliku toimetamise kui nähtuse geneesi, osutagem üksnes asjaolule, et toimetamine on mõne aastakümne vältel tõusnud tagasihoidlikust tehnilisest tööst keskseks mõjutamistegevuseks ajakirjanduses. Toimetamise traditsioonis on veelgi tunda normatiivset vaimset olekut; toimetamise sisu on seotud kultuuriliste, ideoloogiliste ja keeleliste normide realiseerimisega tekstide loomisel (või tootmisel) ja edastamisel.

Ajakirjanduslik toimetamine võib — olenevalt meediaprotsessi faasist — tähendada kas osalemist meediaprotsessis (teksti loomine) või osalemist meediaesituses (teksti edastamine).

Ajakirjandustoimetamise sihiks on kommunikatsioonis kui mõjutamise protsessis või esituses kokku viia ja suhestada selle erinevaid (avalikke ja varjatud) osalejaid. Nendeks on sootsium oma institutsioonidega, kultuur, ajakirjandussüsteem ja selles tegutsevad inimesed.

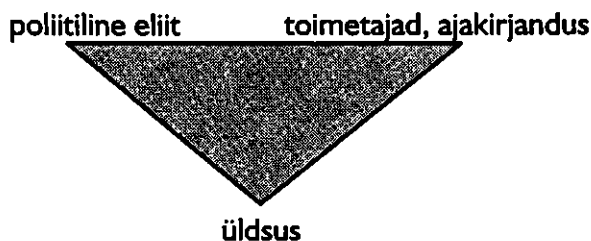
Kommunikatsioonisubjektide (tekstide loojate, edastajate, vastuvõtjate) omavahelisest (hierarhisest, sunnitud või vabast, teadvustatud või teadvustamata) suhestumisest ja eesmärkidest sõltub toimetamise kui tegevuse sisemine struktuur ja ambivalentsuse määr.

Toimetaja tegevus võib varieeruda iseseisvast tegutsemist arvestatava subjektina avalikkuse väljal vabatahtliku või sunnitud samastumiseni mõne osaleja eesmärkide ja tegevussuundadega. Samastumine võib vastavalt toimetamise seesmistele hoiakutele olla kas tegelik või näiline, see võib ilmneda kas avalikult või varjatult, intellektuaalsel või praktilisel tasandil.

Toimetamistegevuse konkreetne sisu võib eri ühiskondades või ka ühe väljaande piires varieeruda, see võib tähendada (erinevate eesmärkidega) eri tegevusi. Olulisimaid määrajaid on ühiskonna avatus—suletus ja vorm (demokraatlik, autoritaarne, totalitaarne korraldus jm) ning ajakirjanduse asend ühiskonnas (vt joonis 1).

2.2. Toimetamine ühiskonnas ja kultuuris: avalik vestlemine, osalemine võitlusväljal või manipuleerimine

Demokraatlikus ühiskonnas osaleb ajakirjandus ühiskondlikus ja poliitilises elus vähemalt teoreetiliselt arvestatava, iseseisva kriitilise toimija ja mõjutajana. Mõjutamisprotsesse uurides on mõnel puhul (ka kriitilistes uurimustes) samastatud ajakirjandusväljaandeid ning toimetajaid. Ajakirjanduse kriitilises uurimises püütakse osalevaid subjekte võimalikult konkreetselt määratleda, esitades küsimuse “kelle huve toimetamine esindab” ka oma sõltumatust deklareeriva väljaande puhul (vt joonis 2).

Joonis 2. Ühiskondlik väli ja ajakirjandus (M. K. Aula 1992, 10).

Osalt sõltub ajakirjandusväljaande vahendatav meelelaad toimetajate hoiakutest ja tegevusest nn ühiskondlikul väljal. Sel väljal käib pingeline tegevus. Ajakirjandustoimetajad võivad selles osaleda kui “avalikud vestlejad” (kehastades üldsuse esindajaid), kui iseseisvad subjektid (näiteks ekspertide või sõltumatute vaatlejatena, esindades kriitilist ajakirjandust või kultuuri) või olla manipuleerijateks (esindades teadvustatult või teadvustamatult domineeriva ideoloogilise paradigma kehtestajaid).

Toimetamisest sõltub, milline paistab “reaalsus”, sh ühiskond ajakirjanduses (sümboolses reaalsuses), ning kes määravad need teadmiste- ja teatamisväärsed nähtused, mida nähakse, ja kuidas (millistes seostes, kontekstis, hinnangutega) neid esitatakse.

Toimetamist võib vaadelda “avaliku vestlusena”, kui toimetaja teeb ühtlasi reporteritööd või intervjuuerib “objektiivselt”. Toimetaja kui vestluspartneri roll muutub oluliseks kahel juhul: kui probleem on nii “põletav”, et selle lahtirääkimine võiks väljuda kontrolli alt ning muuta juhitamatuks, ning teisalt probleemide ja teemade puhul, millest tuleb rääkida pidevalt, et neid aktuaalsena hoida, kuigi tegelik olukord on selge. “Avalik vestlemine” on tarbeajakirjandusest (eriti kohalikest raadiotest, TVst jm) levinud muudesse ajakirjandusžanridesse, muutes vorme vabamaks või hajusamaks. Toimetaja professionaalseks tööks peetakse Põhjamaades “lihtsat objektiivset vestlemist antud teemal”, milles toimetaja esitab küsimusi üldsuse esindajana. Ühiskonnas kujundatakse toimetajale neutraalse üldsuse-esindaja imagot.

Muidugi pole “objektiivne avalik vestlus” päriselt võimalik. Ka “avaliku vestlemise” struktuuri ja subjektiasetusi võiks täpsemalt uurida. “Avaliku vestlemise” müüti, mis võimaldab jätta muljet teatavast neutraalsusest, on sageli kasutatud manipuleerimise katteks.

Põhiküsimusi tegeliku ja näilise “ühiskondliku vestluse” eristamisel on kaks:

- kes teeb teema puhul kõige olulisemad valikud;
- millises/kelle diskursis vesteldakse.⁴

Soome käsitlustes võib märgata “toimetaja” ambivalentset määratlemist. Ühelt poolt käsitletakse toimetajat kui “lihtsat inimest” (väljend “kogu rahvas või vähemalt seda esindavad toimetajad”⁵), teiselt poolt nähakse ajakirjandust ning toimetamist lähituleviku võimuteostuse olulise mõjutajana (“kuna võim ei ole enam üksikisikute ega gruppide omanduses, vaid selleks on suhe. Võim ilmneb ja teostub ühiskonnas toimivate suhete kaudu”⁶).

Sõltumatu ajakirjandus on väljakutse domineerivatele hierarhiatele ühiskonnas, võimaldades erinevate huvide konkurentsi ja “võitlust”. Toimetajad osalevad selles võitluses kas otse, konkreetsete isikutena, ajakirjandust kasutades, või kaudselt: teatud mõttesuundi toetades, neile ajakirjanduses rohkem ja tõhusamaid esinemisvõimalusi pakku- des või tekste vastavalt töödeldes ja kommenteerides.

Avaliku võitlusvälja olemasolu ja võitlusväljal osalemine eeldab ühiskonna ja ajakirjanduse avatust.

Ambivalentsus on olemuslik keelele, mida ajakirjandus kasutab, ning seda tunneb mõtlemine, mida keel esile toob. Et kõnelemises on implitsiitselt sisemine poleemilisuse alge, võib kõnelemist käsitada ka võitlusliigina (vrd Lyotard 1979, 17).⁷ Ajakirjandust võib erinevate huvide võitlusväljaks pidada, sest kõnelemisel on siin enamasti kindel eesmärk — mõjutada. Mõjutamine on seega avalik.

Olles võitlusväli, pingestab ajakirjandus selles osalejate suhteid. Toodetud ja ringlevaid tekste analüüsitakse kriitiliselt, eri huvide ja arvamuste kokku põrgates toimub avalik diskussioon. Tegelikud huvid võivad olla ka varjatud, võitlus ise võib olla kas avalik või varjatud, mõnel juhul ka kaudne.

Ajakirjandus võib olla nii tegelik kui ka näiline võitlusväli. Eriti kujukalt eksisteerib näiline võitlusväli suletud süsteemi ajakirjanduses. Arutlusprobleemideks lubatakse siis "ohutud" teemad. Oluliste teemade puhul aga diskussioon lavastatakse või/ning seda töödeldakse enne avalikkusele esitamist. Näiliseks võitlusväljaks olid näiteks nõukogude ajakirjanduses ideoloogia ja propaganda vahendusel lavastatud "diskussioonid", "ideoloogiline võitlus"⁸ jne.

Kuigi välja mõiste on kasutusel eri kultuuritüüpide puhul, on selle sisu erinev. Bourdieu (demokraatlikus kultuuris) kujutab välja antuna, mõiste tähendab üldist avatud võimalust ja kohustustki osaleda selles oma "kapitaliga".⁹ Vastand on totalitaarse ajakirjandussüsteemi avalikkuse väli, kus toimetaja "kultuuriline" võimalus on kindlustada selle välja olemasolu, seista vastu selle mahasurumisele. Toimetaja saab sel juhul arendada keskustelu erinevates seostes varjatult ning kaudselt, seistes oma töös vastu välja piiramisele või ka liiga konkreetsele määratlemisele, valikute vähenemisele.

Idealis võib ette kujutada, et toimetamine — eritlev ja valiv etapp ajakirjandusprotsessis — elavdab omakorda kultuurilist olemist.

Kultuuriväljal osalemisele on iseloomulik valivus. Eritlus ei ole kultuurist rääkides mitte negatiivne probleem, vaid selle loomulik ülesanne, funktsionaalne tingimus välja säilimiseks ja toimimiseks.

Ajakirjanduslik toimetamine kultuuris kui kultuuri(elu) mõjutav tegevus on ambivalentne. Kultuur kannab endas aja-, koha- ja inimese identiteeti, samade nähtustega tegeleb ka ajakirjandus.

Vaadeldavaid nähtusi võib liigitada mitmel viisil, üheks võimaluseks on liigitamine olemusnähtuseks ja tõlgendavaks nähtuseks. Olemusnähtused on autentsed, määratletavad ja suhteliselt püsivad; tõlgendavad nähtused toimivad aga kui esimeste olemuse avajad ja esiletoojad ning nende mõju pikendajad (Rimmon-Kenan 1991). Enamasti on ajakirjandustekst (ja toimetamine) tõlgendav nähtus — kuni meedia pole saanud kultuuri üleüldiseks aluseks ja seega ka ise olemusnähtuseks.

Toimetamise olemusest pole siiski päris kadunud selle seotus idealismiga, mis väljendub humanismis, delikaatsuses ja aukartuses teiste mõtete ees. Side idealismitraditsiooniga hoiab toimetamist kui tegevust muutumast täiesti suhteliseks, juhuslikuks või heitlikuks.

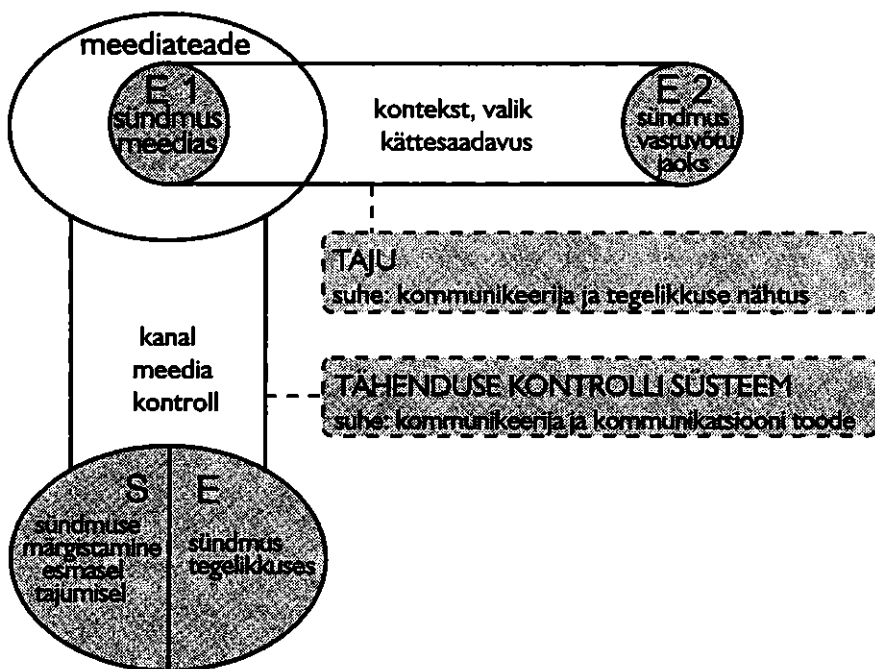
Kultuuris osalemisel on "toimetamise" aspektist olulisi "teadvuse" lisandumise aspekte.

Kultuuri ja ajakirjandustoimetamise igapäevasuhetes on olulised järgmised probleemid:

a) kas tegevus ja hinnangud, mis toetuvad ajakirjanduse vahendusel saadud faktidele, tõlgendustele ja seostele, saavad olla pädevad;

b) kuivõrd "tegelik" kultuur on see kultuur, mis on käinud läbi toimetamisel tehtud valikutest, tõlgendustest ja seostest?

Ajakirjanduslik manipuleerimine tähendab inimese käsitlemist objektina, tema allutamist mõjutamisele ning vaimsele töötlemisele massikommunikatsiooni vahendusel.

Joonis 3. Gerbneri (1956) skeem kommunikatsiooniprotsessi (M) kohta, kus "tegelik sündmus" E muudetakse kommunikatsioonivahendis "meediasündmuseks" (E1. McQuail, Windahl 1981, 19).¹⁰ Gerbneri kommunikatsioonimudel väljendab võimalust kontrollida sündmuse tähendust selle jõudmisel meedia kaudu vastuvõtjani.

Ajakirjandusprotsessis toimub kaks suuremat toimetamist (toimetajana võib vaadelda institutsioonis kommuniqueerijat — joonis 3), mis mõlemad on esitatud protsessis suhtena ja ühtlasi suhtelisuse võimaldajana. Manipuleerimise probleem tuleb ilmekalt esile suhestatuse kahel tasandil: kommuniqueerija suhe sündmusega (materjaliga) ja kommuniqueerija suhe ajakirjandustekstiga.¹¹ Esimene esitab suhte nähtuse ja toimetaja vahel (nähtuse olemuse tajumises), milles on võimalik muuta kaht kommunikatsiooni komponenti — vaatenurga valikut ning konteksti. Teine esitab suhte meedia ja toimetaja vahel, milles muutmine toimub kanalis tähenduse andmise ja esituse kujul.

Manipuleerimine toimetamisel võib toimuda materjalist tendentsliku valiku tegemisel (I faas), tendentslikul tõlgendamisel (II faas), konteksti loomisel (III faas), teksti esitamisel (IV faas) sihilikult ebaõigete seoste loomisega nii teksti struktuuris kui ka üldisesse konteksti asetamisel.

Teadmised ja avaliku arvamuse tundmine, s.t informatsiooni omanine, võib olla toimetamisel manipuleerimise vahendiks, kui ainet vaadeldakse "materjalina", mida võib ideoloogiliselt töödelda.

Üks iseloomulikke manipuleerimisvõtteid on ideoloogia(te) esitamine "antuna", põhitõena, isegi avaliku arvamuseks. Kuidas täpselt ja kui teadlikult ning sihipäraselt nähtusi ajakirjandustoimetamisel muudetakse, oleneb ajakirjanduse omanikest, ajakirjanduse/meedia asendist ja funktsioonist ühiskonnas.

2.3. Toimetaja kaks tüüpi: manipuleeriv toimetaja ja kriitiline-analüüsiv toimetaja

Toimetamise suunitluse määrab toimetaja koht ajakirjanduslike suhete süsteemis. Toimetaja jaoks on tähtsad järgmised probleemid:

- a) suhe kehtestatud ideoloogilise paradigma ja väljaande vahel (nagu toimetaja seda mõistab);
- b) suhe ideoloogilise paradigma ja toimetaja isiklike tõekspidamiste vahel;
- c) üldise infovoolu selekteerimise ja analüüsi oskus, toimetaja eritlemis- ja sünteesivõime;
- d) isiklike tõekspidamiste selgus ja nende väljendamise oskus;
- e) suhe üldise infovoolu mõjutava toime ning oma sõnumiga infovoo mõjutamise vahel.

Infovoog ei ole ka kõige suletumas ühiskonnas kunagi täiesti identne, vaid varieeruv ning muutuv (ka muudetav).

Toimetamine võib olla sisult lähedane ajakirjaniku tööle — kui asetatakse vastuvõtja poolele ja püütakse esindada ning arvestada retsiptiente ajakirjanduses; see võib olla kehtestatud ideoloogilise paradigma esindaja roll toimetuses, kui toimetamisel lähtutakse kehtestatud diskursist.¹²

Toimetaja puhul on oluline tema identiteet, tema koht kehtestatud ideoloogilises paradigmas, üldises humanitaarses kultuuris, tema asend ideoloogia ja kultuuri vastuolus. Toimetamist on võimalik liigitada teoreetiliste äärmustena manipuleerivaks-normatiivseks toimetamiseks ning kriitiliseks-analüüsivaks toimetamiseks.

Selle määravad:

- a) toimetaja suhe kehtestatud ideoloogilise paradigmas;
- b) normide valdkond ja struktuur, mis on võetud toimetamistöö aluseks;
- c) "toimetamisväli", millel tegutsetakse;
- d) valikupõhimõtted, mille alusel tehakse toimetamisel üldisi ja konkreetseid otsustusi;
- e) toimetaja suhtumine vastuvõtjasse, esituses osalejasse/esituse objekti.

Põhiküsimus on see, kas toimetamistegevuses säilitatakse kriitiline distantss nii materjali kui valitseva diskursi suhtes ja milliseid kompromisse ning mille arvelt ollakse valmis tegema.

Toimetaja asetumise määrab ka toimetaja suutlikkus (professiionaalsus) osaleda iseseisvalt ühiskonna laiemas (avalikus) keskustelus.

Normatiivne toimetamine võib tähendada lihtsalt ka keelelist redigeerimist, s.o keelenormide järgimist. Manipuleeriv normatiivne toimetaja jälgib töös eelkõige kehtestatud "ideoloogilist keelt", s.o valitsevat paradigmat, lähtub nii töös tekstidega kui keelekasutuses nende normidest ning vastavatest tekstimallidest. Tema "toimetamisväli" katub kehtestatud ideoloogilise väljaga, ta ei sea endale eesmärgiks välja laiendamist, selle sõltumatust jms. Oma tööalase kogemuse rakendab ta mallide paremale jälgendamisele ning selleks sobiva materjali leidmisele.

Normatiivne manipuleeriv toimetaja lahendab kultuuri ja ideoloogia vastuolu ideoloogia kasuks. Manipuleerimine on sel juhul olemuslik: kultuurivaldkonna mõisteid ning nähtustevahelisi suhteid tähendustatakse vastavalt kehtivale ideoloogiale. Normatiivne manipuleeriv toimetaja jälgib muutusi ideoloogias ning kohandab oma tööd nende järgi. Teksti vastuvõtjasse suhtub manipuleerija kui objekti.

Kriitiline-analüüsiv toimetaja lähtub töös tekstidega humanistlike põhiväärtuste aluselt. Kriitiline toimetaja suhtub eritlevalt ja väärtustavalt võimalikesse valikutesse, väljendades sellega oma "norme". Tekstiloomisel on küsimus mõisteliselt võimalikult adekvaatses väljenduskeeles. Valikuvõimaluste puududes, näiteks tsensuuri tingimustes (suletud süsteemis), lähtub kriitiline toimetaja terviknähtusest, teadvustab-esitab ka selle puudumise võimalust, hoiab konteksti ja allteksti võimalikult avatuna ja aktiveerituna.

Paradoksaalsel kombel võib olukorras, kus kanoniseerunud käsitluse järgi ei paistagi valikuvõimalust, uus tervikukäsitlemise võimalus mõnel teisel viisil ikkagi olemas olla. Kriitilist toimetamist võib vaadel-

da kui aktiivset dialoogi mõtlemistasandil, suhtlemist eri mõtlejate vahel ning oma mõtlemisstruktuuri "edastamist", milles on ruumi tõlgendusvabadusele ja dialoogi jätkamisele.

Analüüsiv toimetaja võib olla kriitiline toimetamise kehtestatud ideoloogilise paradigma suhtes, avades demagoogia ja manipuleerimise võtteid. Analüüsiv toimetaja võib aidata tekste mõista ja interpreteerida, tuues esile sisemisi ja tegelikke seoseid ning tõlgendusvariante, näidates, millist mõtlemist üks või teine tekst esindab. Kriitiline toimetaja võib olla abistava tõlgendaja ehk ämmaemanda rollis. Teksti vastuvõtjasse suhtub analüüsiv toimetaja kui teise subjekti.

*

Need kaks toimetajatüüpi on teoreetilised äärmused. Toimetatud tekstide ja toimetajaintervjuude uurimine võib anda täpsema vastuse küsimusele, milline toimetajatüüp on domineerinud praktilises ajakirjanduses.

Teadvustatud toimetajaroll kannab endas vastuolusid. Näiteks võib see eeldada ühtaegu mitut eri rolli, mis mingis teises, normaalses olukorras peaksid olema üksteist välistavad.¹³

2.4. Toimetamine tegevusena: valimine ja nimetamine, tõlgendamine, seostamine, konteksti loomine

Toimetamine on :

a) ringlevast või toodetud infovoost sobiva teabe valimine või/ja tegemine;

b) ühiskonnas kehtivate ja/või oluliste väärtus- ja tähendussüsteemide ning arusaamade esiletuleku võimaldamine;

c) ajakirjandusteksti "esitus" vastavas kontekstis või/ja teatud mallteksti esiletuleku võimaldamine uue teksti kaudu.

Vastuoludega ühiskonnas võivad toimetamise eesmärgid olla ambivalentssed. Toimetamine võib ühtaegu sisaldada:

a) nii uuenemise märkamist ja otsimist kui ka selle varjamist;

b) nii uue teksti edastamisele kaasaaitamist kui ka selle uue tuleku takistamist;

c) nii mõtete ja tähenduste vaba avamist kui ka nende allutamist kehtestatud "diskursile" ja tekstimallidele;

d) niihästi vaba loomingut kui ka loodu üle valvamist või selle esiletuleku takistamist;

e) kaastööle innustamist ja samas ühtlasi selle kaastöö tsenseerivat toimetamist;

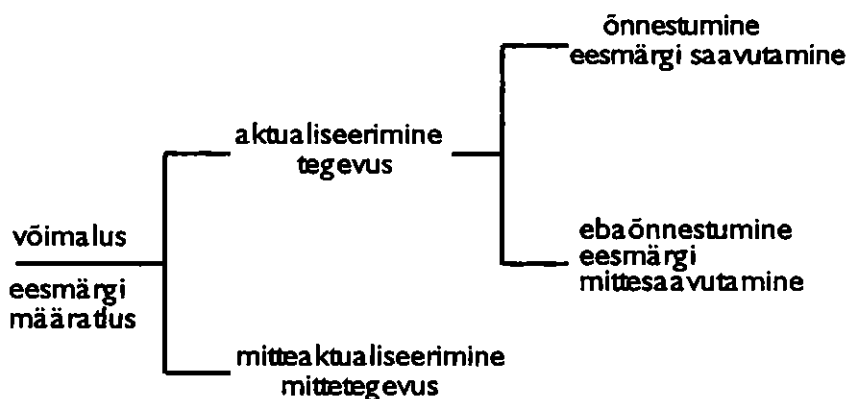
f) oma seisukoha esitamist, aga ka selle varjamist.

Toimetamine tähendab mitmesuguste valikute, tähenduste, seoste, esituste loomist, seega astumist nende tähenduste ja diskursside võitluse alale. Otsustused-valikud ise võivad varieeruda keeldumisest

(*gatekeeper*’i—“väravavahi” roll ja tsenseerimine), materjalide tendentslikust tõlgendamisest ja esitamisest tendentslikes seostes ning kontekstis (tsenseeriv toimetamine, teatud diskursi järgimine, manipuleerimine) kuni tegelike sotsiaalsete ja eksistentsiaalsete olemisprobleemide takistusteta analüüsi ja esitamiseni.

Valikud

Toimetaja peamiseks tööks ongi pidev valikute tegemine. See tähendab lakkamatut otsustamist: kuidas mingit nähtust nimetada, milline tähendus anda, milliseid seoseid luua, ja igasuguseid muid esitusprobleeme.

Joonis 4. Claude Brémont'i kahenemiste mudel. (*Morphology of the French Folktale. Semiotica* 2/1970; Rimmon-Kenan).¹⁴

Need valikud-otsustused võivad olla kas teadlikud või ebateadlikud, avalikud või varjatud, otsesed või kaudsed. “Siin on koht pateetiliste kõnede loomisest kuni vaikuseni, mis on tsenseeritud diskursi äärmuslik võimalus” (Bourdieu, 1977).

Toimetamisprotsessi võib kujutada binaarsete valikute jadana, kus bifurkatsioonipunktides toimuvad kahenemised: otsustamised ja valimised.

Kui toimetamist vaadelda osadena, järgulise protsessina (joonis 4) ning protsessi faase ning võimalusi eraldi tundma õppida, võimaldab pidev teadlik valikuvõimaluste otsimine ning äratundmine eri tasandi tekstides ning struktuurides viia teatud tulemusteni, sest “tegu” ise koosneb enamasti mitmest samal ajal toimuvast eri faasis protsessist. Tähelepanu väärib binaarse valiku faaside kaudu mõtlemine:

- a) olukord, mis “avab” nähtuse ilmnemise või tegevuse võimalused;
- b) liikumine kujuteldavast tegevusest tegeliku tegevuse juurde;

c) tegevuse tulemus, mis “suleb” protsessi õnnestumise või ebaõnnestumisega.

Iga järgmise võimaluse jaoks on eelmine kogemus oluline nii õnnestumise kui ebaõnnestumise korral. Toimetamiskogemuse aluseks on tehniliselt vaadeldes just bifurkatsioonide ehk potentsiaalsete ja tegelikult teostunud võimaluste ahel, toimetamispraktika.

Üldjuhul tähendab valikute tegemine, et valikuvõimalus on olemas. Ent tegeliku valikuvõimaluse puududes võib see olla ka kujuteldav. Valikuid võib teha kas vabalt (intuitiivselt), loogiliselt mingist ideest, põhimõttest lähtudes, juhuslikult, ent ka teadvustamatult

Toimetamine tähendab valikuid-otsustusi viiel tasandil:

- a) teksti/sõnumi materjalide tellimisel;
- b) autori või siis teksti (algse) esitaja valikul ning tema valival suunamisel;
- c) teksti esitamise vahendite (keele) valimisel;
- d) valmis tekstist teatud sobiva terviku valimisel, vastaval töötlemisel ja konteksti asetamisel;
- e) lõplikul “esitamisel”.

Oluline on valikute tegemise viis: kas ja kuivõrd on sinna aktiivselt olemasolevana sisse pandud ka võimalikud “mitte-valikud”, kuivõrd märgitakse või rõhutatakse “otsustuspunkte”. Vastavatest otsustest oleneb see, kuivõrd oluliseks peetakse toimetamisel avada ja jätta avatuks võimalikult avar “kujutlusväli” (joonis 4).

Toimetaja töövahendiks on keel. Keel koosneb hulgast omavahel lingvistiliselt ühendatud valikutest ja kombinatsioonidest (Jakobson 1956). Keele enese sisemises ehituses ilmneb nii iseend korrastav, teatud kindlate struktuuridega korrapärane süsteem kui ka keele metafoorne olemus (vt Lacan 1968; Derrida, Bloom).¹⁵

*

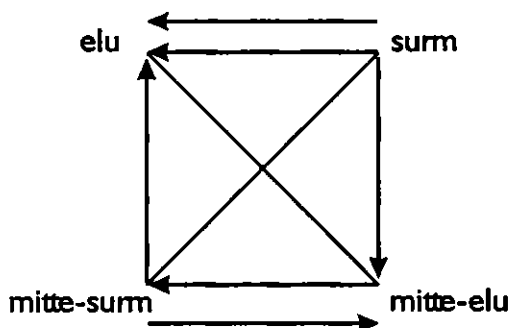
“Väravavale” (ingl k *gate-keeping*) ehk “filter” on ajakirjandusilming, kus info valdaja kontrollib info levitamist. Laiemalt vaadatakse sellena kogu ajakirjanduse rolli ühiskonnas (Hirsch 1977). Filtri ehk väravavahi roll nõuab toimetajalt ametlikult valikulist suhtumist. Ajakirjandusvärava taha tuleb toimetamisel jätta need materjalid, teemad ja inimesed, mida-keda ei tunnista ajakirjandusinstituutsiooni või kehtestatud paradigma esindaja sobivaks.¹⁶ “Väravavahi” töö võib olla ametlik toimetamisosa. *Gate-keeping* põhineb käsitusel, et teadmised on sotsiaalse jõu ja võimu alus. “Väravate” ülesanne on takistada levimast teadetest, mis annaksid võimaluse arendada jõude soovimatus suunas. Infokontrolli erijuht on tsensuur.

“Väravavahi” olemasolul võib kujuneda reaalne konflikt ümbritseva tegelikkuse ning leviva “kontrollitud” info vahel, mis võimendab sotsiaalset tasakaalutust. Praktikaks on iseloomulik, et suuremad valikud tehakse salaja või siis on tegijateks eriti usaldusväärsed toimetajad, n-ö ideoloogid. Väravavahi roll ongi esimene, mida ajakirjandustoime-

tamise tsenseeriva olemuse käsitlemisel on teoreetiliselt analüüsitud (White 1950).

Toimetaja saab oma professionaalsusele toetudes ja töö pidevust arvestades “väravat” vähehaaval laiendada, esitades “keelatud” materjale ja isikuid teistes seostes, kehtestatud konteksti aegamööda muutes. “Värvavahi” olemasolu muudab väljaande sisu teadlikult tendentslikuks (Gerbner 1969, 123–132).

Vastuvõtja jälgib tehtud valikuid, püüdes aru saada, millest jutt tegelikult käib. Probleemiks on see, kuivõrd “see, millest räägitakse”, sisaldab “seda, millest ei räägita” (vt joonis 5).

Joonis 5. Greimase semiootiline nelinurk (esitatud “elu”–“surma” näitel; Rimmon-Kenan 1991, 21).

Oletatakse, et öhtumaine mõtlemine toimub binaarsete opositsioonide kaudu, et “oleva” kaudu on võimalik teadlikult aktualiseerida ka “mitte-olevat”.

Seega võib oletada, et vastuvõtja algne ootuskontekst on avatum-avaram kui tegelik esitatud valik. Järjest kitsamate kasutatud valikutega suunatakse vastuvõtja üha “konkreetsemaks”. Sama “võimaluste aktualiseerimine” tõuseb keskseks probleemiks ka tõlgenduste esitamisel.

Tõlgendused

Tõlgendamine on kultuuris keskseid tegevusi keskkonna, liikumiste ja identiteedi pideval määratlemisel, peamisi viise teadmise ja tunnetuse seostamiseks varasema kultuuri ja kogemusega (vt Gerbner 1969; Hall 1980; Fiske 1990).

Olulisim osa tõlgendamisprotsessis on nähtuse või ilmingu nime-tamine, mis ühtlasi tähendab tõlgendussüsteemi aluse valikut (vt

joonis 4). Milline tähendus sündmusele, mõttele, protsessile antakse, sellest sõltub, kuhu ta kultuuris asetub, mis see on.

Kultuuri ja ühiskonna avatusest—suletusest, normidest ja väärtus-orientatsioonidest, kehtivatest paradigmatel, kehtestatud ideoloogiast oleneb, kas tõlgendusi saab olla üks või mitu, kas tõlgendamistes domineerib mingi vaatenurk. Tõlgendusi iseenesest võib olla sama palju kui erinevaid vaatenurki, tõlgendavaid subjekte (vrd Barthes 1993a, 111–117).

Nähtuste tähendustamine nende nimetamise ja seostamise kaudu ongi toimetamistegevuse põhisisu. Nähtusi ning tõlgendusi on võimalik “kasvatada”, nii et järgmisel tasandil muutub eelmise tasandi nähtus koos oma tõlgendusega uueks nähtuseks, mida tuleb omakorda tõlgendada, jne (näiteks nn teaduslik maailmavaade, sotsialistlik võistlus). Enamasti on see protsess siiski teadvustamata ja peaaegu automaatne.

Tähendustamine toimub märkide ja koodide abil. Märk on inimese loodud, see viitab endast väljapoole, on tähenduste andmise vahend. Kood on teatud reeglite süsteem. See määrab, kuidas märgid on üksteisega seotud (O’Sullivan 1983, 36–38).

Tõlgendamine tähendab tegelikkuse ja/või teksti märkide ja koodide struktuuri analüüsi. Teksti hierarhilisuse tundmine võimaldab eristada ning “toimetada” selle eri tasandeid (O’Sullivan 1983). Iga tekst hoiab mingil viisil sidet ka varasemate tekstidega, ehitab nende kaudu oma tähendusstruktuure, mis võivad olla kas rohkem või vähem esil või esineda tekstis hajutatult. Tähendusosade hajutamine teksti võimaldab luua allteksti. Allteksti aluseks võib olla varasem tekst, miski juba varem lausutu, mida ühel või teisel viisil uuesti luuakse.

Teksti vastuvõtul hakkab tähendus selguma teksti mõningase jälgimise järel, kuni saadakse aimu kõneldavast ning tehakse selle “tähendusest” esimesed järeldused teksti olemuse kohta. See eeldab mõningate üksikmõtete lõppemist ning nende “proovi” võtmist ennustamiseks, milliste tähendusväljadega on tegemist, kas nende jälgimist tasub jätkata.

Otsustavad järeldused “tähenduse” kujunemise kohta saab teha siiski vaid lõpus, võrreldes seda algsega, mõeldes läbi kogu protsessi tervikuna.

Tähendused ei ole “antud” — need on pidevad pingeväljad, niisamuti kui valikud. Tähenduse vastuvõtt tähendab samaaegset tähenduse loomist; see on omamoodi dialoog eri tähendustajate vahel — seda loob kuulaja, võrreldes seda oma tähendussüsteemiga, tehes sellest järeldusi “rääkija” kohta. Kõneleja subjektiivsuse, konnotatiivsuse jm vormielementide eristamise teel püüab vastuvõtja rekonstrueerida kujuteldavat algteksti ehk mõtet, mis teda tegelikult huvitab. Tähendustaja määratlemine annab ühtlasi koodi, kuidas teksti mõista, mis printsiipidega seda “puhastada”.

Vastuvõetav tekst loob paratamatult ka kujutluse kõnelejust: mida ta räägiks samast aineist tegelikult, kui ta ei räägiks seda ajakirjanduses, vaid kõneleks "ise". Samuti võidakse tõlgenduskoodi ka väärtalt dešifreerida (*aberrant decoding*) (Eco 1965; O'Sullivan 1983, 1).

Väär dekodeerimine, s.o väär tõlgendamine ja valesti mõistmine on massimeedia protsessile tunnuslikud.

Seostamine

Toimetamisel on seoste loomine tekstiterviku küsimus, selle kaudu avatakse tegelikke või konstrueeritud arusaamu nähtuste ja suhete paigutuse viisi kohta ajas ja ruumis kas otseselt või kaudselt, teadvustatult või teadvustamatult. Kujuteldav nähtuste ja tekstide vaheline suhe annab pildi nähtuste teatud viisil koosesitamisest ja suhestamisest või ka seoste vältimisest:

1. Seostamine tähendab nähtuste-mõtete omavahelist suhestamist kas linearselt või hierarhiselt.

2. Toimetamisel väljendab seostamine suhtumist — see kannab väärtuste, normide ja hinnangute süsteemi.

3. Seoste loomine võib olla süntagmaatiline või semantiline.

4. Seostamine võib olla kas assotsiatiivne või loogiline (põhinedes põhjuse-tagajärje suhtel) või koosneda mõlemast elemendist.

Seoste loomisel on oluline, millisel tasandil neid luuakse:

- a) kas seostatakse teksti süvastruktuure või pinnstruktuure,

- b) kas seostatakse teksti denotaate või konnotaate,

- c) millised seosed valitsevad kultuuris ja kehtestatud ideoloogias (diskursis),

- d) kas seoste "tõlgendamine" on võimalik ühel või mitmel viisil, jm.

Diskurss seob endas võimusuhteid ja tähendusi — seega moodustub diskurss vastavatest suhetest ning väljendab nendest suhetest tingitud keelekasutuse viisi ja tähendussüsteemi (Hall 1992, 205). Diskurssi võib nimetada teatud seaduspärasustega tähendussuhete süsteemiks, mis moodustuvad sotsiaalses praktikas ja samas ise muutudes muudavad ka selle struktuuri. Eri diskursside vahel toimib interaktsioon, intertekst ehk üldisem tekst, mis ühendab käibivaid tekste.¹⁷ Kehtiv intertekst ja diskurss iseloomustavad tekstide olemust kultuuris ja ühiskonnas ning ka ühiskonda.

Erinev tõlgendamine, seostamine ning konteksti asetamine esitaja ja vastuvõtja vahel loob konfliktiolukorra. Kriitiline vastuvõtja on omamoodi kaitseseisundis, kontrollides ja enda jaoks pidevalt ümber seostades vastuvõetavat teksti.

Kontekst ja "tervikkontekst"

Toimetamine tähendab siis kokkuvõttes valikute-nimetamiste, tõlgenduste-tähendustamiste ning seoste loomisel suurema tekstilise ja ka mõttelise terviku — konteksti kujundamist, millele esitatav tekst

ning selle mõttestik selle “näitena” projitseerub. Selles tähenduses on kontekst teatud maailmapildi väljendus (Gerbner 1969; Pietilä 1987; O’Sullivan 1983).

Konteksti loomine ja vastuvõtmine võib olla:

a) kodeerimise ja dekodeerimise protsess — kui vaadelda konteksti kujunemist protsessina,

b) üldtähenduse moodustumine teksti märkidest ja koodidest sellele tekstile omaseks teatud kogemuse ja maailmapildi struktuuriks, mida vastuvõtja võrdleb oma maailmapildiga kui teist maailmapilti, kui vaadelda konteksti kujunemist “esituses”.

Tervikkonteksti mõistesse kuuluvad teksti loodavad eri kontekstid, millest ajakirjanduses võib eristada:

a) kehtestatud ideoloogia konteksti,

b) teema või kujundi konteksti,

c) esitaja või/ja toimetaja konteksti.

Tervikkontekst sisaldab seega mitut konteksti, mille aluseks olevad maailmapildid võivad olla sarnased, lähedased, erinevad või vastuolus. Tervikkontekst võib olla kas teadlikult kujundatud või juhuslik.

Ajakirjandustekste võib iseloomustada kontekstide ebakõla, tervikkonteksti moodustamise juhuslikkus, mis tuleneb toimetamisel teatud pinnastruktuuri märkide järgimisest ja nende kujunevast vastuolust teksti süvastruktuuridega, sügavama tunnetuse puudulikkusest materjali töötlemisel, samuti impersonaalsusest.

Tekstide kontekst moodustub teatud pikema perioodi ajakirjandustekstide jälgimisel. See on eri autoritel, eri väljaannetel ja kanalitel erinev.¹⁸

Konteksti tähendus ja olemasolu on oluline ka hõlmavama viiteraami ehk interteksti loomisel, millesse mahuvad nii üldised tekstid kui “tekstid tekstides”. Kontekst määrab tegelikult kogu teksti, tekstidevoolu olemust. Ühiskond on avatud sedavõrd, kui on võimalikud ja lubatud nähtuste erinevad tõlgendused ning kontekstide paljusus. Nii üldise intertekstuaalse konteksti sisust kui selle konkreetsest rakendamisest selgub, kas tegemist on avatud või suletud tekstiga ja kas laiemas või kitsamas mõttes (Eco 1979, 4–5).

2.5. Toimetamine meedias: kommunikatsiooniprotsessi mudelid ja esitusmudel

Kommunikatsiooni mõistet on klassikaliselt avatud kahel võimalikul viisil:

a) kommunikatsioon kui (lineaarne) teatamisprotsess, milles saatja (A) saadab teate (B-le) ning sellel teatamisel on oma kindel mõju;

b) kommunikatsioon kui tähenduste vahetamine, milles osalevad inimesed ja “reaalsus” toimivad interaktiivselt, võimaldades tähendusel ja arusaamistel esile tulla (O’Sullivan 1983, 42–43).¹⁹

Esimesel juhul vaadeldakse kommunikatsiooni protsessina, mille eeldusteks on kavatsused, tahe, eesmärk ja läbiviija.

Teisel juhul on fookuses struktuur ja suhted koostiselementide vahel. Elementideks on siin:

- a) tekst, selle märgid ja koodid,
- b) inimene, kes "loeb teksti" oma kultuurilise ja sotsiaalse kogemusega, mis on kujundanud nii inimesi kui ka märke-koode, mida nad kasutavad,
- c) teadlikkus "välisest reaalsusest" (kontekstist), millest mõlemad — tekst ja inimesed — lähtuvad ja millesse nad tagasi pöörduvad.

Toimetamistegevus hõlmab mõlemat paradigmat — nii lineaarset protsessi kui kompleksset esitust.

Suur osa ühiskonna kogutud teabest puudutab seda, kuidas nähtused antud hetkel on, kuidas ilmingud omavahel suhestuvad, mida inimesed arvavad. Probleemiks on tunnuste kirjeldamise staatilisus: ajaks, mil käesolev hetk on analüüsitud, on reaalne maailm ise muutunud.

Kommunikatsioonis võib esineda juhuslikkust ning ka ilminguid, mis paistavad juhuslikuna, kuigi väikesed tähtsusega tunduvad muutused kommunikatsiooni algaasides või esituses (ka mikrotasandil) võivad tekitada tähelepanuväärseid muutusi kommunikatsiooni hilisemates faasides või vastuvõtus (ka makrotasandil).

Kommunikatsioon on dünaamiline protsess, milles iga eelmine olukord mõjutab järgmist. Ajakirjanduse kui kommunikatsiooni vaatlemisel on seni domineerinud "lineaarne paradigma", sest ebalineaarseid, keerulisi ja muutuvaid suhteid ja nende mõju ei ole suudetud käsitleda. Lineaarses mudelis on vaadeldud eelkõige seda, kuidas kujuneb "uus" teave. Lineaarsuse kõrvalejätmine võimaldab vaadelda nähtusi ja tähendusi komplekselt.

Kommunikatsioonimudelitest võib eristada mõjutus-, protsessi-, vastastikuse mõju, süsteemi- ja kombineeritud mudeleid (Wiio 1984, 98). Protsessimudelite üks eesmärgi on olnud protsessis osalejate käitumise ennustamine (Wiio 1992, 19). Paradoksaalsel kombel lisab mudelite teadvustamine, nende olemasolu ise teatud "normatiivsust", dikteerides "ettenähtud" käitumist.

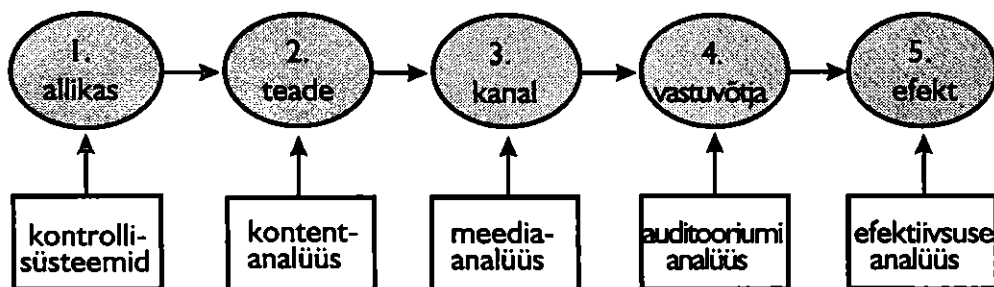

Joonis 6. Lasswelli kommunikatsioonimudel (1948).

Juhitud ideoloogiliste ja sotsiaalsete muutuste läbiviimine ajakirjanduse abiga tähendab spetsiaalsete normatiivsete töötlemis- ja manipuleerimismudelite rakendamist.

Toimetamist on võimalik uurida tehnilisest küljest: millised funktsioonid toimetamisel on ning mis kogu protsessis toimetamisest otseselt sõltub. Aastakümneid on kommunikatsiooniprotsessi kui tervikut kujutatud protsessimudelitena.²⁰ Nii on vaadeldud eelkõige sõnumi levimist protsessis (joonis 6).

Ka kommunikatsiooniuurimise aine ning valdkonnad on tänini jaotunud protsessi järgi (joonis 7):

Joonis 7. Meediauurimise valdkondade skeem.

Ajakirjanduse vaatlemine protsessina ning selle osade kirjeldamine ja sõnastamine on oluliselt aidanud teadvustada ning määratleda ajakirjandust tervikuna.

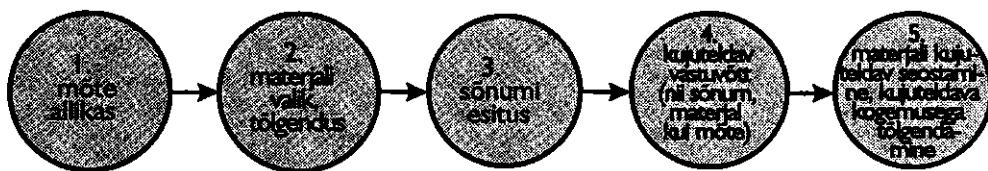
Teadlik toimetamine tähendab samade küsimuste pidevat esitamist vastavalt oma valdkonnale kogu protsessi ulatuses, milles keskmes on toimetamistegevus, sõnumi/teksti edastamine, (kujuteldava) vastuvõtjaga (kujuteldava) kontakti saavutamine ning (kujuteldava) mõjuga arvestamine edasises protsessis. Toimetamist uurides tuleks seda kõike silmas pidada.

Toimetamistegevust ajakirjanduses võib määratleda kahest aspektist: tehnilisest (olemine protsessis) ja sisulisest (toimimine).

Toimetamistegevuse lineaarset, tehnilist malli teatud "sõnumi" (teksti, mis võib iseenesest olla ka midagi muud, näiteks "tõlgendus") vahendumisest meediaprotsessis võib kujutada nõnda (vt joonis 8).

Materjal ja sõnum osalevad protsessis mitmel erineval etapil, vastuvõtja ajus toimub paratamatu dekodeerimistegevus. Vaatamata sõnumi sisule seisneb tegelik protsess siiski mõtte, idee liikumises. Sõnum iseenesest on seega mõtte vorm, n-ö pakend.

Vaadeldes toimetamist protsessina, võetakse luubi alla selle subjektiivne külg — toimetamistegevus, milles otsused-valikud-tõlgendused

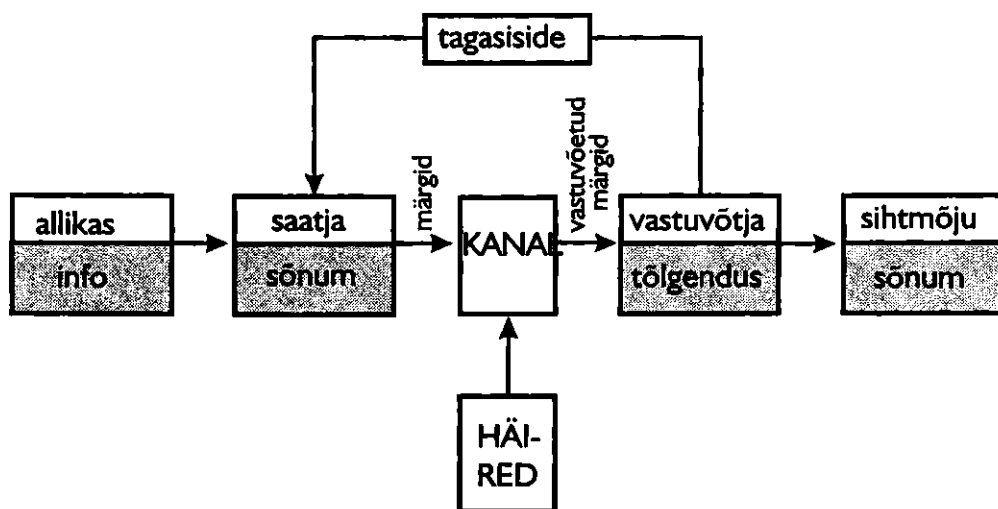

Joonis 8. Toimetamistegevus meediaprotsessis.

on subjekti omad. Selguse ja võrreldavuse huvides võtan mõlema analüüsi aluseks klassikalise (Lasswelli) kommunikatsiooniahela skeemi (joonised 6–8).

Sõnumit, teksti vaadeldakse enamikus protsessianalüüsides valmina, antuna. Oluline on protsessi enda võimalik lisamõju sõnumile: arvesse võetakse sõnumi teatud hajumisvõimalust (entroopiat), selle muutumist edastamise käigus, ka kanali iseärasusi, häireid ja müra ning ebaadekvaatse tagasiside võimalust.

Teksti liikumist ajakirjanduskanalis uurinud matemaatik Claude Shannon on kujutanud võimalikke häireid kommunikatsiooniprotsessis. Shannoni käsitus sõnumist ajakirjanduskanalis ehk tema teooria märkide edastamise kohta põhineb samuti informatsiooniteoorial (vt joonis 9).

Joonis 9. Shannoni ja Weaveri matemaatiline mudel 1949 (Wiio 1984, 96; McQuail, Windahl 1981, 12).

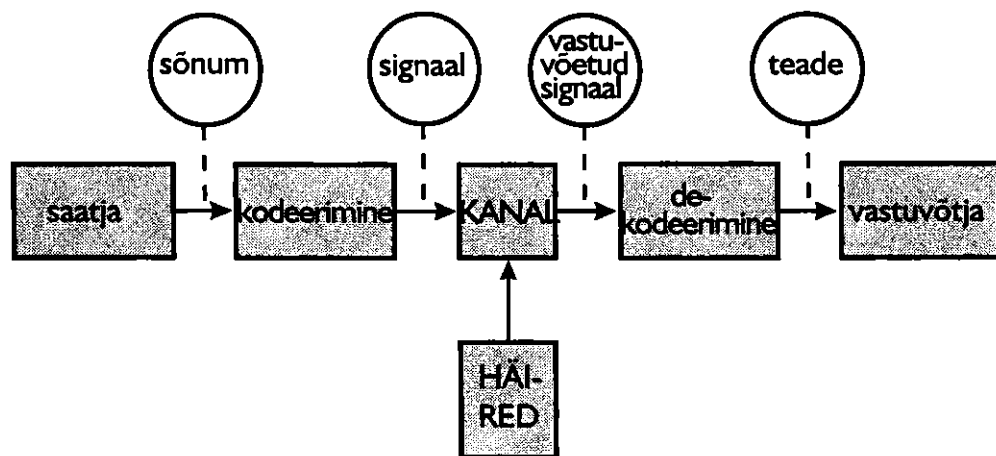
See protsess võiks ilmselt töötada suurepäraselt ka ilma inimesteta. Selles infolevi mallis (joonis 9) pole erilist rõhku sõnumi tegemise ning tõlgendamise subjektiivsusel. Shannoni esiletoodud komponendid kodeerimine—dekodeerimine on õigupoolest tähistatud veel tehniliste terminitega signaal—signaali vastuvõtt, ning müra ja häireid on mõistatud kui tehnilist probleemi selles kanalis.

Tänapäeval huvitab kommunikatsiooniuurijaid sotsiaalne “kodeerimine”—“dekodeerimine”, lähtudes samast Shannoni mallist. Sealjuures on kesksel kohal tõlgendusprotsess.

Selles protsessis on olulised sõnumi sisu väljendavad märgid, koodid, mille nimel protsess justkui töötabki. Joonisel 10 toodud skeem on aga oluline seetõttu, et võimaldab vaadelda klassikalist lineaarset kommunikatsioonimalli ka toimetamise näitel.

Nimelt on saatja ja vastuvõtja märgile liidetud tõlgendus ja märgi tähendus. Sõnumi päralejõudmise seisukohalt peetakse oluliseks, et nii kodeerimisel kui dekodeerimisel kasutataks ligilähedaselt samu koodi, mis oleksid ühtmoodi mõistetavad. Äärmusjuhtudeks on võimalus, et protsessis tekib täielik semiootiline kaos, nii et märke võib tõlgendada täiesti suvaliselt, ning olukord, kus iga märki võib tõlgendada vaid ühel kindlal viisil.

Kui vaadelda kodeerimist ja dekodeerimist toimetamise seisukohast, siis just nende äärmuslike võimaluste vahele — märkide semiootilise kaose ning nende ühese tõlgendamise vahele — peakski jääma toimetaja tegevus.

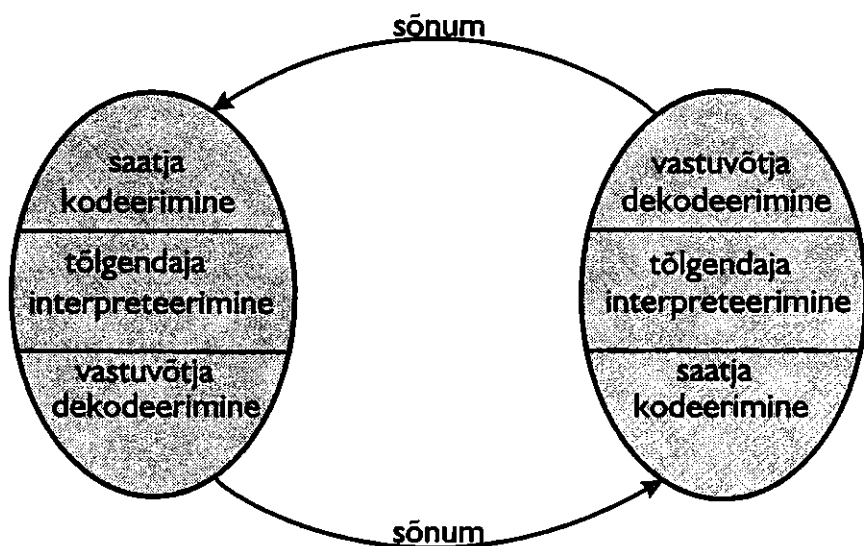
Joonis 10. Meediateoreetiline teabelevi mudel (Mäkelä 1990, 18).

Teatavasti avaldub märkide tähendus põhiliselt nende suhestamisel teiste märkidega (de Saussure 1915). Vaadeldav tähenduste kodeerimise—dekodeerimise protsess võib tuua esile kultuuris ja ühis-

konnas olemasoleva tähendussüsteemi struktuuri ja hierarhia ning olla sel viisil omakorda kultuuriliselt-ühiskondlikult "antuse esiletõomise ning teadvustamise võimaluseks" (Mäkelä 1990, 25–27).

Toimetajad kasutavad enamasti rahvaliku diskursiivsuse põhja, iseenesestmõistetavat kultuurilist pagasit. Ilmselt samamoodi on kergeti omandatav ka ühiskonnas kehtestatud "ideoloogilise diskursi" kodeerimine—dekodeerimine ning selle kasutamisega manipuleerimine ajakirjanduses.

Üks esimesi katseid analüüsida intersubjektset ja intertekstuaalset keskkonda, milles on aktiveeritud nii sisu kui ka keskkond ja mis kujutab endast üldist samaaegset aktiveeritust, mõjutamist ning suunatud suhtlemist, on Shrammi kommunikatsioonimudel.

Joonis 11. Shrammi aktiivse kommunikatsiooni mudel (1954).

Shrammi mudel (joonis 11) väljendab saatja ja vastuvõtja tihedat sõltuvust teineteisest. Nende käsitlemisel võib tinglikult samastada allika-saatja ning vastuvõtja-mõju. Olulised on seega kaks kesket partnerit — saatja ja saaja, kes on protsessis võrdsed ning kellest mõlema puhul toimuvad vastastikused identifitseerimisprotsessid (kodeerimine—dekodeerimine—interpreteerimine), kusjuures kodeerimine tähendab ühtlasi saatjat ning dekodeerimine saajat (McQuail, Windahl 1981, 13–15).

Schramm fikseerib ning eristab saatja ja vastuvõtja rolli. Selles on koht ka vastastikusel kriitikal. Ühtlasi nähakse siin protsessi avatust ning lõppematust. Just käsitus osalemisest lõputus infovoolus ning ka selle (info) olulisuse rõhutamine põhimõttelise võimalusena maa-

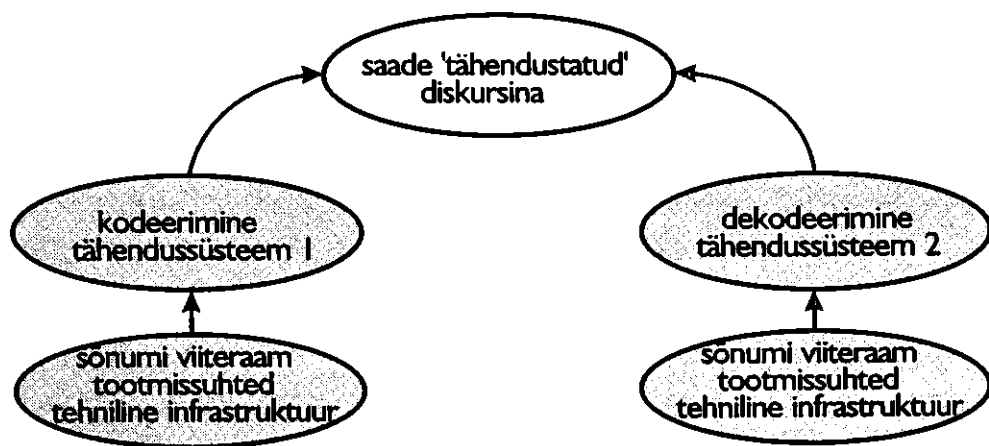
ilmapildi tootmises ja tõlgendamises on samm selle osalemise vormilise analüüsi juurest protsessi enda uurimise poole.

Siin võib esitada küsimuse: mida infovool endast kujutab, kes ja kuidas seda toodab ning tõlgendab? Samas võimaldab Schrammi käsitlus teoreetiliselt määratleda ja tähendustada vastuvõtja kohta.

Kodeerimine ja dekodeerimine on tõlgendamisel põhiprobleemiks nii kitsamas (märkide konkreetne tähendus antud tekstis) kui laiemas mõttes (kultuuris ja ühiskonnas olemasoleva tähendussüsteemi struktuuri ja hierarhia, kultuurilise “antuse” esiletooja).²¹

Kodeerimisprotsessi võib vaadelda loovana — selle käigus luuakse mõisteid ja tähendusi. Oma “loomingut” protsessis pidevalt korrates ja “tootes” võib loota ka selle “tarbimisele”. Tarbimisest räägitakse siis, kui tähendust laiemalt tunnustatakse, tähenduse mõjust aga juhul, kui märk koos tähendusega on sidestatud vastuvõtja igapäevasesse kasutusse (Hall 1980, 128–129).²² Kodeerimisega on võimalik meediaprotsessis ringlevate mõistete ja märkide sisu toimetamise käigus kujundada, muuta ja kinnistada. Protsessi arendades võib jõuda tervete tähendussüsteemide ja nende vaheliste seoste muutmiseni.

Selles protsessis ilmneb selgelt kommunikatsiooni üldine diskursiivne olemus: enne loo või sündmuse esiletulekut kehtib teatav laiem tähendussüsteem ja hierarhia, mis teksti asetudes sellesse aktiveerub. Protsess on interaktiivne, sest tegemist võib olla mitme teksti, mitme koodi või ka tõlgendussüsteemi üheaegse aktiveerimisega, teadvusse toomisega.

Joonis 12. Halli kodeerimis—dekodeerimisprotsessi mudel (Hall 1980, 130).²³

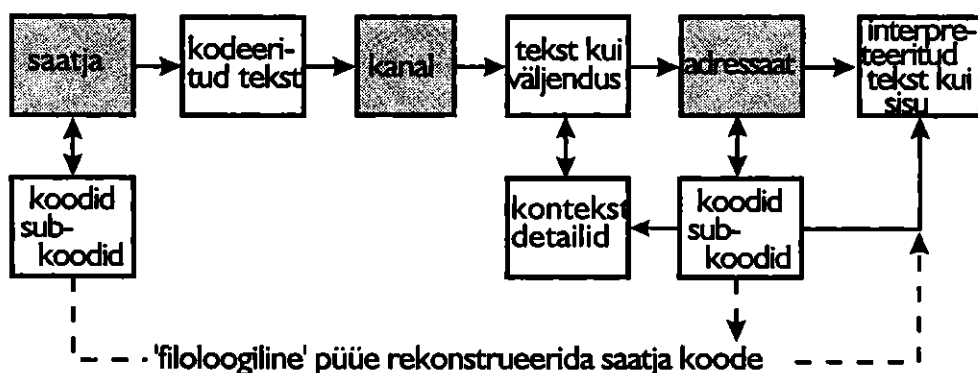
Ajakirjandusprotsessi mõistmine oleneb kodeerimis—dekodeerimise sümmeetrilisusest—asümmeetrilisusest ja vastavusest, mis omakorda sõltub koodide samasuse astmest (joonis 12).

Üks tavalisemaid võimalusi toimetamisel teksti märkamatuks sekku-
da on muuta kontekstilisi viitesuhteid (intertekstuaalsust) ja tähendu-
se konnotatiivset tasandit.

Vaadeldud kommunikatsiooniprotsessi sisulise tähendustamiseni
on võimalik jõuda strukturalismi meetoditega, mis analüüsivad ja
võrdlevad tekste nende avatuse ja suletuse astme järgi. Avatuse-sule-
tuse määramine ning strukturealne analüüs annab teksti sisu esituse
kaudu huvitavat teavet ka selle tegemise ja tegija kohta. Struktureaal-
sed meetodid teksti uurimisel on jõudnud tasandile, kus tervikteksti
võib vaadelda kui totaalset sisu ning vormi vaadeldakse sisu ühe
koodina.

Teksti totaalset sisuna uurimiseks on kaks teineteist välistavat tõl-
gendusvõimalust — suletud ja avatud sisu analüüs.

Suletud sisu toimib sotsiokultuurilises keskkonnas, milles liikuvate
sõnumite koodide ja alakoodide (subkoodide) variantsus on piiratud,
neil on teatud lõplik suurus. Selle protsessi sisuline eesmärk on täita
etteantud tühi vorm sobiva sisuga (joonis 13). Sõnum on tavaliselt
tekst, mis olenevalt erinevatest toimivatest koodidest täidab märgista-
mise ja tähendustamise eri tasandeid.

Joonis 13. Eco kommunikatsioonimudel, mis kujutab sotsiokultuurilises keskkonnas liikuvaid sõnumeid, mille koodide variantsus on piiratud (Eco 1979, 5).

Vaba, avatud sõnumi loomist ning edastamist kirjeldab aga skeem, milles olulised protsessid teksti loomisel on dubleeritud ning sellega tõlgendusvabadus rohkem tagatud (Eco 1977, 142). Protsess esindab üldist semantilis-pragmatilist avatud protsessi. Selle puhul pole avatuse-suletuse tase oluline. Mudel esitab teksti kui sisu, tähendustatud on vastavate koodide abil nii teksti vorm kui ka sisu. Seega on see võimalus tõlgendada ka teksti vormi sisuna.²⁴

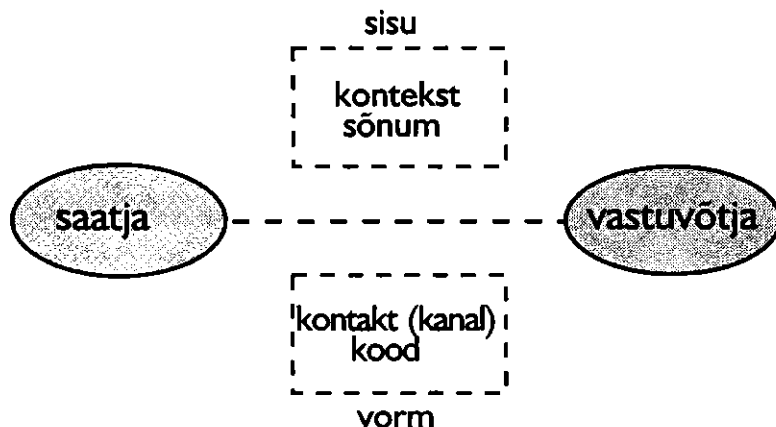
Ajakirjandusprotsessi sisuliste probleemide ja protsessi sisu muutmise võimaluste vaatlemine võimaldab määratleda toimetamise kohta

ajakirjanduses: toimetamine kui tegevus seisneb meediaprotsesside toime ja võimalike mõjutuspunktide tundmises ning meediaprotsessi mõjutamises. Tagajärgede eest vastutab “ajakirjandus” — taas see üks ning jagamatu abstraktne terviknähtus.

Esitusmudel. Sisemise eritelu mudelid

Klassikaline strukturalistlik kommunikatsioonimudel esitab suhted kommunikatsiooni koostiselementide vahel. Kontekst ja sõnum määratletakse siin kontakti sisuna, kanal ja kood vormina. Saatja-vastuvõtja on määratletud suhtena, ent see suhe on samas ka protsessi või esituse eesmärk (joonis 14).

Toimetamisel on täheldatav, et just peamise — saatja-vastuvõtja (kujuteldava) suhte hoidmine muudab suhted teiste komponentide vahel kõikuvaks ja ebakindlaks. Sama skeemi võib esitada ka vastavate funktsioonidena:

Joonis 14. Roman Jakobsoni kommunikatsioonimudel (1958).

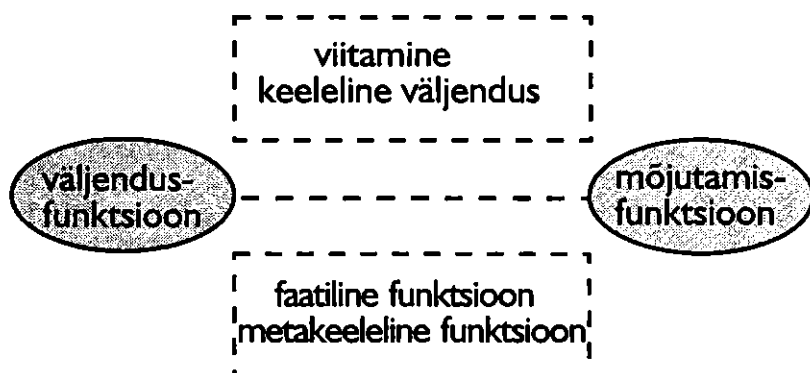
Võib öelda, et toimetamistegevuse sisuks ongi pidev töö kontakti-konteksti-koodide määratlemisel, korrastamisel ning tekstis kasutamisel nii kommunikatsiooni “protsessis” kui ka “esituses”.

Toimetajal on mitu võimalust teksti tähendusi sisemiselt eritleda, ent sealjuures on oluline suuta eristada ajakirjandusprotsessi sündmusest ja ka sõnumi võimalikust sisust. Samuti tuleb sisu vaatlemisel eristada toimetamist ajakirjandusest, mis aga eeldab omakorda otsest suhet sündmuse, sõnumi ja selle sisuga.

Tegemist on väga olulise protsessisisese eriteluga, topeltanalüüsiga, mille olulisteks faasideks on ümberpööramine ja lahkuviimine. Selline protsessi kui terviknähtuse dekonstrueerimine osanähtusteks, üksik- osade vabastamine hierarhilistest suhetest, annab võimaluse neid osi

üksteise suhtes vabalt uurides ja peegeldades jõuda kaugemale nähtuse olemuse ja toime analüüsis (Derrida 1972/1995, 51–53).

Toimetamist on võimalik vaadelda struktuurianalüüsis ka kui “teksti” suuremas “ajakirjandusprotsessi-tekstis”, kus “tekstina” vaadeldakse tegevust. Liikudes sedakaudu “teksti” sisemise struktuuri ja “jutustuse” määratlemisel, võib jõuda teksti sisemiste suhete ja mõjutajateni. Antud mudel võimaldab ehk uurida “tekstide” omavahelisi suhteid, üksteise suhtes toimivaid avatuse-suletuse tasandeid (Lotman 1984).

Joonis15. Kommunikatsiooniprotsessi funktsioonid Roman Jakobsoni järgi.

Toimetamise kui loo, “jutustava teksti” uurimine narratiivsete meetoditega annab võimaluse täpsemalt uurida “jutustava teksti” kõnelevate subjektide tegelikke suhteid (Rimmon-Kenan 1983, 110). Meetodi tunnuseks on see, et siin on subjektid “tegelik esitaja” ja “tegelik vastuvõtja” asetatud teineteisega lähestikku (interaktiivsesse keskkonda), samas aga on rohkem “ruumi” jäetud subjektide-sisestele eritlustele. (Võrdluseks: kujutlegem maakera kaht poolt mitte kui ida- ja läänepoolkera, vaid põhja- ja lõunapoolkerana, ning vaatenurga muutus võimaldab seni kokkusurutud alasid märksa laiemalt vaadelda.)

Sellele meetodile võib lisada Kristeva psühhoanalüütilise subjektiuurimise mudeli (Vartiainen 1988), mis lubab eritleda mõtlemise ja keele tasandi elemente, mis suhtlevad subjektide “interaktiivses keskkonnas” alateadvuse kaudu, läbimata teadvuse kontrolli (vt joonis 16).

Sisemist eritelu ja toimetamist ajakirjandusprotsessis on võimalik uurida mitmesuguste meetoditega, mida võib analüüsimisel asetada kõrvuti, võrdlemistulemustest aga saab omakorda teha uusi järeldusi ja/või püstitada uusi hüpoteese.

2.6. Vastuvõtt ja kujuteldav vastuvõtt. Vastuvõtjast lähtuv toimetamismudel

Vastuvõtt on toimetamise üks osa, kas eesmärk või lähtekoht. Vastuvõtja ei ole toimetaja jaoks anonüümne impersonaalne auditoorium, vaid kujuteldav terviklik publik. Vastuvõtt on protsessimudelis eesmärk, esituses aga on vastuvõtja suhtlemispartner, osaline dialoogis. Manipuleeriva toimetamise puhul on vastuvõtja “mõjutamise objekt”, analüüsiva toimetamise puhul enamasti “subjekt”.

Teooriates kujutatakse “vastuvõttu” enamasti positiivsena ning “mõjutamist” õnnestununa.

Rohkem tähelepanu tuleb pöörata võimalusele, et vastuvõtt on jahe, umbusklik, sisemiselt või väliselt sunnitud, tüütav, kõrvaltvaatav või lausa negatiivne. Lugemine ei tähenda veel soostumist ega vastuvõtt omaksvõttu. Pigem võiks omaksvõttu käsitada harva nähtusena kommunikatsioonis. Tavaline vastuvõtt võib sisaldada peale välise “lugemise/kuulamise” sisemist kaitsereaktsiooni võõra mõtteilma ühepoolse agressiivse sissetungi eest. Näiteks raadio (vaid hääl) võtab inimeselt tegelikult ka aega ja ruumi.

Sootuks oma koodidega omi järeldusi tegev vastuvõtja võib arvustada esinejat, teemat, olukorda, kanalit jm aspektidest, mida toimetaja pole ette näinud. Toimetaja võib olla kasutanud kodeerimisel vähem, lihtsamaid või lihtsalt teisi koodi kui need, mida ootab, kasutab ja suudab vastu võtta “vastuvõtja”. Sõnumi või elamuse adekvaatne vastuvõtt tähendab, et toimetaja on esitamise kahekordselt kodeerinud või loonud erilise elamusliku kujundi, metafoori (Baudrillard).²⁵

Kujutus vastuvõtjast on toimetamisel äärmiselt oluline. Toimetaja kujutluses ei ole abstraktne anonüümne “keegi”, vaid üsna konkreetne pilt inimesest, kelle poole pöördutakse ja kellega luuakse (kujuteldav) suhe. Tegelik vastuvõtt ja kujuteldav vastuvõtja on endiselt probleemne, sest selle üle arutlemine kaldub metafüüsika, müstika ja transtsendentaalsuse valdkonda. Samas ollakse üldisest printsiipide kirjeldamisest ja selguse saamisest äärmiselt huvitatud.

Kujuteldav vastuvõtja on kommunikatsiooniprotsessi mehhanistlikel lineaarsetel skeemidel tähistatud enamasti kui

a) protsessi eesmärk, tema poole suunduvad kõik noolekesed (Lasswell, Shannon ja Weaver);

b) teisalt on püütud vastuvõtjat liita protsessi aktiivsemalt, teda tagasi-sidestades (Osgood ja Schramm);

b) kolmas suund näeb vastuvõtjat häiretega ja ebakvaliteetse süsteemi ohvrina, kus tehnilised mürad segavad ka vastuvõttu (DeFleur); strukturalistlikes skeemides unustatakse protsessi eesmärk — vastuvõtja — ning keskendutakse puhtalt sõnumi (teksti) institutsiooni ehituse uurimisele;

d) neljas võimalus on vaadelda protsesse kultuuriuurimusena, teatud väljana (Bourdieu) või teatud koodide vahetusena, mille mõistmi-

ne sõltub kultuurikogemusest (Hall). Samas on püütud konstrueerida vastuvõtjat, s.t ideaalset või näidislugejat (Ingarden, Iser).

Vastuvõtjat ja meediavastuvõttu uurib ka sotsiaalpsühholoogia (Maletzke) ja sotsioloogia (avaliku arvamuse mõjutamise uuringud).

Raadiospetsiifiliselt kujuteldavast kuulajast

1. Raadios on oluline just terviklik "lugu" — milline see on ja milline "roll" on selles "kuulajale" antud. Nii nagu teksti võib vaadelda laiemalt, liites tekstistruktuuri ühtlasi selle vastuvõtu, kasvatades teksti mõistet kultuuri mõisteni (Barthes, Lotman), võib kuulatavat lugu/teksti vaadelda totaalse osalemise, *performance*'i või esitusena, milles on dünaamiline roll kõigil osalejatel. Need osad on võrdväärised, hierarhiliselt suhestamata või siis suhestatud mingi printsiibi järgi.

2. Sõnaline tekst on eriti tundlik oma konteksti suhtes, olles olemuselt spontaanne, avatum ning seeläbi oma kontekstiotsingutes koode laiemalt mõtestav, seostav. Siin on võimalikud keerulisemad ja ootamatamad seosed, alateadvuslikumad reageeringud ning äratundmised, kui teksti kood oma väljajäätelise stiiliga sellest märku annab.

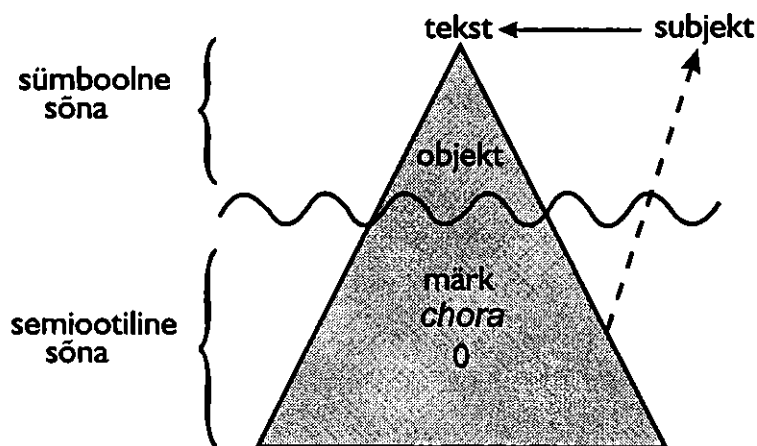
3. Teksti ja subjekti suhe on intensiivsem ning emotsionaalsem.

Teksti (saadet) võib vaadelda kui midagi kuulaja/vastuvõtja meeltes sündivat, seal loodavat. Kuulajat kujutatakse subjektina, loojana, teksti ülesehitajana, kes kasutab oma loominguks nii sümboolset tasandit (grammatikat) kui ka semiootilist tasandit (subjekti märgikogemusi, elatud keelelist elu), osaledes interteksti loomises. Semiootilist tasandit ei saa subjekt ise kasutada, see "ilmneb" keeles tahtest sõltumatult (joonis 16). Uus kogemus — eheduse äratundmine — sünnib siis, kui osaletakse tegelikus märkide loomise ja seostamise protsessis, tajutakse ja teadvustatakse seda.

Toimetamisel kujutletakse kuulajat enamasti siiski kriitikameelsena, võimelisena avastama ebaloogilisusi, mõttevigu, demagoogiat ning nägema läbi manipuleerimist. Kujuteldav kuulaja on seega eelkõige kriitiline ja arvustav, tal on erinevate toimetajate suhtes eelarvamus või ootus, mis põhineb ta varasemal kogemusel.

Praktikas võib aga täheldada (kriitilise) toimetaja pidevat piinlikkustunnet kujuteldava kuulaja ees. Toimetamine tähendab teatud tekstide, saadete, aja täitmist kogu "tervikus" — teatud protsessis. Seega lülitutakse oma tekstiga olemasolevasse protsessi — kanalis, millel on oma spetsiifika, normid, eesmärgid, žanrid, traditsioon ja tähendus ühiskonnas.

Ka vastuvõtjal on kujunenud oma hoiak ning suhtumine kogu kanali suhtes, milles võib olla nii positiivseid kui negatiivseid elamusi ja muid kogemusi. Toimetaja, kes oma tekstid kuulajale esitab, lülitub paratamatult just kanali protsessi, teda mõjutab ühe kontekstina kanal.

Joonis 16. Psüühhoanalüütilise tekstianalüüsi puhul kasutatav “jäämägi” (Kristeva, Vartiainen, 1988).

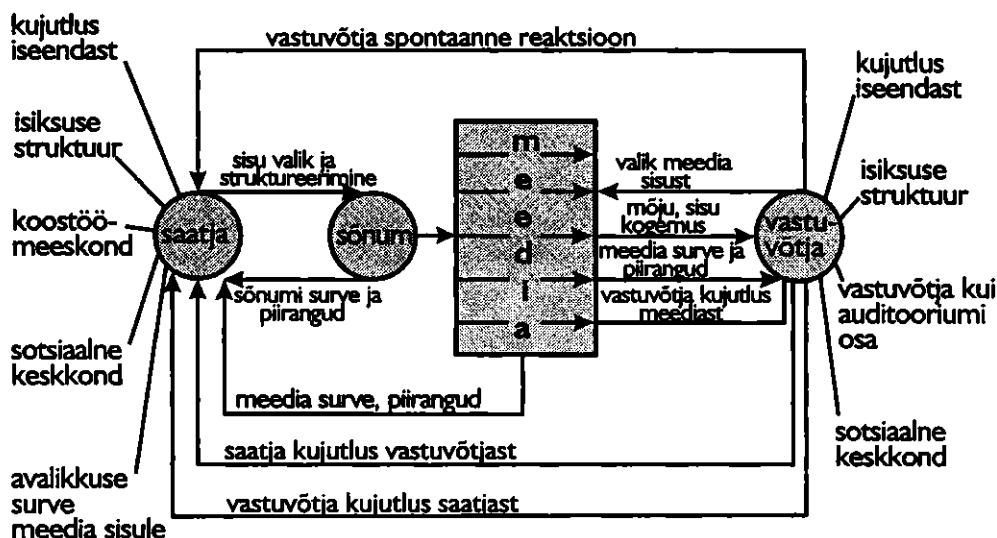
Kanalis liigub erinevaid tekste, mille suhtes toimetaja enda hoiak on erinev. Toimetaja ei ole kanali omanik, vaid on selle kasutaja oma lühikeseks ajavahemikuks. Sellest tekib vastuolu: toimetaja, kes suudab vastutada üksnes oma toodangu, teksti või saate eest, peab ühtlasi vastutama kogu programmi ja kanali eest. Nii võib toimetaja, kes suhtub kanalis kriitiliselt ega lähe kaasa manipuleerimisega, üritada luua oma teksti/saatega teist, erinevat tervikut, asetada seda teisele taustale, konteksti, mis on erinev kanali üldisest raamist. Kriitilise toimetaja sellises käitumises sisaldub ka vabandamine selle kanali pärast, piinlikkus nende tekstide pärast, mis tulevad enne ja pärast tema teksti, mille eest tema vastutab ja mille kontekst ning koodistik on teistsugused.

Kriitiline toimetaja kujutleb kuulajat manipuleerimisest tüdinud inimesena, kes on massikommunikatsiooni suhtes pidevas enesekaitseisundis. Kuulaja on väsinud sõnumite struktuuri lakkamatult analüüsima, eristamast kuulates fakti ja kommentaari, denotaati ja konnotaati, mille üheskoos ja ühtne esitamine on manipuleeriva toimetaja professionaalne oskus. Samas on selline eritlev kuulaja tekstimõistmise tõeline professionaal, kellele “tekstid” avanevad rohkemal tasandil, keerulisema tervikuna, sünkroonselt mitmes kontekstis.

Vastuvõtjast lähtuv toimetamismudel

Meediainstitutsioonil võivad olla oma nõuded (surved ja piirangud) kujuteldava kuulaja suhtes.

Samas on ka vastuvõtjal oma kujutus teksti vahendajast. See kujuneb teksti, selle esituslaadi, vaimsuse jm põhjal.

Joonis 17. Maletzke sotsiaalpsühholoogiline kommunikatsioonimudel (1963).

Pildi protsessist-seisundist, õigemini kommunikatsiooni olukorrast annab suhtlemise vaatlemine saatja ja vastuvõtja vahelise interaktiivse keskkonnana, kus toimuvad ühtaegu nii protsess kui ka esitus. Kommunikatsiooni käigus toimub isikute vastastikune kompimine mõlemalt — nii saatja kui vastuvõtja poolt. Tegemist on keskkonnaga, kus kujuteldavat vastuvõtjat vaadeldakse kui “teist mina”, et tagada vajalik tunnetuse ja teatud subjektiivsuse võimalus.

Erinevate ja samas võrreldavate kommunikatsioonikäsitluste sünteesimisel (Maletzke sotsiaalpsühholoogiline, Jakobsoni keeleline ja Lotmani struktureaalne kultuurikommunikatsiooni mudel) saame kriitilise toimetamise protsessimudeli.

Siiski, iga toimetamisjuhu korral on vastuvõtja, kujuteldav vastuvõtja ise ambivalentne nähtus, sest toimetaja jaoks kätkeb ta endas nii tavalist vastuvõtjat kui ka toimetajast kõrgemale astmele seatud kontrollijat, kes tagab ajakirjandusliku diskursi ja seisab kehtestatud ideoloogilise diskursi vastavuse eest.

Olenevalt sellest, kumb kujuteldav vastuvõtja toimetamisel domineerib, kujuneb ka toimetatava teksti tegelik adressaat.

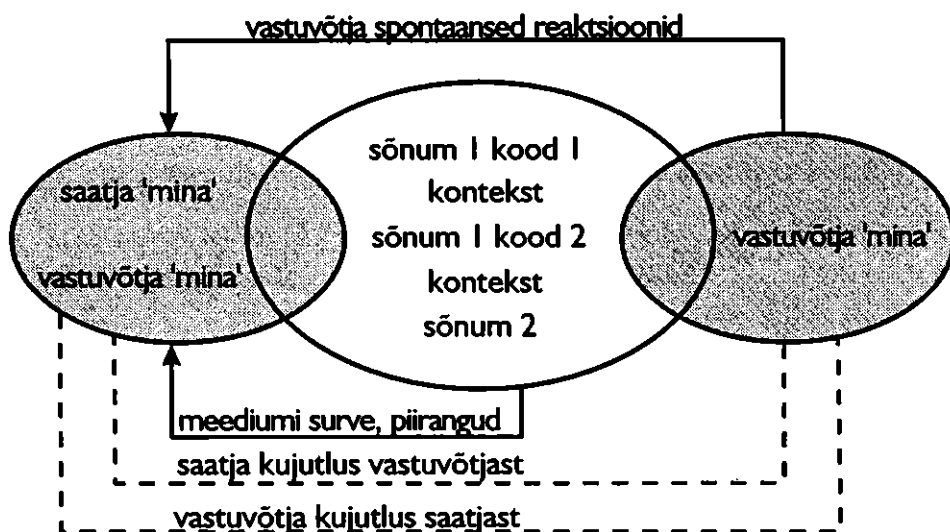
Vastuvõtjaga arvestav toimetamistöö koosneb järgmistest osadest.

Saatja “mina”:

a) väljendab toimetaja määratletud olekut ja teadlikkust protsessist või esitusest;

b) väljendab toimetaja seotust protsessiga “sõnum—kood—kontekst”.

Vastuvõtja “mina” saatjas väljendab toimetaja “mina” ja “rolli” sise-
mist ambivalenttsust. Saatja “mina” seotus vastuvõtja “minaga” on
kujutluslik — toimetaja kui subjekti suhe vastuvõtja kui subjektiga.
“Vastuvõtja mina” olemasolu on toimetaja endale teadvustanud kui
lähtekoha. Selle alusel teadvustatakse ja eritletakse kirjeldatavate
nähtuste olemus ning koht hierarhiates ja väärtussüsteemis, valmistu-
takse keskendumise kõige olulisemale. See kujutlus on ka edaspidise
kujuteldava poleemika, kujuteldava dialoogi, endaga peetavate väit-
luste tegelik ambivalentne alus. Suhtelisust lisab võimalus, et kujutel-
davaid vastuvõtjaid on mitu. Tavalisim dilemma on hierarhiline: üks
kujuteldav vastuvõtja on oma “minaga”, teine aga on kontrolli rollis,
jälgides kehtestatud piiranguid.

Joonis 18. Kriitiline toimetamine, milles keskendutakse retsiipiendile.

Tekst: sõnum—kood—kontekst

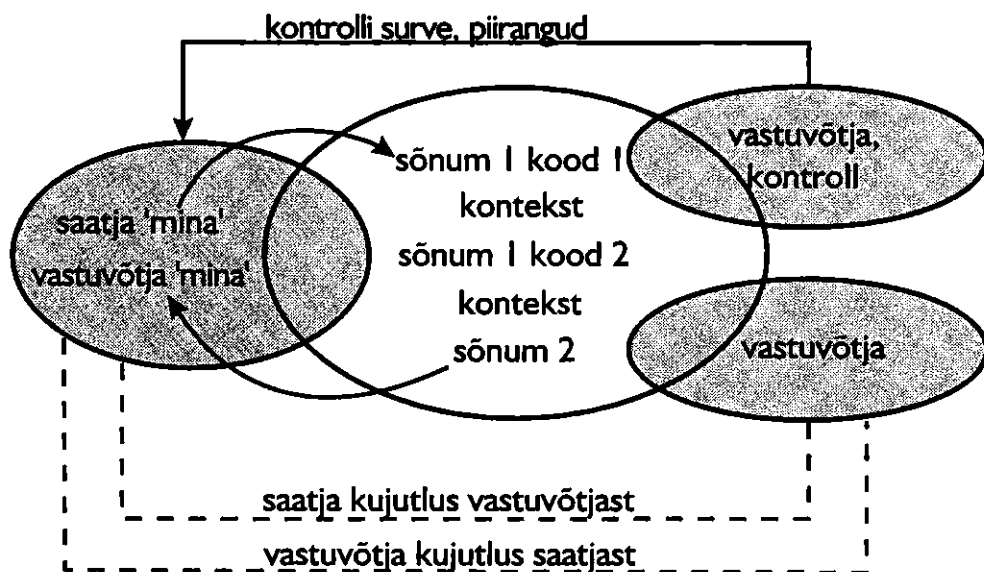
kujutab endast loomingulist etappi, mis on loov nii saatjale-toime-
tajale kui vastuvõtjale. Sisaldab endas “teksti vastuvõtu protsessi, mis
on seotud tunnetusega” (vt TZS 1973, 229; Kuusi 1985, 60). Koodide
lisamine arendab “sõnumit”, muudab või rohkendab “kontekste”.

Samas on sõnumi—koodi—konteksti arendamine toimetaja “mina”
ja kujuteldava vastuvõtja “mina” pideva kontrolli all, seotud “nende”
tunnetuse ja kujuteldavate reaktsioonidega.

Sõnumi—koodi—konteksti keskkond on omamoodi “kanal”, mis
ongi toimetaja tegelik töökeskkond ning millega toimetajal on oma
(ambivalentne) suhe.

Vastuvõtja

on võrreldav kujuteldava adressaadiga, kellega toimetaja vestleb või kellele esineb. Tegemist on kogemuste ja tunnetuse alusel loodava kujuteldava subjektiga, kelle puhul on omakorda olulised tema kujuteldav kogemus, tunnetus, aga samuti ka tema kujutus toimetajast ja toimetaja "minast". Vastuvõtja ja vastuvõtja-kontrolli eristamine on teadlik ja oluline.

Joonis 19. Toimetamine ambivalentse vastuvõtuga arvestades.

Vastuvõtja-kontroll

tähendab enamasti konkreetset adressaati (peatoimetaja, tsensor jt), kellega toimetaja peab arvestama. Tegemist on varasemast kogemusest teadaolevate kriteeriumidega, mida kontroll teksti puhul jälgib.

Toimetaja lahendab kontrolliga seotud probleemid sõnumi—koodi—konteksti loomise käigus, kontroll jälgib teksti vastavust malltekstidele ja normidele ning teeb oma otsuse (tagasiside) otseselt, kaudselt või varjatult toimetajale teatavaks. Sageli on see toimetajale ainukeseks tagasisideks. Kontroll püüab esitada oma otsust objektiivsena ja üldisena, rääkides tihti ka kõigi vastuvõtjate nimel, avaldades survet toimetajale ning seades uusi piiranguid.

Keskkond

koosneb kanalis sõnumite—koodide—kontekstide loodavast pingest ja pinevusest eri subjektide vahel, saatja—vastuvõtja kujutlusest teineteise kohta ja kanali kontrolli-valvemehhanismist, mis on valmis vajaduse korral sekkuma.

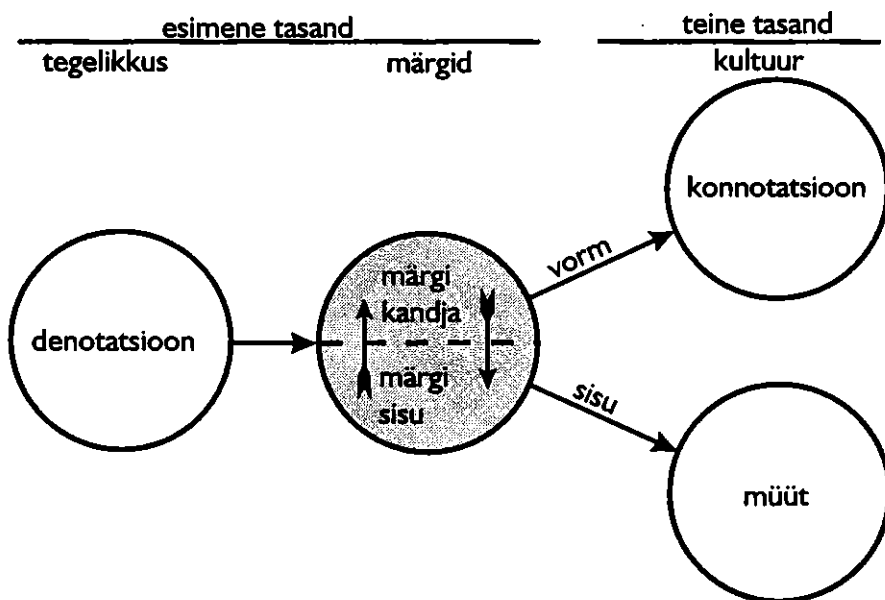
Toimetamiskeskkonnas on aktiveeritud kõikvõimalikud suhted osalejate vahel, milles on pidevalt oluline ka kujutluslik reaktsioon, tagasiside ning selle muutumine.

2.7. Kaks toimetamise meetodit: esitus keskkonnas ja protsess inimeste vahel

Toimetamistegevusel võib olla kaks alget:

a) seda võib jälgida kui loogiliste otsustuste ja “tööde” jada, mida võib “laboratoorselt” uurida ja mõõta, sest see on ratsionaalne, lähtub mingitest printsiipidest: teksti struktuuriga määratletakse ja konstrueeritakse teatud kogemust või sõnumit vastuvõtja jaoks;

b) toimetamist võib vaadelda ka esitamisena — seisundina keskkonnas, mida siis juba omakorda vaadelda tuleb (vt Esitusmodelid. Toimetamine kui tekst).²⁶

Joonis 20. Barthes tähendustamise kahest tasandist, kus esimese tasandi tähendussüsteemist saab teisel tasandil väärtussüsteemi alus kultuuris laiemalt.

Toimetamise analüüsiv ja sünteesiv olemus kätkeb endas avatust ja seotust ühtaegu mitmel tasandil:

a) tekstitasanditel — intertekstuaalsust;

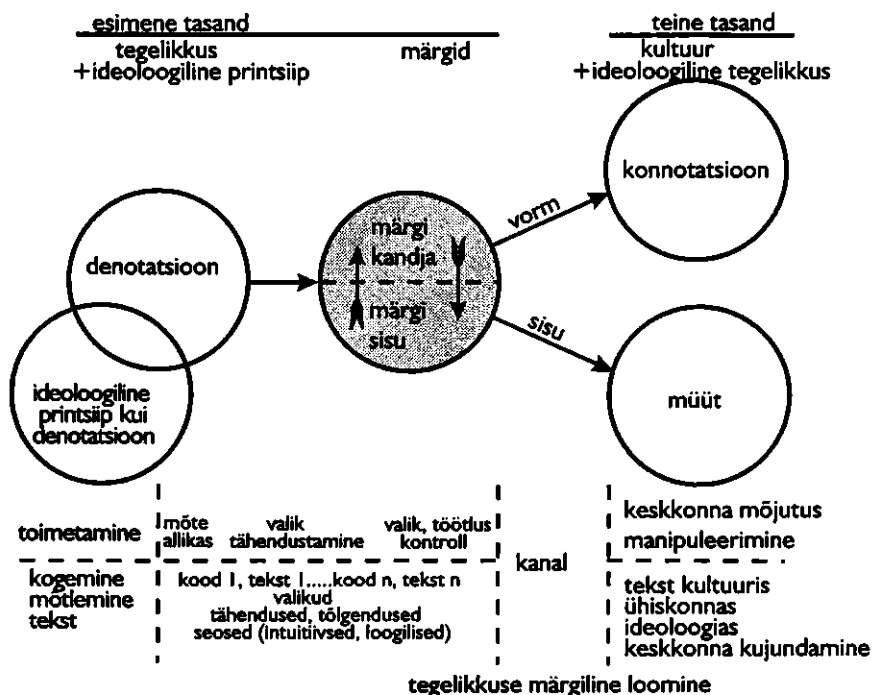
- b) suhte-keskkonna loomisena — interaktiivsust;
 c) subjektide ühendajana keskkonnas ühise olulise sõnumi kaudu — intersubjektiivsust (Manninen 1977, 47; Fiske, Hartley 1978, 46).

Antud skeem lähtub interaktiivsest keskkonnast. See sisaldab mitmeid funktsioone ja vastavalt nende funktsioonide erinevat suhestamist toimetamisel (vt joonis 15). Oluliseks teguriks suhtlemisel kujutletud vastuvõtjaga on puutepunktide leidmine.

Intersubjektiivsus (Manninen 1977, 46) ja ühised tähendused väljendavad ühiskonna üldisi eesmarke ja pürgimusi, iseloomustavad seda, mis on oluline mingis ühiskonnas tervikuna. Üks selliseid ühiseid tähendusi on näiteks vabadus.

Kommunikatsiooni funktsioonides (joonis 15) on saatja (toimetaja) ja adressaadi kontakti toimumise jaoks oluline ühise konteksti olemasolu. Seda ühist konteksti võib vaadelda ka (vaimse) keskkonnana.²⁷

Lähtugem selle vaimse keskkonna (konteksti) loomise ja toimetamise kujutamisel Barthes'i mudelist müüdi kohta, mis selgitab tähenduste moodustumist kultuuris (joonis 20). Toimetamine kui tegevus keskkonnas — protsess ja esitus — sisaldab mitmeid ühel ja samal ajal toimuvaid protsesse. Barthes'i tähendustamismudeli alusel võib ka seda esitada kahemõõtmelise kujutisena, mis on ära toodud allpool joonisel 21.

Joonis 21. Toimetamine protsessis ja keskkonnas.

Protsessi ja keskkonna mudel koos pakuvad võimaluse vaadelda nii eri tasandeid kui erinevaid suhteid ning näha nende sisemist vastastikust-üldist mõjutamist. Selle protsessi osad on vastastikku pinge all ja suhestatud, tundes pidevalt võõraste ja kõrvaliste mõtete-hinnangute survet.

Kultuurikontekst ja -keskkond on osalevate subjektide suhtes ka imperatiivne interaktsioon, kehtestades oma struktuurid ja normid subjektide omavaheliseks suhtlemiseks. Interaktsioon hävitab muud struktuurid, asemele tuleb selle oma struktuur (Pietilä 1987, 38).

Toimetamine tähendab teatud korraldust, regulatsiooni ja interaktsiooni loomist ühiskonnas.

2.8. Toimetamiskontekst ja selle osad

Toimetamiskonteksti moodustavad kõik komponendid ja suhted, millest toimetamine kui nähtus ja tegevus koosneb ning mis seda mõjutavad. Toimetamine koosneb pidevast dialoogist erinevate tekstide ja inimestega, keskkondadega; suhestumisest ja suhestamisest keskkonnas, tekstide vahel, inimsuhetes, hierarhiates.²⁸

Toimetamiskonteksti lähtekoht on kõige üldisemalt kas toetumine kultuurilisele-traditsioonilisele või ideoloogilisele algele. Võimalik on ka mitme alge ambivalentne olek lähtekohana.

Toimetamiskonteksti kuuluvad:

- a) keskkond, millest lähtutakse, selle komponendid;
- b) ideoloogia ja kultuurilise aluse suhestatus, hierarhiseeritus, erinevad kontekstid ja tervikkontekst;
- c) toimetaja maailmapilt ja identiteet, selle hierarhiseeritud-struktureeritud suhe ümbritseva ambivalentse keskkonnaga;
- d) valitsevad ja mõjutavad suhted osalejate vahel (nii otsesed kui ka varjatud ja kaudsed);
- e) tekstid: koodid ja märgid ning nende asend tekstis, sõnakasutuse üldised ja konkreetsed koodid ja märgid;
- f) kehtiv üldine keelekasutus ja keelekasutussuhted;
- g) "toimetamisväli" (vt 2.2.).

Toimetamiskontekst on ühtaegu avatud kõigile olulistele mõjutustele, samas piiratud konkreetsete moodustuvate seostega. Toimetamiskontekst on muutuv, sest osad ja asetused on ambivalentsetes suhetes ning suhete dominant võib muutuda. Toimetamiskonteksti kõige väiksem uuritav terviklik algühik on ühe tervikliku teksti olemuskontekst, mis omakorda koosneb teksti kontekstist (algtekstist) ja toimetaja tööst selle tekstiga — toimetamisel tehtud muudatustest.

2.9. Kogu protsessi kujuteldavus ja näilisus. (Klassikaline, ideoloogiline ja modernne toimetamine)

Toimetamise sisu üldine ning ebatäpne nimetamine või eufemismide kasutamine võimaldab suruda tegevuse, s.o toimetamise raamidesse, mis algselt tähendas üksnes vormilist täpsustamist sisu parema esitamise huvides, järjest vägivaldsemaid tegusid.

Klassikaline toimetamine lähtub toimetatava teksti ideest; ideoloogiline toimetamine lähtub ideest väljaspool teksti, mida püütakse väljendada ka tekstis; modernne toimetamine seevastu võtab eelduseks tekstide ambivalentse, vastuolulise, teatud määratlematuse, mis on seesiselt seotud modernse maailmapildiga, ega püüagi seda selgemaks muuta.

Tegelikkuses toimetaja lihtsalt elab oma aega ning suhestab aja ja koha kogemusi oma omandatud kogemusega. Tegemist on nn argi- ehk loomuliku mõtlemisega, mis kasutab intellektuaalsete probleemide käsitlemisel juba valmis vahendikomplekte (mõistehulka). Sattudes uue situatsiooni või probleemi ette, toetub see mõtlemine varasemale kogemusele, korraldades vastavalt ümber olemasolevaid konkreetseid elemente. Nii toimib see mõtlemine kaleidoskoobi põhimõttel, luues aina uusi mustreid suhteliselt väikest elementide hulka pidevalt ümber korraldades ja korrates (Sivenius 1987, 154). Tegemist on omamoodi müütilise mõtlemisega, mis jääb nende sündmuste ja kogemuste vangiks, mida see ise pidevalt ümber korraldab.

Toimetaja võib võtta kogu protsessi loomulikuna, nägemata oma töös probleeme, pikemalt mõtlemata oma tegevusele. Ta lihtsalt on.

3 Toimetamine totalitaarriigi suletud ajakirjanduses

3.1. Totalitaarse suletud süsteemi mudel, toimetamise iseärasused selles süsteemis

Totalitaarses suletud ajakirjandussüsteemis on toimetamisel rohkesti kitsendusi ja piiranguid, mis tulenevad süsteemi olemusest. Neid leidub toimetamise kõikidel tasanditel:

a) toimetamistöö määratlemises — ametlik toimetamine tähendab süsteemi suletuse ja totalitaarsuse tagamist;

b) töösuhetes — suhted on hierarhilised ning hinnangulised, kusjuures hierarhia ja hinnangud sõltuvad kõige rohkem süsteemi hierarhiast ja ideoloogiast;

c) keele ja tekstide kasutamises — toimetamise aluseks on totalitaarses süsteemis eksisteeriv ametlikult kehtestatud (ideoloogiline) keelekasutus, vastavad kindlaks kujunenud tekstimallid, hierarhiline koodistruktuur.

Totalitaarset suletud süsteemi iseloomustab kinnine ja hierarhiline ideoloogiasüsteem, mis kordab kõigil tasanditel oma sisemisi hierarhilisi skeeme ning struktuuri, laadides sellesse uuea stuktuurios, mis on eelnevalt töödeldud ideoloogiliselt vastavaks. Seega on kõik uus vastuvõtuks süsteemis ette valmistatud. Uuea võidakse pidevalt korrata olemasolevat, s.t kindlaid kehtestatud ideoloogilisi raame, varieerides uuea vastavalt töödeldud informatsiooni nende raamide sees (näidetena, raamide esiletõstmisena, võimalusena raamide olemasolu taas rõhutada, neid kehtestada).

Süsteem on suletud ka otseste väliste mõjude eest. See on üles ehitatud vastandustele, määratledes rangelt opositsioonid oma—võõras, meie—nemad ning sellest lähtuvalt ka normid-väärtused (hea—halb, õige—vale, ilus—inetu jm).

Totalitaarne suletud süsteem põhineb manipuleerimisel, selles süsteemis vaadeldakse kõike objektidena, mida on võimalik töödelda ja kasutada oma huvides.

Totalitaarsust iseloomustab valikute, tähenduste, seoste, hinnanguite, väärtuste üldine ühtlustamine. See ei tunnista subjektide isikliku kogemise võimalust ega tegelikku kogemust, mis on asendatud kogemusega *a priori*, antuna. Kehtestatud "antud" kogemusega opereeritakse ka tegelikkuses, praktilises tegevuses, sellest lähtudes tehakse otsuseid.

Totalitaarses suletud ideoloogiasüsteemis töötab selle säilimise huvides hulk hierarhilisi institutsioone, mille ülesandeks on info ja arvamuste tegemine, valimine, kontrollimine, töötlemine, moonutamine ühiseesmärgi — suletud süsteemi või süsteemi suletuna säilimise — nimel. Samas on aga lubatud ja võimalikud vabadused selle süsteemi piires ning teatud taastõlgendus süsteemi suletuse säilimise huvides. Taastõlgendus ei tähenda põhimüütide uuestimõtestamist, vaid nende olemuse muutusteta kordamist, uuestiesitamist (muudetakse vaid veidi konnotatiivsust ja väheolulisi aktsente).

Suletud süsteemi uuendamise peamine erinevus avatud süsteemi tootmisest on uute koodide (täenduseseoste) ja uue teabe liikumise laadis, uute tähenduste töötlemise viisis (meetodis) ning selle süsteemis esitamise konteksti põhikoodides.

Suletud süsteemile on iseloomulik kindlastest koodidest lähtuv hoolikas materjali valik, valiku sisu ja tähenduse avamine väikese kehtestatud koodide hulgaga ning osa sisu kui tarbetu, ebaolulise või tähenduseta kõrvalejätmine tervikust. Kõrvalejätmine võib olla nii otsene (teksti lõikamine) kui ka sümboolne (teksti tähendustavast osast väljajätmine, interpreteerimata jätmine).

Suletud ühiskonnas on tähendustamine keskne. Sündmusi ning ilminguid, millest kõnelemiseks pole etteantud koode, pole olemas. Seega võib osa elust olla koodist väljaspool või vastavalt koodile moonutatud.

Lõhe kehtestatud koodide ning tegelikkuse vahel loob vastuolusid. Kood nõrgeneb ja kaotab tegeliku tähenduse, inimene hakkab koode läbi nägema ja vabalt ning iseseisvalt tõlgendama, muutub nende suhtes immuunseks. Ka on probleemiks avatud süsteemile omase dünaamika puudumine suletud süsteemi logistlikus-staatilises olemuses. Seda üritatakse kompenseerida näilise dünaamilisusega.¹

Totalitaarne suletud süsteem: keel, mõtlemine ja ideoloogia

Ajakirjandussüsteem totalitaarses suletud süsteemis oli formaalselt suletud ning hierarhiline, hõlmates alamates struktuurides, mis on lähemal keeleloomisele ja mõtlemisele, ka avatud tasandeid.

Avatud tasandite olemasolu kehtestatud käibivas keeles sõltub vabaduse määrast ühiskonnas. Siiski oli see konkreetsetes keelekasutuses (paratamatult) esindatud. Keele sisemise struktuuri keerulise, lõpuni reeglistamata olemuse kaudu jõuab totalitaarsesse suletud ühiskonda keelelist vabadust ja vaba mõtlemist. Samas mõjutab kehtestatud üldine suletud ideoloogiline keel (Eesti olukorras veel vene keelest eesti keelde tõlgituna) loomulikku keelt mõtlemise kaudu.

Mõtlemise ja keele suhted pole siinkohal olulised mitte üksnes keele olemuse seisukohast, vaid oluline on, mil viisil keelt mõtlemises kasutatakse. Küsimus on keele ja mõtlemise olemuse omavahelises seoses.²

Mõtte ja sõnade vahetõlge pole mingi konkreetne tähendus, vaid protsess, pidev liikumine mõttelt sõnadele ja sõnadelt mõttele. Selles protsessis avastatakse väikseimad nüansid ning muutused, mis võivad tähendada tõlgenduse muutumist. (Võgotski nimetab sellist muutust funktsiooni muutuseks.) Oluline on ka seisukoht, et mõtte mitte ei väljendu sõnades (keeles), vaid tuleb ilmsiks keele kaudu (Võgotski 1934/1979, 125). See käsitlus võimaldab vaadelda keelt kui mitut (erinevat) mõtlemist võimaldavat keelt, mis tulevad ilmsiks ühe ja sellesama keele kaudu.

Suletud süsteemi ideoloogia kehtestab oma käibekeele, võttes sellesse palju üle loomulikust keelest. Ideoloogia loodav oma grammatika ehk diskurss püüab aga välistada keelele olemuslikku loovat, muutuvat, mitmetähenduslikku ja ambivalentset, tühjakstehtamatut alget ning muuta ideid ühetähenduslikuks. Samas pole võimalik formeerida vaba mõtlemist ja keele assotsiatiivsust reeglite struktuuri (Võgotski 1934/1979, 123).

Osakeele valimine või koostamine kogu keelest nõrgendab selles kasutatavate sõnade tähendusi, seostamatus laiema tegelikkusega teeb need kiiremini tähendusest tühjaks.

Nii on ka suletud süsteem sunnitud pöörduma loomuliku keelekasutuse poole, mis võib aga oluliselt mõjutada keelekasutust süsteemi sees. Süsteemile on eluliselt oluline võimalikult algse keelekasutuse ning tähenduste säilitamine. See oleneb "ideoloogilise keele" ja "grammatika" suutlikkusest kehtida.

Tegelikkus aja ja mõtlemise muutumist suudab fikseerida ja väljendada loomulik keel oma tunnetuslikul alusel. See protsess ja selle teadvustamine toimub keelekeskkonnas ja keelekasutajate vahel. Vastuolu tegeliku keskkonna muutumise (sh keelelise muutumise) ning mingi ideoloogilise keele ja grammatika "ehitatud" ning selle oma

“loomismüüdist” lähtuva muutumismudeli vahel on ilmselt paratamatu. Totalitaarses süsteemis valitseb olukord, kus ideoloogilise keele loodud tegelikkust käsitatakse ühtlasi ka kehtestatud tegelikkusena ning tegelik käitumine, tegutsemine, “tegelike” otsuste tegemine käib kõik selle tegelikkuse kaudu.

1. teksti formuleering
kui kommunikatsioon-
väärtuste ja maailmapildi
teatamine

ARTIKKEL

2. teksti formuleering
kui transformatsioon-
väärtuste ja maailmapildi
esitamine

LITURGIA

Joonis 22. Teksti formuleering kui kommunikatsioon ja kui transformatsioon, konstrueeritud Speelmani (1993, 79–92) järgi.

Nõukogude ideoloogia tekste uurides tundub, et need on algselt loodud vanade suuliste pärimuste (böölinade) ning õigeusu sakraalse liturgia traditsioonidele ja rütmidele toetudes, millele on lisatud proletaarset realismi ning mis on kujundatud (tõlgitud) saksa mõtlemise stiili “teaduslikku” ja “filosoofilisse” vormi (Speelman 1993, 79–91; Undusk 1994, 147–162). Nõukogude ideoloogia keelekasutusloogikat iseloomustas kuni selle hilisemate vormideni kõnekeelsuse ja pateetilise kultusekeele süntees.

Ajakirjanduse poolt kasutatavas ideoloogilises keeles ja tekstis oli rohkesti liturgilisi elemente, see kandis endas transformatsiooni.

Nõukogude ideoloogia ei koosnenud omaette eraldi terminitest. Mõistesüsteem oli põhiterminites kombineeritud loomulikust keelest. Käibel oli rohkesti liitsõnu, milles kumbki sõnapool teise poole tähendusele vastu seisis. Nii oli “sõnaliit” ise juba algselt tähendustühi, sellel oli tähendus ideoloogilise märgina oma kindlas kontekstis. Ideoloogiakeele keskme ideoloogilised tuumväljendid koos kinnisepiteetidega aga moodustasid vastava süsteemina oma kontekstraami. Tähendussüsteemi kuulus rohkesti sõjalist, võitluslikku ja mängude-alast metafoorikat, mis oli ühtlasi ideoloogilise keele loominguiline ala, sünnitades uut, tähendussüsteemile vastuvõetavat sõnavara ideoloogia sees (Kalliokoski, 1994).

Kehtestatud ideoloogiline malltekst ise muutus periooditi, lubades või lisades oma koodi varem keelatud tekste. Osa tekste ka lihtsalt avardati ja avati tekstide kasutamise käigus. Nende avardav toime võis mõjutada järgmisi malltekste või kesta kuni järgmise malltekstide revideerimiseni, mis toimus parteis periooditi ja mis avaldus muu hulgas

nn mustade raamatute kujul — avalikus esinemises keelatud autorite ja teoste nimekirjades.

“Suletud tekst” ja tekst “suletud süsteemis”

Totalitaarses suletud süsteemis ringleb eri struktuuride ja koodidega tekste, mis on kõik eraldi kontrollitud ja tsenseeritud, ent mille koosmõjus — protsessis või kanalis või lähestikku asetuse tõttu — võib tekkida uusi seoseid ning kontekste. Need kontekstid võivad heita vastastikku üksteisele uut valgust.

Levinumad tekstid totalitaarses suletud süsteemis on “suletud tekst” ja tekst “suletud süsteemis”, mis võivad teineteisega kattuda, ent samas võivad nad erinevuse ja sobiva esitamise korral esile tuua teineteise olemust (vrd Lotman 1973, 240–243; Eco 1979, 5–9).

Suletud teksti iseloomustab mõtte vaba liikumine vaid teksti piires, selle tähenduse kindel määratlemine oma sisemises idee-tekstis.

Suletud tekstile on tunnuslik:

a) teksti sisu mahtumine selle teksti loodud “olemasolevuse” mõistelisse piiri (fikseerides, mis on olemas);

b) olemasolevate komponentide omavaheline, sisemisest struktuurist lähtuv seostamisviis (mis on millega seotud, millised on põhjuse—tagajärje seosed tekstis);

c) tekstisiseste komponentide kindel (näiteks väärtussuhete) struktuur; ühtne hinnangusüsteem teksti piires.

Suletud tekstis avalduvad need vastavas keelekasutuses (ja vastavas mõtlemises), seda võib toetada kindel kompositsioon (žanr).

Suletud tekstile on iseloomulik oma maailmapildi terviklikkus, mis korraldab sisemiselt selle mõtlemise-toimimise keskset mehhanismi, juhtides selle teksti “lugu” oma maailmas. Suletud tekstis ei ole sellest (kujuteldavast) pildist väljapoole jäävaid nähtusi, võõras tuuakse teksti olemasolevate nähtuste ja mõistete kaudu. Suletud teksti iseloomulikud näited on müüdid, kunstiteosed jms. Suletud tekst võib olla (antud kultuuris) lugeja suhes avatud, sest temast arusaamine ei eelda eraldi kõrvaltekste.

Teksti “suletud süsteemis” iseloomustab teksti mõtte kindel liikumine või selle tähenduse kindel määratlemine kehtestatud väljaspoolse “üldteksti”, kindla konteksti või teatud malltekstide raames. Suletud süsteemis olevale tekstile on tunnuslik:

a) teksti sisu kohustuslik mahtumine teatud väljastpoolt etteantud “olemasolevuse” mõistelisse piiri (fikseerides, mis selles tekstis on olemas üldist);

b) olemasolevate komponentide kindel seostamisviis (mis põhineb suurema mallteksti või konteksti seostel, esitades vastavaid normatiivseid põhjuse—tagajärje jm seoseid tekstis);

c) tekstisiseste komponentide kindel struktuur, mis peegeldab kõrgema üldteksti struktuuri.

Tekstile “suletud süsteemis” on iseloomulik oma maailmapilt, mis peegeldab tekstis osaliselt või terviklikult vastavat suuremat üldteksti või mallteksti, mida järgides on tekst loodud ning millele see vastab, või asetub konkreetseesse konteksti, mille mallid ise suhestuvad kindla tõlgendussüsteemiga (näiteks kehtestatud ideoloogiaga) (Tammi 1992, 181). Suletud süsteemi teksti iseloomulik näide ongi kehtestatud ideoloogiast lähtuv ajakirjandustekst.

Tekst suletud süsteemis on sellesama suletud süsteemi lugeja jaoks avatud, sest ta ei vaja eraldi kõrvaltekste; teise suletud või avatud süsteemi lugeja jaoks on tekst suletud süsteemis suletud, sest selle tõlgendamiseks on vaja vastavat üldteksti, mallteksti või vastava süsteemi tundmist (vrd Lotman 1984a; Lehtonen 1995, 10).

Vaadeldes neid eri tüüpi tekste koos ja neid omavahel suhestades võivad tekkida uued ja keerulisemad koodid, mis võimaldavad näha avatust, mida ei pruugi olla kummaski tekstitüübis eraldi.

3.2. Nõukogude toimetamine: olemus ja eesmärgid

Nõukogude ajakirjandus kuulus osana suuremasse terviknähtusesse — nõukogude ideoloogiasüsteemi, mis oli hierarhiliselt allutatud NLKPlle (Zassurski 1988, 1–3). Nõukogude ajakirjandus tähendas Nõukogude Liidus kehtinud ühtset massikommunikatsioonisüsteemi, mille kõik avalikud ja varjatud struktuurid olid hierarhiliselt suhestatud (vrd Gerner, 1989, 331–336).

Toimetamine nõukogude ajakirjanduses tähendas osalemist parteilises ajakirjanduses, sest kõik üldväljaanded olid partei häälekandjad. Et ajakirjandustoimetust tähendas nõukogude ideoloogiasüsteemi pikendust, kuulusid juhtivad ametikohad siin nn nomenklatuuri hulka ning nende täitmise määrasid-kinnitasid parteikomiteed (Zassurski 1988, 7–20, 107–112).

Nõukogude ideoloogiat ja propagandat võib vaadelda ühtse süsteemina, millest väljapool ei olnud legaalselt ajakirjandust olemas:

a) infokanalite arv oli väga väike, eksisteerisid üksikud ametlikud trükiväljaanded, riigi- ehk parteiraadio ja -televisioon, valikuvõimalus puudus;

b) tekstide sisu oli ühtlustatud — oli kehtestatud ideoloogilise mõtteviisi ja maailmapildi vahendamise totaalsus nii ajas (sest see oli pidev, kehtestatud ideede propageerimise aeg oli monopoliseeritud) kui ruumis (sest antud territooriumil ei eksisteerinud teisi konkureerivaid mõtteviise ning inimesed ei pääsenud mujale).

Nõukogude ajakirjanduse suletus ilmnes seega nii aja- kui ruumitasandil: mõtlemine oli piiratud süsteemi enese loodud müütide sisuga nii tegelikult ajas (ajalooliselt varasemat aega vaadeldi kui ettevalmistust käesolevale ajastule ajamüüdi koodidest lähtuvalt) kui ruumis (ruumi mõiste kattub opositsiooniga oma—võõras): välditi “võõrast” geograafilises plaanis, pidades “omaks” antud ideoloogiaga hõlmatud

geograafilist ala, ülejäänud "ruumi" puudutavaid tekste tuli eelnevalt töödelda vastavalt ideoloogilisele koodile .

Keerulisem probleem oli tekstidega samast "ruumist", mis olid pärit kehtestatud ideoloogilisele ajale eelnevast ajastust. Nende puhul tehti sisu ja autorite eelnev valik, kus otsustati iga varasema teksti saatust eraldi, ning ebasobivad tekstid hävitati. Ka allesjäänud tekstides võis leiduda kehtestatud ideoloogia seisukohalt valesid tähendusi ja seoseid, nende töötlemise viis otsustati juba ajakirjandustoimetamise käigus.

Dünaamilisus, areng ja liikumine olid piiratud. Kehtestatud malli dünaamiliseks muutmine seisaku ja taandarengu tingimustes saavutati vastavatel teemadel rääkimisega (vrd "Tööst rääkimine teeb töö dünaamilisemaks", Barthes 1984, 157). Teksti sisemist mitmetähenduslikkust, loomulikku paradoksaalsust välditi (vrd "Paradoksaalsus on iga teksti olemus", Barthes 1984, 158).

Ajakirjandusdiskurssi iseloomustas sisemine vastuolulisus mitmes mõttes:

a) püüid siduda ideoloogiat rohkem eluga (ülevalt) *contra* lähtumine elust (alt);

b) nõudmine leida uusi lähenemisi ja "värskust" parteidokumentide avamisel (ülalt) *contra* avaldada probleeme nii, nagu need on (alt);

c) nõudmine hoida aktiivset, kontrapropagandistlikku võitlevat hoiakut (ülalt) *contra* vabaneda eelarvamustest ja stampidest probleemide käsitlemisel ning rääkida ausalt (alt);

d) nõudmine kanda ühiskonna normatiivse korraldaja rolli, kasvata inimesi ühiskonna jaoks raami (ülalt) *contra* olla avalikkus, jälgida ühiskonna muutumist ja seda muutumist võimaluse korral ka suunata (alt);

e) püüid juhtida tähelepanu kõrvale ühiskonna tegelikelt probleemidelt (ülalt) *contra* tõstatada ühiskonna tegelikke probleeme (alt);

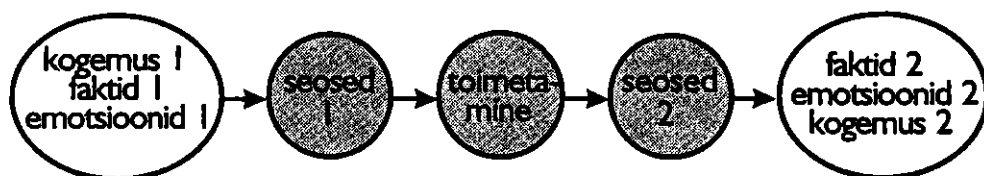
f) püüid kehtestada ajakirjanduses üldine parteiline keelekasutus (ülalt) *contra* puhastada ajakirjanduskeel stampidest ja ideoloogilistest fraasidest (alt).

Nõukogude ajakirjanduses kujunes ringlevate tekstide, kinnisseisukohtade ja -hinnangute suletud süsteem, sest tekstid põhinesid ise malltekstidel ning ühtlasi ka peegeldasid neid (vrd Gerner 1989, 328–331). Sisulisest suletusest väljamurdmiseks andis võimaluse vormi (ka žanri) muutmine, mis üldises kontekstis oli oluline märk sisu ja mõtlemise kohta, mõjudes tervikpildis kui väljakutse või protest (vrd Eco 1979, 8).

Tundub, et nõukogude toimetamise ja ideologiseerimise eesmärgiks oli hajutada ning tõrjuda tegelikke eksistentsiprobleeme ning hoida inimesed ühtlaselt passiivses olekus. Inimeste tegelikud huvid tekitati põhiliselt olmesfääris, kus korraldati "puudusi" ja "defitsiite", mis siis ühtlasi olid ajakirjanduses peamised "huvipakkuvad", ent samas ka keelatud teemad, muidugi ilma probleemide olemuse ja tegelike põh-

juste vähimagi analüüsita (Gerner 1989, 290–292). Hädaldada ei lubatud ei liiga sageli ega liiga emotsionaalselt.

Nii oli nõukogude toimetamine see totaalne filter, milles dekonst-rueriti ühiskonna subjektide tegelik maailmapilt, lahutati tegelikud probleemid tegelikest emotsioonidest ning vastavalt kehtestatud ideo- loogilisele diskursile seostati teemad ning emotsioonid ümber, nii et need kaotasid adekvaatsuse. (Näiteks võidi liita emotsioonid hoopis ideoloogiliste malltekstidega jm).

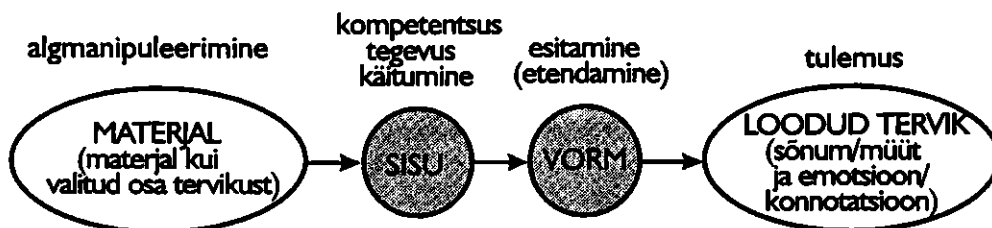
Joonis 23. Nõukogude toimetamistegevus.

Nõukogude toimetamine oli tsenseeriv toimetamine, tähendades tekstide valikut, töötlemist, mõtete ja seoste tsenseerimist ja kontrolli. Luues tekste suletud süsteemi tarbeks, peeti hoolega silmas — neid vajaduse korral kaotades — mõisteid ja seoseid, mis võiksid äratada kujutluse, nii et tekiksid sellised seosed, mille mõte võiks viia kauge- male olemasolevast tekstist.

Siin võib nõukogude ajakirjandustekste vaadelda ja võrrelda ka li- turgia müüdiülesehitusega, mille arendamise komponentideks on

- 1) algne mõjutamine/manipuleerimine;
- 2) kompetentsus/tegevus;
- 3) esitamine;
- 4) tulemus/toetus/tagajärg.

Tähenduse loomine toimub arengu esimeses ja viimases faasis (Speelman 1993, 81–82, viide: Courtés 1991, vt joonis 22).

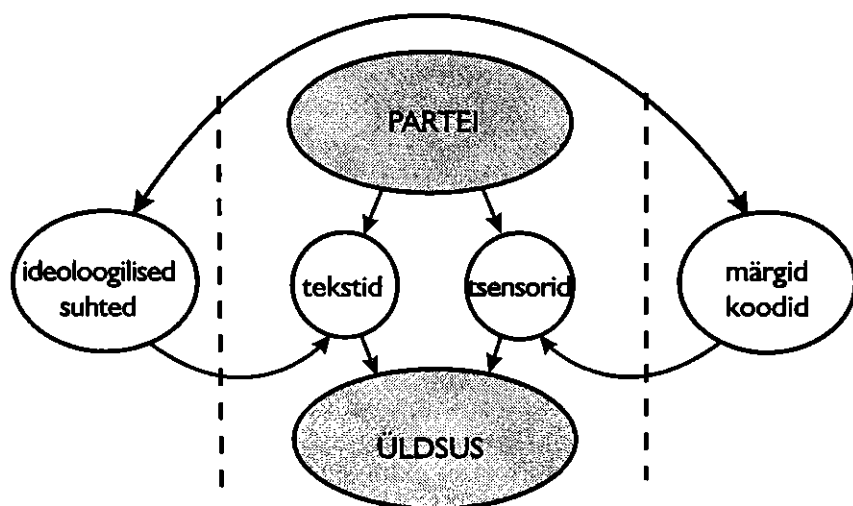
Joonis 24. Toimetamine kui materjali esitamine.

Toimetamist võib vaadelda ka kui materjali esitamist “teatud viisil” (vt joonis 24).

Seega on ka toimetamise puhul kõige olulisem algfaas — materjal ja teksti algne esitamine koos selle sisemiste arenguvõimaluste aktiveerimisega ja algteoga. Esimene algmõjutus otsustab tulemuse, kuigi toimetamistegevuse faasid otseselt on 2. ja 3., milles teksti manipuleeriva esitamise korral tehakse veel põhjuse—tagajärje ja intuiitvsetesse seostesse toimetamise käigus vastavaid muutusi.

Toimetamisena võib vaadelda kogu politiseeritud ühiskonda ja sealset suhteid kui potentsiaalset toimetamisvälja. See oli toimetamisel ühtaegu materjaliks ning ka töö adressaadiks.

Nii võime vaadata sellist toimetamist kui teatud korraldamist ühiskondlike suhete väljal. Korraldamise vahenditeks on toimetaja tegevus ning ta töö — teksti/saate esitamine.

Joonis 25. Toimetamisväli ja arvestatavad suhted selles.

3.3. Toimetaja nõukogude ajakirjanduses

Nõukogude ajakirjandustoimetaja pidi endas ühendama propagandisti ja ajakirjaniku rolli ning hõlmama mõlema vastuolulise rolli eesmärgid ja vahendid. See pidi olema inimene, kes esineb valitsuse või valitsusorgani “häälena” niisama läbikaalutult kui riigipea ja valitsuse avaldused, “tagades efektiivse propagandatöö ja õigesti kajastades valitsuse poliitilist kurssi” (Aare 1972, 63). Võimatu oli olla ajakirjanik, “kes mõtleb eelkõige sellele, kuidas kõita eelkõige auditooriumi ja alles teises järjekorras riigi huvidele” (Aare 1972, 62). Riigi ja valitsuse mõistete taha oli koondatud seesama kommunistliku partei ideo-

loogiapropaganda, mille teokstegemine pidi ühtlasi avalduma ka valitsustegevuses.

Dilemma, mille ees toimetaja oma rollis oli, sisaldas vastuolu ideoloogia ja auditooriumi huvide vahel. Seega pidi toimetaja endas professionaalsuse abil kokku viima ja lahendama kõikide tasandite nõudmisi.

Ajakirjanduses püüti rakendada parteilisuse printsiipi ning ellu viia parteilist juhtimist. Selleks vaadeldi toimetajat kui parteiorganisatsiooni osa, mis mõnele ajakirjandustoimetajale oli siiski võõrastav. Probleemi lahendamiseks moodustati ajakirjandusväljaannete parteialgrakukesi, kuhu kuuluvad toimetajad pidid vastutama parteiotsuste elluviimise eest ajakirjanduses.³

Toimetajate probleem muutus konkreetseks ideoloogilise süsteemi kriisiaegadel. Siis hakati tähelepanu pöörama toimetaja isikule, maailmavaatele, tegeldi aktiivselt toimetajate maailmavaate töötlemisega (kohustuslikes marksismi-leninismi ülikoolides) ja kohustati toimetajaid parema mõjutamise huvides astuma ainupartei liikmeks. Parteitekstide loov arendamine oli loovuse kõrgtase, mille eest ajakirjanikud said teenelisteks nõukogude ajakirjanikeks ja mille eest neile määrati preemiaid.

Nõukogude toimetaja aeg ja ajataju

Nõukogude toimetaja töö seostati otseselt ideoloogiliste müütidega ning vastavate riiklike-poliitiliste sündmustega.⁴ Kujundati välja nõukogude toimetaja oma aeg, oma aastaring, kus keskseks tehti ideoloogilised korduvad sündmused (Suur Oktoober, Konstitutsioonipäev, Lenini sünnipäev, Armea aastapäev, Töörahpüha, Võidupüha jm), mille kajastamist toimetajatelt ühel või teisel viisil nõuti.⁵

Vastavate sündmuste puhul elustati taas kogu ideoloogiline aastaring. Sündmusele eelnes pikk ettevalmistusperiood, milles toimetaja osa oli oluline — tänu nende tööle valmistati ette sündmuse saabumine üldsuses, loodi vajalik atmosfäär. Mitmete sündmuste puhul oli oluline neile järelkaja organiseerimine, nende pidev teadvuses hoidmine.

Selline aastast aastasse korduv ideoloogiline sündmusterühing lõi kindla tööritmi, millega toimetajaid sunniti harjuma, ning mõned hakkasid seda loomulikuks pidama. Nii kujundati toimetaja tööritm, perioodid ja lõpuks ka oma aeg ja ajataju. Korduvate sündmustega arvestati ning see kujundas lisaks kindlale rütmile teatud turvalisuse. Kehtestatud ideoloogilise ajajaotuse ning rütmiga kaasamineval toimetajal muutus tööelu rahulikumaks, tal kadusid mitmed vastuolud ning pinged, ei esinenud professionaalset kognitiivset dissonantsi (vt kommentaar 2. pt, 13).

Nõukogude toimetajaks" võibki nimetada inimest, kes toimetajana töötades oli omaks võtnud kehtestatud ideoloogilise ajataju ning vaba-

tahtlikult (harjumusest) töötas selle järgi. Nõukogude toimetaja oli üks väike osake totalitaarriigi ideoloogiasüsteemist, mis tervikuna oli manipuleeriv.

Toimetamine sisaldas nii formaalseid ja mitteformaalseid tasandeid, mis üksteisest oluliselt erinesid. Manipuleeriv toimetaja lähtus töös ametlikult kehtestatud (sõnastatud või sõnastamata) printsiipidest. Ta oli sisuliselt ideoloogiatöötaja ajakirjanduses. Manipuleeriv toimetaja lähtus kehtestatud ideoloogilisest loogikasüsteemist ning arendas seda ajakirjanduslike näidete varal. Nõukogude toimetamise tagajärjel ajakirjandusvale kasvas ja süstematiseerus.

Analüüsiv (kriitiline) toimetaja suhtus töö materjalisse kriitiliselt, püüdis lähtuda loomulikust väärtussüsteemist ning loomulikust keelest. Analüütiline toimetamine nõukogude ideoloogia surve tingimustes ei tähendanud mitte lineaarset teatamist, vaid sisaldas võimalikku kaitset ideoloogia vastu. See võis tähendada toimetaja enda kriitilise mõtlemisstruktuuri edastamist, kus leidis ka ruumi mõtlemisele ja dialoogile, see polnud umbeselt täidetud struktureerimata ja kriitiliselt läbitöötamata teadvusevooluga kehtestatud normatiivne paradigma. Toimetaja võimuses oli ka ideoloogilisi pealetunge ära hoida või pehmemdada.

3.4. Nõukogude toimetaja ülesanne: nõukogude maailmavaate, müütide ja ajastu hoidmine ning vastava “kogemuse” loomine

Üldjoontes toetus nõukogulik maailmavaade patriarhaalsele traditsioonilisele maailmale, milles riiki käsitleti patriarhaalse perekonna terminites ning hierarhias. Maailmapildis väljendub inimeste suhe minevikuga, tulevikuga, isikliku ja sotsiaalse eluga, tingituse ja absoluutsega. Nõukogude ühiskonnas võis inimestel olla mitu maailmapilti — üks kehtestatult ühine, mille “maailmavaatelisus” väljendus eelkõige ideoloogias; teine maailmapilt põhines vanemate põlvkondade pärandil ja loomulikult traditsioonil, see oli paljus teadvustamata, identiteedi olemusse puutuv, seda anti edasi enamasti perekondlike jm traditsioonide kaudu.

Eri võimalike maailmavaadete võimalik konflikt ning ajakirjanduses esitamise näiline konfliktitus oli nii manipuleeriva toimetamise kui analüüsiva toimetamise üks põhiprobleeme.

Maailmavaatega manipuleerimisel oli keskseks probleemiks inimese kogemus. Et “ajastu” oli kehtestatud hiljem, kui sündis sellele allutatud põlvkond, olid müüdist erinev tegelik varasem kogemus ning mälu vastuolus kehtestatud totaalse kogemusega. Ideoloogiliselt keske, n-ö ajastumüüdi kehtestamine toimus vägivalla ja hirmu abil, müüdiile vaenulike inimeste hävitamisega või vaikima sundimisega, nende mõtete mitteavaldamisega ajakirjanduses. Ka toimetamisel peeti oluli-

seks "õige" võitluse tunnustamist, mis kuulus loomismüüdi sisse kui selle eelvõitlus.

Totalitaarse suletud süsteemi ajakirjandus pidi oma olemasoluga kui reaalsusega ühitama tegelikku kogemust. Peamine manipuleerimine toimus seejuures ideoloogilise, antud kogemuse esitamisel tegeliku kogemusena. Vastuolude puhul tuli kahtluse alla seada inimese enda võime kogeda ning oma kogemusest aru saada. Samas pidi ajakirjandus pakkuma järjekindlalt teiste (töödeldud, toimetatud) kogemusi. Need aga olid toimetatud absoluutse kogemuse näideteks.⁶ Toimetajatelt nõuti selgeid tekste, milles õige ideoloogiline kogemus (õigetele müütidele toetumine) oleks selgelt esitatud.

Toimetamist mõjutanud põhimüüdid

Nõukogude ideoloogilises ajakirjandustekstis kasutati rohkesti kinnisväljendeid, kinnisepiteete, mis kandsid nõukogude ideoloogia põhi-väärtusi — suurust, võimsust, totaalsust, üldisust, kollektiivsust, positiivsust. Sellisel ideoloogilisel sõnakasutusel on arvatavasti oma müütiline alge — jõu esilemanamine loitsimise ja kujutluse abil.

Valitseva ideoloogilise paradigma aluseks oli kaheksa peamist müüti:

- a) müüt Oktoobrirevolutsiooni võidust ja uuest ajastust;
- b) müüt loojast Leninist ja parteist;
- c) müüt ühtsest nõukogude riikide perest kui vastuoludeta ühiskonnast, millel on aga "väljaspool" hulk vaenlasi;
- d) müüt Suurest Isamaasõjast ja Nõukogude Liidu võitmatusest;
- e) müüt sotsialismi arengust ja kommunismi-tulevikust;
- f) müüt vabast ja õnnelikust nõukogude inimesest;
- g) müüt tööst ja töölisklassist kui juhtivast jõust.
- h) müüt nõukogude majandussüsteemi õitsengust.⁷

Nimetatud müüdid, "algündmused"-"algkujud" moodustasid kehtestatud ideoloogia põhiteksti, millele toetus kogu nõukogulik aja-, ajaloo-, ühiskonna- ja inimesekäsitus. Toimetamise probleemide ning vastuolude puhul nõuti lähtumist põhimüütidest. Nende alusel tuli käsitleda ka reaalsust ning reaalseid probleeme.⁸

Kogu kehtestatud ideoloogilises malltekstis oli äärmiselt oluline oma loomismüüdi pidev kordamine, rõhutades uue, käesoleva ajastu (ja kehtiva tähendussüsteemi) algust (Eliade 1949/1992, 57).⁹ Loomismüüdi aluseks oli müüt Suurest Sotsialistlikust Oktoobrirevolutsioonist. Seda põhimüüti korraldi üle riigi igal aastal ning üleriigilisi pidustusi edastati kõigis massikommunikatsioonivahendites. Põhimüüt seoti ajakirjanduses ka hierarhiliselt madalamate teemadega, sellest kujundati eriline ühendav seos samuti kõikide "praeguste" nähtuste vahel.¹⁰

Nõukogude toimetaja pidi oskama ajalugu ja sündmusi näha sihipärase protsessina, mille eesmärk oli kommunism. Ajalugu ning sünd-

mused said vastavalt sellele konkreetse hinnangu, mis omakorda su-landati aegamööda müüdi osaks ja mis seega ei kuulunud enam revideerimisele (ka mitte teaduses). Inimeste ajalookäsitusi on jaga-tud teadlikkuse järgi kaheks: ajaloolises ajas elamine (inimesed, kes teadlikult tahavad luua ajalugu) ning teisalt traditsioonilise ühiskonna inimesed, kes suhtuvad ajaloosse ükskõikselt ega omista sellele mingit tähendust, leides ajaloosündmustele ajalooväliseid eeskujusid ja arhe-tüüpe (Eliade 1949, 121).

Sündmusi ei vaadelda juhustena, vaid terviku osadena (Eliade 1949, 126–127). Tervikust sõltub, mis on sündmuse tähendus ajaloos. Marksism ja leninism vaatasid ajalugu kui klassivõitluse lugu. Seega jäeti palju “ajalugu” ja sündmusi tähenduseta, esikohale seati võitlu-sed, revolutsioonid. Samas aga suhtuti kaasaegsesse ajaloolisse “võit-lusesse” ettevaatlikult ning valivalt. Tõenäoliselt on ajaloolise aja käsitus — ajaloos osalemise eriline rõhutamine — pärit Lenini revo-lutsiooni ajast. 1980. aastatel oli väljendil “me elame ajaloolisel ajal” vaid ajalooline tähendus.

Nõukogude ideoloogias tähtsustati “praegust” nõukogude aega kui erilist ajastut, sellele oli rajatud nõukogude inimese maailmavaate identiteet. Samas esitati seda aega aga kas minevikus või igavikuliselt tulevikus. Sama vastuolu ilmnes nõukogude inimese-käsitluses aja-loos: kuigi nõukogude inimesed olid justkui osalised suurtes ajaloo-sündmustes, oli nende elu ilma tegeliku ajaloota ja tegelike sünd-musteta. Nõukogude ideoloogia ja ka ajakirjandustoimetajad pidid nägema ajaloo mõtet tulevikus. “Täna” oli ettevalmistus tulevikuks.

Sellega seoses oli toimetajate probleem leida ajahetkes iga päev midagi erakordset, sest “me elame ajaloolisel ajal”, ning siduda selle “probleeme” helgete tulevikulootustega. Vastavalt parteipleenumite tekstidele muudeti kaanontekstide skeeme, ent ajaloo müütiline esita-mine püsis.

Ideoloogial ei ole ajalugu, on kunagi väitnud Althusser (vt Althusser 1976/1984, 114–116). Väites on samas ajalooline paradoks: et “ideo-loogia” mõiste ise on läbi teinud “ajaloo” Marxi “Saksa ideoloogia” puhtast kujutlusest tänapäeva manipuleerimisideede kogumi süno-nüümiks. See tähendab, et selle mõiste ajalugu asub väljaspool teda ennast, olemasolevas ajaloos (vt Althusser 1976/1984, 116).

Ideoloogia osad on (Althusseri järgi 1976/1984, 100–101):

- a) usu ideoloogiline masinavärk;
- b) koolituse ideoloogiline masinavärk;
- c) pereelu alust moodustav ideoloogiline masinavärk;
- d) õiguslik ideoloogiline masinavärk;
- e) poliitiline ideoloogiline masinavärk;
- f) ametitega seotud ideoloogiline masinavärk;
- g) ajakirjanduslik ideoloogiline masinavärk;
- h) kultuuriline ideoloogiline masinavärk.

Võime täheldada, et suletud süsteemis olid kõik need osad vastavalt kodeeritud ning töödeldud, ning ajakirjandussüsteem ise toimis ühe sellise osana. Ühtekokku oli tegemist aga valdkondadega, millest suletud süsteemi ajakirjandus omakorda suhteliselt enam oma tekste koostas. Siin võis olla põhjuseks kas see, et tegemist oli ideoloogiale vastuvõtlike aladega, ideoloogia-aladega, või see, et nende alade töödeldus juba vastavalt suletud süsteemi ideoloogias kehtestatud koodidele võimaldas nende kasutamist materjalina otse, loobudes tähendustamisest ja tõlgendamisest ning suurendades sellega reaalse tegelikkuse ja ausa mõtlemise illusiooni.

Samas oli nende alade kasutamine suletud süsteemis problemaatiline, sest väikseimgi viga või liialdus tõlgendamisel võis avada süsteemi tegelikku näilisust. Üldiselt oli vähegi pikema ja arutlevama teksti puhul seda näilisust väga raske varjata, mistõttu tegelik probleem siirdus hoopis nähtusele, mis selle probleemi kaudu tahtmatult esile tõusis.

Kehtestatud ideoloogiale veelgi ohtlikum oli tõsta esile tekste selle enese minevikust. Seepärast oli "ajaloona" keelatud teema ka kehtestatud ideoloogia enese ajalugu, välja arvatud mõned müütiliseks kuulutatud tekstid, kusjuures lubatud oli kasutada üksnes kõige uuemaid vastavaid tekste.

Nende järgi pidi käima ka toimetaja töö ja ajaarvamine.

Nõukogude inimese kujutamine oli ajakirjanduses täielikult kanoniseeritud, sest see oli üks alusmütidest: "Rääkida ajakirjanduses inimesest — s.t rääkida sellest, kuidas ta töötab, õpib ja puhkab, millest ta mõtleb, muretseb ja unistab, kuidas suhtub teistesse inimestesse ja ühiskonda, kuidas määratleb oma kohta ja mõtet elus" (Laitinen 1977, 137).

Nõukogude inimese tähtsaimaks eluvajaduseks peeti tööd (ideekommunismi heaks). Samas ei olnud töö olemuse sügavam mõtestamine võimalik, vaid sellest kõneldi ainult kindlate mallide järgi. Tööteema oli ajakirjanduses keskne, kandes siduvat ja faatilist funktsiooni.¹¹ Mudel nägi ette töö seostamist kangelasteoga, nõukogude inimese kui kangelasega. Kangelasteema oli tähtis, taandus või tõusis taas vastavalt ideoloogilisele aastaringile. Kangelane oli alati võidelnud, kas sõjas kodumaa eest või siis sõdides raskustega tööriindel.

Nõukogude elulaadi peeti inimeste ühiskonnasuhete uueks vormiks. "See hõlmab selliseid omadusi nagu vaba töö loomingulisus, kollektivism, loominguline sõltumatus, rahvavõim, rahvaste sõprus, nõukogude inimese kindlus homse päeva ees, kommunistlik siht, parteilisus, optimism, ustavus revolutsiooni ideaalidele, sotsialistlik humanism, nõukogude patriotism ja internatsionalism, moraalne puhtus" (Laitinen 1977, 135–147). Seega oli raam ja ka ideesisu toimetajatele ette antud.¹²

Samas kehtis nõukogude süsteemis periooditi tugev isikukultus: valitsev parteijuht kuulutati üliinimeseks ning temaga seostati ühiskon-

nas kõik positiivsed väärtused ja omadused. Isikukultuslikud ajakirjandustekstid pidid esitama nõukogude inimese müütilist kuju.¹³

Nõukogude inimene kehastas niisiis positiivseid omadusi, olles see- ga ideaal, eesmärk. Nõukogude inimese kujul oli ideoloogias kasvatus- lik eesmärk. Ajakirjanduse ja toimetajate ülesandeks oli leida vasta- vaid "kujusid" reaalsusest või need lihtsalt ise luua.¹⁴

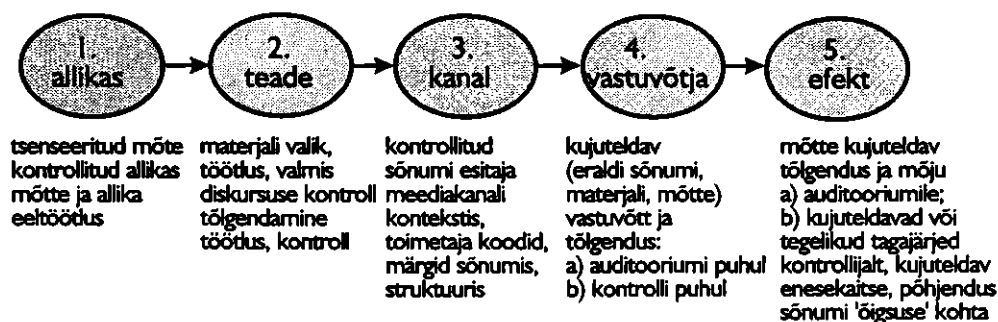
Nõukogude müütide ja maailmavaate kujundamisel olid välja kuju- nenud kindlad stiilid: kõrgstiil, keskstiil ning madal stiil. Stiilide ideo- loogiline suunitus oli ajakirjanduses enam-vähem sama mis kunstis, kus valitsevaks peeti sotsialistliku realismi meetodit. Stiilid puuduta- sid subjekte, keskkonna tunnuseid, miljööd, atribuute kui märke. Nii oli kõrgstiilis kujutatav "ülik" näiteks tööline (võitleja), tema tunnu- seks oli vasar (relv), keskkonnaks vabrik (lahinguväli). Ajakirjanduselt nõuti lisaks müüdimallide vahendamisele ka vastavate stiilitasandite jälgimist.

3.5. Toimetamine kui tegevus

Toimetamine sisaldas nii formaalseid kui ka mitteformaalseid ta- sandeid, mis üksteisest oluliselt erinesid. Toimetamine totalitaarses suletud süsteemis tähendab olukorda, milles materjal — kasutatavad mõtted, allikad — on eelnevalt tsenseeritud, kontrollitud, töödeldud ja mille hulgast on eraldatud keelatud materjal (joonis 26, vrd joonis 6–8).

Kujutatud suletud süsteemi toimetamisse on sisse kirjutatud nii sõ- numi kui toimetaja mõtte ja tegevuse teekond.

Suletud süsteemis oli iseloomulik tsenseerimine ja kontroll protses- si igas lülis, iga komponendi puhul eraldi. (See seletab, miks olid eelistatud "vanad" autorid, kes juba tundsid ajakirjandussüsteemi.) Samas toimis kontroll ka eri tasanditel: peatoimetaja, toimetajad, tsensor.

Joonis 26. Toimetamine totalitaarse ühiskonna ajakirjandusprotsessis.

Põhiosaleja protsessis oli toimetaja, kes suletud süsteemis oli loomulikult tsenseeriv toimetaja.

Toimetaja tegevusotsuste taga oli sageli hirm eksida. Pidev küsimus "ega ma midagi valesti ei tee?" ei puudutanud mitte ausust ja eetikat üldiselt, vaid oli pigem nn enesetsensuuri väljendus.

Kõikides toimetamisprotsessi etappides jälgis toimetajat konkreetne või kujutluslik kontroll, meenutades nõukogude toimetaja kuldlauset: "Peaasi, et midagi ei juhtuks" (Int. HR, KR).

Nõukogude toimetajate õlgadele pandi tohutu vastutus kogu ideoloogiasüsteemi püsimise eest. (Ja vastupidi — kui ideoloogiliselt midagi "juhtus", tehti süüdlaseks ajakirjandus ja toimetaja (Int. JP, MU).) Seega jõuti olukorda, kus igasugused sündmused ise muutusid ohtlikuks ja destabiliseerivaks oma loomulikkusega ning ettearvamatusega, sest nad ei olnud "ette nähtud". Et ka sündmused pidid olema "õiged" ning neid pidi saama juhtida ja suunata, hakati sobivaid sündmusi ajakirjanduse jaoks ise looma.

Nõukogudeaegse toimetamise meetod oli eelkõige tsenseeriv. Tsenseeriv toimetamine tähendab mõtete, allikate ja autorite tsenseerimist toimetamise käigus kontrollija pilguga. Siia lisandub toimetaja enesetsensuur, mis on toiminud nii mõtte kui ka allika puhul, nii esitaja valimisel kui ka kogu teksti töötlemisel. Tsenseeriva toimetamise korral ei lähtuta mitte tekstist ja selle võimalikult heast esitamisest, vaid millestki sellest tekstist ja selle teksti loodavast loomulikust kontekstist väljaspoolsest, eraldiseisvast. Küsimus pole püüdes väljaspoolset tekstiga mitte ainult siduda, vaid siduda see hierarhiliselt tekstist kõrgemale: kuidas teksti-idee siduda väljaspoolse ideega, uue "antuga". Et lähemaks toimetamisel on väljaspoolne idee, võib seoseid ja üldist konteksti, interteksti muutes muuta tähendussuhteid kuni toimetatava teksti (teksti-idee) saamiseni väljaspoolse idee struktuuri osaks või selle ilminguks (näiteks). Nii saab uueks "antud" lähtekohaks väljaspoolne tekst, mida oligi tarvis saavutada.

Ajakirjanduslikud nõudmised ja uued diskursi kehtestas toimetajatele parteikoosolek. Sellest lähtuvalt muutus ka tsenseerimine. Parteikoosolek juhindus omakorda NLKP poliitilisest suunast (avalik), dokumentidest parteilastele (poolsalajane, valikuline), salajastest juhenditest (salajased) (vrd McNair 1991, 62). Selle süsteemi käigushoidmiseks oli vaja kontrollaparaati, mis koosnes avalikest ja varjatud struktuuridest. Avalikeks struktuurides olid toimetajad (arvestati nende koolitust, iseloomu ning enesetsensuuri), vanemtoimetajad (ametlikud toimetaja esimesed kontrollijad ja "nõuandjad"), peatoimetajad (olid sisuliselt partei paremaks käeks toimetuses ning vastutasid laiemal ideoloogilisel kontekstil terviklikkuse eest ka ametlikult). Varjatud struktuurides võis toimetuses olla KGB esindajaid kõige erinevates ametites — masinakirjutajad, koristajad, teadurid, valvurid, tõlgid, autorid või ka mõned mitme ülesandega kolleegid-toimetajad, samuti parteisekretärid, toimetussekretärid.

Süsteem tervikuna meenutas tugevasti sotsialistliku realismi teatrit, Stanislavski meetodi teatud variatsiooni ajakirjanduses. Samas võis Stanislavski raamatutest realismi meetodi kohta saada õpetusi, kuidas suurendada vabadust sotsialismi tingimustes. Selle keskne vaimne mõiste on "intellektuaalne pealisülesanne", mis hõlmab nii allteksti kui ka interteksti mõistet, sisaldades nendele lisaks veel ka tegevust — teadlikku, vabastavat vaimset ühtehoidmise ja selle nimel tegutsemise tasandit (missioonitunnet). Nii liitusid koos töötavad inimesed otsekui vandeseltsiks, keda ühendas peale formaalse koostöö veel miski. See "miski" oli otseselt küll varjus, ent siiski tuntavalt olemas. Erinevalt interteksti mõistest, mis tähistab tekstidevahelist seotust, oli pealisülesande sisu aktiivne ja suhestatud, sest selle komponentideks olid tekstidena ka tegelikkus ja tegevus, mis aktiveerisid pealisülesande interteksti.

Tsensuur ja keelamine

Tsensuuri laiem eesmärk oli inimesi tegelikest probleemidest võimalikult vähe teavitada, selleks tuli takistada info, tõlgenduste, konteksti teadvustamist, hoida ajakirjanduse abil inimesed ühiskonnas poliitiliselt tasaluulitatuna või nende aktiivsus kindlalt ohjatuna. Tsensuuri abil tekitati teadmatust tegelikkusest, samal ajal suruti selle asemel peale moonutatud maailmapilti. Tsensuuri abil püüti seega mõjutada inimeste mõtlemist ja käitumist.

Nõukogude toimetamistöö oli tsensuuriga tihedalt seotud. Toimetamine oli justkui tsensuuri ettevalmistav etapp, mille käigus tehti ära sisulise tsenseerimine (Int. MM). Siiski kuulusid kõik avaldatavad tekstid veel läbivaatamisele tsensori poolt, kes oli riigi esindaja ajakirjanduses ja vastavalt ettekirjutustele vastutama selle eest, et tekstis ei oleks keelatud andmeid ja mõtteid.¹⁵

Tsenseerimist võib liigitada vastavalt teksti kustutamise laadile:

1. sõna tsenseerimine;
2. väljendi tsenseerimine;
3. mõtte tsenseerimine;
4. mõttearenduse, mõttekäigu tsenseerimine;
5. tekstistruktuuride tsenseerimine;
6. teksti tsenseerimine-keelamine tervikuna.

Tsenseerimisele vastuseismisel oli veenvaim argument hirm, et sama sõnum ja tekst võiks jõuda vastuvõtjani muid kanaleid pidi (näiteks "vaenulike häälte" kaudu). Teise allika tõde kardeti eriti seetõttu, et nii võis üks manipuleerimise kuldreegel — esimese allika ja hinnangu otsustav mõju — pöörduda manipuleerijate eneste vastu. See viis demagoogia kasutamise mitmetele ringidele, kus tuli välja astuda üha uute ja uute propagandavõtetega.¹⁶

Nõukogude ajakirjanduses oli keelatud üht osa nähtustest üldse nimetada — selle aluseks oli hegellik mõtlemine — sest nähtuste (isegi

positiivsete, enesestmõistetavate) nimetamine võis esile tuua ka nende pahupoole (vrd joonis 5). Seega tsenseeriti potentsiaalsed mõtlemist ja võimalikke mõttekäike. Et keelajaiks olid kõige tavalisemad inimesed, tuleb ette kujutada, milline oli siiski üldine õhkkond ja vaim, et selline keelamine oli võimalik ja isegi loomulik. See aga tähendas, et toimetajate lähedal püsis "keskkonnana" aina inimesi, kelle osaks oli kujundada vastava normaalsuse atmosfääri.¹⁷

Nõukogude manipuleerimine

Nõukogude manipuleerimine põhines inimese mõjutamise psühholoogilistel alustel, vastavalt vajadusele muutes tähendusi, kasvatades või kahandades tundeid ja emotsioone (konnotatiivsust), kasutades (sõnalise) kordamise alateadvust mõjutavat jõudu. Loominguvõtteks oli isiku tunnete või omaduste (näiteks kirm, pelgus, eelarvamus) muutmine massiliseks (kirm rahulolematuseks, isiklik pelgus massiliseks hirmuks, eelarvamus vaenuks jms) ja selle suunatud tunde teadlik, eesmärgipärane kasutamine — vastava üldise käitumise mõjutamine (Aare 1972, 77). Nõukogude manipuleerimine, mis oli ühiskonna suletuse tagamise meetod, püüdis muuta nii tunnetust (arusaamad, ettekujutused) ja emotsioone (meeleolu loomine, eelistused ja hinnangud) kui käitumist. Ajakirjandust peeti tõhusaks manipuleerimisvahendiks tema igapäevase pikaajalise ühesuunalise totaalse toime tõttu.

Kuigi manipuleerimisel käsitatakse inimest passiivse objektina, oli manipuleerimine ise aktiivne ja emotsionaalne, sest oluline oli vahe-tult tekkida võiva umbuskliku ja vaenuliku häälestuse vältimine. Manipuleerimine toimus toimetamise kõigis faasides — valikute tegemisel (I), tõlgendamisel (II), seoste ja konteksti loomisel (III), esitamisel (IV).

Toimetamine suletud süsteemis tähendas pidevate valikute tegemist, seejuures võisid valikud olla üksnes tinglikud või kujuteldavad. Valikute tegemiseks võis seda nimetada pigem tinglikult, märkides sellega adekvaatse keelekasutuse ning mõistete süsteemse määratlemise vajadust, mis aga ei tähendanud võimalust neid loomuliku keele põhjal süsteemselt, adekvaatselt kasutada.

Teisalt aga — kuigi valikuvõimalused olid nõukogude toimetajale rangelt ette antud, võis see tekitada just toimetamisel tõsiseid probleeme. Küsimus oli, kust läheb tegelik piir. Keerulisim oli valikut teha keelatud teemade, sõnade ja mõtete puhul. (Tähtsamad valikud olid küll selged: Nõukogude Liidus ja seega ka ajakirjanduses polnud sõjaväe ja rasketööstuse asukohti, ühiskonnakorralduse ja ideoloogilisi probleeme jm. Olemas ei olnud õnnetusi, juhuseid, epideemiaid jm ebastabiilseid nähtusi. Mõni aeg tauniti isikupära ja subjektiivsust.)

Kindla regulaarsusega toimusid pidulikud parteisündmused, koodi tugevdajad, olles ka ise koodiks (maatriks). Valikus tuli olla kindel —

parim valik oli see, mida ka teised väljaanded olid pidevalt teinud (olles selleks vähem või rohkem sunnitud). Uudiseks sobis regulaarne institutsioneeritud, pidev, regulaarselt lühikeste intervallide järel korduv "signaal" — kindel korduv teade. Võimaluse korral tuli valida see, mida oli palju, mis ei olnud eriline (kehtestatud ideoloogia jaoks), mille tõlgenduskoodid olid olemas. Tavalisuse mallnäide oli tööliskangelane, kes oli ühtlasi üks paljudest.

Ootamatu sündmus polnud seega sündmus. Sündmuseks peeti ühiskonna pika töö tulemusi, mis olid üldised ja anonüümsed. Need pidid võimaldama kehtestatud ideoloogia tõestamist, olema positiivsed ning mõnes mõttes ka dünaamilised — nimelt viitama olukorra pidevale paremaks muutumisele. Pealkirjades tuli valida õigete ideede kokkuvõtet. Sündmuste ja uudiste valiku printsiipe ei varjatud, need olid loomulikud, samuti ei rõhutatud valikute tegemist, sest see oli antud ja õige, kui vastas ettenähtud mallidele (vrd joonis 4).

Valik sõltus seega sündmuse-nähtuse ideoloogilisest tähendusest (valiku lisaväärtuseks oli sündmusest osa võttev ideoloogiakandja-parteesindaja, mis oli juba ise omaette sündmus). Valik oli hierarhiline ideologiseerituse järgi. Valik oli esinduslik ja tasakaalus, kui igas erinevas valdkonnas esitati enam-vähem sama teksti. Kindlaim dünaamiline muutus oli vahelduv vormielement — erinev "nägu" või "häääl". Tüüpilised küsimused toimetajale olid "ega see ei ole mingil viisil ohtlik", "ega seal midagi (sellist) ei ole".

Manipuleeriva toimetamise konkreetsed meetodid valikute tegemisel olid järgmised:

- a) püüid piirata mõistete kui olemasoleva maailma hulka ja liike;
- b) nähtuste esitamine omavahel võimalikult eraldiseisvana, aja- ja kujunemisloota, kuid ideoloogiliselt ühendatult;
- c) valikute printsiipi ennast rõhutati ja vasardati kui loomulikku valikut;
- d) nähtuste ümbernimetamine;
- e) mõistetele uue sisu andmine;
- f) üksnes positiivsete nähtuste esitamine (kehtestatud ideoloogilise paradigma järgi);
- g) negatiivseid nähtusi analüüsides põhjuste asemel süüdlaste otsimine;
- h) sisu valimisel nõrgema ja ebaolulisema kasuks otsustamine;
- i) püüid pidada silmas harjumuspärast.

Tõlgendajaks valiti üldjuhul inimesed, kelle (arvatav) maailmapilt sobis soovitud tõlgendusega või kes olid selle tõlgendamise mallistruktuuri (professionaalselt, rolliliselt) omandanud. Tähenduse küsimus oli toimetajale äärmiselt keeruline, sest üks ja seesama tekst võis anda eri funktsiooni ja mõtet peatoimetaja ning vastuvõtja jaoks. Tõlgendus loodi nõukogude toimetamisel kehtestatud ideoloogia ning vastavate malltekstide alusel, mis olid suhestatud reaalse tegelikkusega ja moonutasid seda ideoloogiakoodi järgi (vrd joonis 3).

Eelteksti (preteksti) faasis toimus pidev võitlus sõna ja reaalse mõtlemise vastu. Teatud liiki mõtteid ja tähendusvõimalusi püüti juba eos välja juurida. Näiteks oli keelatud otse nimetada rahvust, see oli konnotatiivne sõna, ja maad. Eriti ohtlikuks peeti terviku, terviknähtuse vaba käsitlemist ja terviklikku analüüsi, need tuli jätta kas kõhklevaks või elliptiliseks. Ka järeldustega ei tohtinud liiga kaugele minna, need tuli õigel ajal ära lõpetada. Hirm tõlgenduskoodi valesimuleerimise ees ning tegelik väärtusdekodeerimine (*aberrant decoding*; Eco 1965; O'Sullivan 1983, 1) oli totaalne. Levinud nähtuseks oli "vale" kui koodi struktuur.

Ametlik tähendusteloomine toimus kehtestatud malli järgi, mida regulaarselt põhitekstide vooluga kinnistati, et hoida "formaati" või ametlikku diskurssi:

- a) tähendus pidi olema ühemõtteline;
- b) tähendus ei tohtinud olla uus;
- c) tähenduse olulisus (vajaduse korral, tegelikust sisust olenemata) anti konnotatsiooniga, emotsiooniga, mitte mõttearendusega;
- d) "tähendusrikkus" öeldi otse, mitte ei jäetud lahtiseks;
- e) olulised probleemid, mis malltekstis puudusid, olid vähetähtsad;
- f) kultuuriliselt tegelikult "võõraste" nn vennaskultuuride "omaks" tähendustamine ning oma ja kohaliku pidamine kehvaks, kitsaks, natsionalistlikuks;
- g) tähendused võisid mõjuda tunnetele, eriti poliitilised-ideoloogilised tähendused nagu armastus, isamaa-armastus, ausus, ustavus jm;
- h) teksti tähenduses pidi olema õpetlik alge, mis vastas kujundata-vale maailmavaatele;
- i) tuli teha kindel vahe "oma—võõras" ja "meie—nemad", millest sõltus tähendustamine, oluline oli vastav hinnangulisus;
- j) samastumisvajaduse rahuldamiseks anti tõlgendusi müüdikangelastest (näiteks Lenineid);
- k) tõlgendamiseks olid olemas valmis klišeed otsekui rohupudelid haiguse puhul: valmis tähendusi võeti parteidokumentidest, pleenumikönedest jm;
- l) tõlgendamisel hoiti aktiivset, võitlevat, paljastavat tooni ja valvsust;
- m) kultuurinähtusi tuli tõlgendada ideoloogia kaudu.

Nõukogude toimetaja ei tegelnud niisiis mitte tähenduste loomisega, vaid ajakirjandusele antud valmis tähenduste vahendamisega. Toimetamine tähenduste loomisel tähendas valmis ideoloogiakoodide kasutamist. Samas andis toimetamine siiski võimaluse nähtuste ja mõistete tähendusvälja ka laiendada, seista vastu kitsendamistele. Kriitiline toimetaja kasutas sellisel juhul ka topelttähendustamist, mis andis võimaluse mitmeks tõlgenduseks. Nii arenes välja tugev ridade vahelt lugemise kunst. Võis juhtuda, et ridadevaheline tekst oli sedavõrd intensiivne, et hajutas sõnasõnalise teksti. Tähendustamine kasutas ära ka keele võimet luua ja arendada sisemisi vastuolusid.¹⁸

Olulised olid tekstis kujundid — metafoorid, metonüümiad, otse-
sed ja peidetud võrdlused ja sümbolid.¹⁹ Stiilitundlik toimetaja võis
kehtivast malltekstist lähtuvalt toimetamisel lisada teadlikult teatud
tõlgendusi, koodi, mis olid omakorda suhestatud kehtiva malltekstiga
(seda omakorda tõlgendades).

Manipuleeriva toimetamise konkreetsed meetodid tõlgendamisel
olid järgmised:

a) enamasti püüti anda võimalikult kitsaid, üheseid tõlgendusi, väl-
diti ambivalentsust ja vastuolusid tõlgendamisel, lähtuti müüdist;

b) tõendati ja argumenteeriti üksnes kehtestatud ideoloogilisest
mõtlemisest lähtuvalt;

c) kindlat nähtust tõlgendati kindla atribuudiga, mis aja jooksul
kinnistus vastavale nähtusele, muutus automaatseks tähenduseks ala-
teadvuse tasandil;

d) püüti rõhutada tähendust kui kogemust “antuna”.

Seostamine lähtus ideoloogia loogikast, millele anti loomuliku loo-
gika tähendus (vrd pkt 2.4). Nii tekitati nn kinnisseosed, mis olid tege-
likkuses ebaadekvaatsed. Kinnisseoseid tekitati ka laiemalt — teema-
de või teemaderingi ja ka nähtuste kohta. Kindlate ideoloogiliste
seoste, seosteahela pideva kordamisega töödeldi inimeste mõtlemist
ning maailmavaadet.

Konteksti loomine oli nõukogude toimetamise põhiprobleem. Vor-
milisi meetodeid selle töö jaoks on rohkesti: alates mehaanilisest lü-
hendamisest ümbertõlgendamiseni ja keerulise struktuuralse analüüsi-
ni ning teatud teema või tõlgenduse “väljaopereerimiseni” tekstist (vt
2.4. kommentaari). Toimetamisel on võimalik kõike varem öeldut üm-
ber teha nii mõtteliselt kui tegelikult. Töödelda on võimalik inimesi,
allikaid, materjale.

Manipuleeriva toimetamise konkreetseid meetodeid konteksti
loomisel:

a) püüdi aktualiseerida seoseid üksnes teatud osast kogemusest;

b) märkide ratsionaalne ja emotsionaalne sisu võisid erineda
(konkreetsete sõnade ja kogu tekstiteraviku emotsionaalne mõte võis
oluliselt erineda);

c) uusi nähtusi üritati seostada vanaga kindlal sobival viisil kehtes-
tatud ideoloogiast lähtuvalt koos hinnanguga,

d) püsikindlaid kultuurisümboleid püüti seostada uue sobiva sisu ja
ideoloogiaga,

e) nähtusi püüti seostada tulevikuga ja vaadata neid “sealsena”, et
juhtida tähelepanu kõrvale “praeguselt” tegelikkuselt;

f) peeti oluliseks paigutada tekst raami — lisada sellele ideoloogili-
ne kontseptsioon algusesse ja lõppu.

Tekstide esitamist nõukogude ajakirjanduses valvati. Esitusele pää-
sesid ideoloogiale ustavad inimesed, mõne müüdi tegelased, eriti hoo-
likalt kontrollitud tausta ja elulooga isikud (näiteks diktoriteks). Eba-
olulisemad ja episoodilised esinemised olid nõrgema tsensuuriga.

Manipuleeriva toimetamise konkreetseid meetodeid esitamisel:

a) esituses oli oluline enesekindlus, olenevalt teemast ka võitlev agressiivsus;

b) püüti saavutada võimalikult head vastuvõttu emotsionaalsuse või hirmutamise teel;

c) püüti luua ühist "meiet" "nende" vastu, kusjuures esitamine oli tugevate mõjuvate hinnangutega küllastatud, sundides vastuvõtjat näiliselt vabalt valima "õige poole";

d) kõigutamatult enesekindel esinemine valede ja demagoogia esitamisel;

e) tendentslike, otsitud või fabritseeritud üksiknäidete esitamine üldisena, reeglina ja normina;

f) püüti madaldada omaksvõtuläve;

g) vastaspoolt või teist arvamust ignoreeriti tahtlikult;

h) püüti luua emotsionaalset vastuvõttu ning põhiliselt välistada ratsionaalset analüüsi, ajakirjanduskogemused selles vallas rakendati edukamaks manipuleerimiseks.

Teksti esitamisel nõukogude ajakirjanduses olid kindlad nõuded sisule ja vormile. Neid mõisteid käsitati sageli sõnapaarina. Žanri kui vormi probleem oli sisuline probleem, sest suletud süsteemis on vorm ühtlasi sisu küsimus. Ajakirjandusžanrid jagunesid lubatud ja keelatud žanriteks. Žanri kui ühe vorminormi soositavuse määras žanri struktuur. Lubatud olid lihtsad žanrid, mis tagasid ühemõttelisuse, selguse, teksti autoritaarse esitamise. Vältida tuli žanre, mis kasutasid sõna vabalt ja assotsiatiivselt ning mille vormistruktuuri kuulusid juba implitsiitselt vabadus ja loovus.

Kui tekst algas viitega parteipleenumile või isikukultusliku tsitaadiga — kas oli see sisu või vormi küsimus? Toimetajale ilmselt vormi küsimus. Kontrollijale sisu küsimus. Tavalise vastuvõtja puhul olenes see tema taluvusest.

3.6. Toimetamise piire ja vabadusi

Nõukogude ajakirjanduse põhilisi probleeme oli võitlus kujutletava vaenlasega. Probleemi malltekst (kaanon) ise: "Kahe maailmavaate võitlusel ei ole kohta neutralismil ja kompromissidel. siin on vajalik suurt poliitilist valvsust, aktiivset operatiivset ja veenvat propaganda-tööd ning õigeaegset vastulööki vaenulikele ideoloogilistele diversioonidele" (L. Brežnev NLKP XXV kongressi kõnes).

Seisukoht tekitas siiski ka parteiteoreetilist poleemikat, mille käigus ühe vastuargumendina väideti, et "vägisi politiseerimine võib inimestes kutsuda esile vastureaktsiooni ning sellega tõrjuda nad poliitikast täiesti eemale" (V. Väljas, "Parteiorganisatsioonide ülesannetest ideoloogiatöö mõjukuse edasise suurendamisel." — Eesti Kommunist 4/1978, 18).

Toimetamine tähendas ideoloogilisest diskursist kinnipidamist, sest usuti, et väiksempi muutus selles diskursis võib olla ohtlik ja kahjulik, anda vastasele mingi vihje. Ideoloogilise vastase infosaated on propagandistlikule luurele tänuväärseks materjaliks. Arvati, et iga uus, vaeumärgatavgi varjund infosaadetes võib viidata muutustele vastasleeris (Aare 1972, 62). Nn (vastu)propaganda kui meetodi pidev kasutamine ajakirjanduses tegi ajakirjandusest võitlusvälja kujutletava vaenlasega, kellele oli vaja pidevalt valetada ja keda tuli eksiteele juhtida.²⁰ Nõukogude ajakirjandus pidi inimesi pidevalt hoidma passiivseks ja määratlemata seisundis, tegelik kujuteldav diskussioon meedia kaudu käis võimalike ideoloogiavaenlastega, kellega arvestati rohkem kui "oma" kohaliku rahvaga.²¹

Toimetamine kui ideoloogiline sõda

Nõukogude toimetaja (eriti välispoliitika ja propaganda osakonna toimetaja) pidi osalema ka otseses ideoloogilises sõjas, paljastama vaenlase diversioone ning tegelema ise diversiooniga. Sellega kaasnes psühholoogiline sõda ja diversioon oma rahva vastu, kuigi sellega võidi ühtlasi rünnata ja tabada ka "vaenlast". Seega oli diversiooni esimene ohver tavaliselt lihtne vastuvõtja, keda kahtlustati, hirmutati ja rünnati profülaktiliselt.

Psühholoogilise sõja, ideoloogilise mõjutamise mehhanism põhines masside teadvusega manipuleerimisel ja sihikindlal desinformatsiooni viimisel rahva teadvusesse. Mõjutamisel eristati kolme tasandit:

a) inimeste teadvuses juba varem olemasolevate, püstitatud eesmärgi saavutamiseks vajalike kalduvuste, ideaalide, vajaduste, väärtuste, normide tugevdamine;

b) seotud vaadete osaline muutmine ühe või teise sündmuse, protsessi, fakti puhul, mis avaldas mõju ka poliitilistele seisukohtadele ja emotsionaalsele suhtumisele konkreetse sündmusesse;

c) eluliste seisukohtade põhjalik, kardinaalne muutmine dramaatiliste, ebatavaliste uute andmete esitamise abil.²²

"Psühholoogilise sõja asjatundjate hinnanguil on manipuleerimise abil võimalik saavutada muutusi esimesel kahel mõjutustasandil, kardinaalsete muudatuste jaoks on aga vaja juba kompleksset tegevust pikema ajaperioodi vältel" (Tiido 1985, 4–5).²³ Seega oli eesmärk inimeste teadvuse süvakihtide mõjutamine argiteadvuse kaudu.

"Diversantide" põhilisteks manipuleerimisvõteteks (raadios) on peetud:

1) võltsinguid — praktiline arvestus rajaneb kuulaja võimetusel kuulnud kontrollida;

2) sotsialismimaade juhtorganite diskrediteerimist: selle laialtlevinud meetodi sisuks on objekti varjukülgede esiletõstmine;

3) tähelepanu kõrvalejuhtimist (näitena Moskva olümpiamängud ja USAs korraldatud alternatiivmängud);

- 4) kuuldusete, üksikasjade, täpsustuste, lisandite rõhutamist;
- 5) teatud rubriikide kordamist;
- 6) kommentaari rõhutamine. Fakt ununeb, aga suhtumine jääb. "Asjatundjad on kindlaks teinud, et ainult fakti esitamisel, ilma kommentaare lisamata, on suhteliselt lühiajaline mõju. Samas jõuti aga järeldusele, et kuulaja mälu jääb kauaks suhtumine esitatavasse fakti, seda isegi juhul, kui sõnumi detailid ununevad" (Tiido 1985, 10).

Toimetaja vabaduse võimalusi — mäng piiridel

Toimetaja vabaduse võimalused sõltuvad toimetaja professionaalsusest — ta andekusest, julgusest ja oskusest tajuda piire ning neid laiendada. Kriitilise toimetaja suurim vastupanu oli loomuliku keele põhjal püsimine, sellelt mitte lahkumine.

Selline olukord saavutati tavaliselt tänu sellele, et sageli oli toimetaja parema keeletajuga kui hierarhiliselt kõrgemal seisev peatoimetaja-kontrollija ja tsenseerija, kes lähtusid kehtestatud ideoloogiliselt üldtekstist. Siiski võis kontroll või mitu kontrolli probleemi avastada, seda tundma õppida ning edaspidi kui ohtu arvesse võtta. Seega pidi toimetaja oma koodide kasutamisel pidevalt kontrollijast paar võimalust eespool liikuma, kuni järjekordse keelamiseni.

Siiski oli keerulisi koode, mis vormiliselt vastasid kehtestatud ideoloogilisele üldkoodile laitmatult, sisaldades mõttena tegelikult enamat. Küsimus oli keerulises koodis ning keerulises tekstistruktuuris, milles sisemiselt hierarhiliselt oli väga täpselt läbi mängitud ja ära tuntud võimalike seoste (intuiitivsete ja loogiliste) tekkimise ja tekitamise võimalus.

Toimetaja probleem suletud süsteemis oli suletud teksti valdamine. Suletud tekst suletud süsteemis võimaldas sisemiselt rohkem sõltumatus, kui esmapilgul tundus. Vabadus saavutati keele vabaduse ja metafoorsuse kasutamisega: väikesed märkamatud tahtlikud "vead" üldtekstis või selle tõlgendamises võimaldasid uute koodide ning tekstide sündi. (Selliseks "veaks" võis olla tähemootus kui trükiviga, kirjava-hemärkide teistsugune asetus, sõnajärjekorra muutus jm.)

Manipuleerimise esitamine

Ideoloogiline manipuleerimine põhines suure osa tavamõistete teistikasutusel. Nii oli loodud terve oma mõistesüsteem ja sõnavara. Toimetamise käigus oli aga ka võimalik mõistetesüsteemi omal kombel revideerida. Uuel tasandil mängimine seisneski selle sõnavara teadlikus kasutamises nn tavatekstides. See suhestas ideoloogilisest kontekstist eraldatud ideoloogilised fraasid uuesti tegelikkusega, tuues esile nende absurduse ja tühjuse. See viis ideoloogilist manipuleerimist esitada ja paljastada oli samas rangelt keelatud, sest see võis kas-

vada (naeru läbi) mis tahes üksiknäitest üle üldistuseks kogu ideoloogilise teksti kohta.

Niisiis oli tegemist sama võttega (keelamisega) peegelpildis, mida toimetamiselt põhiliselt ju nõutigi — avardada sfääri, leida uusi teemasid, mida kajastada ajakirjanduses (s.t millele paigutada ideoloogiline raamistik, mida viia ideoloogilisse konteksti vastava uue sfääri näitena).

Toimetajarutiini arendav kogemus peitus töö enese jälgimises ja teadvustamises. Selleni jõuti varem või hiljem, arutledes umbes nii: kuna me teame, mida me mõtleme tegelikult, kuna tunneme subjekte ja situatsioone (nagu võrrandis teame muutujaid), siis teame ka mal- le, märke ja koodi, järelikult ainus, mida kõige selle (kordumise) puhul tegelikult m õ e l d a on, on mõelda mõtlemisele ja mõtlemis- kogemuse lõpututele võimalustele (Võgotski 1934, 145).

3.7. Toimetamine massimanipulatsioonis

Nõukogude ajakirjanduse eesmärk ei olnud informeerimine, vaid nõukogude inimese ideoloogiline töötlemine ja nõukogude maailma- pildi pealesurumine. Seega ei eksisteerinud ka massikommunikatsioo- ni. Seda, millega tegeles nõukogude ajakirjandus, võib nimetada massimanipulatsiooniks.

Massimanipulatsioon tähendab ajakirjandussüsteemi, mille ees- märk on ühe ideoloogilise doktriini edastamine massidele, kus infor- matsiooni vajatakse ideoloogia ja süsteemi õigsust kinnitavate üksik- näidetena. Iseloomulik on olukord, kus vorm ei võimalda mingit laadi sisu edastamist, sest ajakirjanduskeeles puuduvad vajalikud mõisted.

Massimanipulatsiooni iseloomustab kõikehõlmav töötlemistegevus. Töödeldakse ideesid, mõtteid, materjale, inimesi, esitamisvorme. Uurimine, seega statistika, arvandmed, majandusteave — see oli nõu- kogude süsteemis vaid usaldatavate tõlgendajate-manipuleerijate kä- sutuses.

Toimetamine Eesti Raadios oli iseloomulik näide massimanipulat- sioonist. Sellest lähemalt järgmises peatükis.

4 Toimetamisest Eesti Raadios aastail 1980–1984

Käesoleva peatüki ülevaade toimetamist Eesti Raadios (ER) 1980. aastate algul toetub põhiliselt arhiivimaterjalidele, 1995.–1996. a tehitud intervjuudele tollal Eesti Raadios töötanud toimetajatega. Intervjuud sisaldavad küsimustiku ametiteest, tööpõhimõtetest, probleemidest ja vastuoludest. Oluline osa küsimustest puudutab toimetajate eneseanalüüsi ning enesemääratlemist. Uurisin 18 intervjuu vastuseid, et teha üldistusi toimetajatöö kohta.

Kõik intervjuueeritud toimetajad on asetunud oma suhetes Eesti Raadioga eelkõige objekti ja mõjutatava ossa. Eelkõige kirjeldavad nad seda, mida neilt nõuti ning mis neil toimetajana teha on tulnud. Märksa vähem oli toimetajatel kõnelda oma võimalustest — need on enamasti seotud mõne leidliku lahendusega või sihikindla otsustavuse ja pingutusega. Vabadused töös on enamasti seotud piirangutega. Samas analüüsisid kõik toimetajad just selliseid kogemusi, milles nende vaba tahte või juhuse tõttu tekkis konflikt ER toimetuses.

Järgnevas ülevaates on kasutatud lisaks arhiividokumentidele, saadetele ja saatetekstidele (vt lisa 2) just kokkuvõtteid intervjuudest toimetajatega. Ülevaade Eesti Raadio arenguteest kuni 1980. aastateni on lisatud käesoleva töö lõppu (vt lisa 1).

4.1. Toimetaja roll Eesti Raadios 1960. aastatest 1980. aastateni

Toimetaja on Eesti Raadios 1980. aastate algul valitsev, keskne raadiosaadete tegijate ametinimetus. 1960. ja ka 1970. aastate esimesel poolel valitses aga selge erinevus reporteri- ja toimetajatöö vahel.

Reporter oli saate loominguline tegija, kes leidis teemale sobiva raadiopärase vormi ning kasutas võimalikult palju ka kunstilise mõjutamise võtteid. Tema positsioon ligines kuulaja omale: ta oli huvitatud, et saade ja teema vastaksid kuulaja ootustele. Reporter teostas end saadet tehes, tema ametit peeti loominguliseks tööks.

Toimetaja osaks oli saate valmimise protsessis eelkõige olla see raadioametnik, kes vastutab saate eest formaalselt. Ideoloogilisi ning ametkondlikke kriteeriume silmas pidades vastutas ta sisu ja vormi sobivuse eest, vajaduse korral muutes reporteri saate tervikut, asetades selle sobivasse konteksti või tehes kärpeid. Toimetaja vastutas selle eest, et saates poleks mingeid küsitavusi ega midagi keelatud.

Niisiis lähtusid reporter ja toimetaja saate tegemisel vormiliselt erinevatelt positsioonidelt, mis aga ei pruukinud tähendada arusaamade erinevusi saate tegemisel. Ometi tekkis reporteri kui tegija ning toimetaja kui otsustaja vahel ka pingeid. Toimetaja nägi sageli reporteritöös vaid algetappi saate valmimisel, töö tegemise vahendit. Ta ei tundnud huvi reporteri saate sisuliste küsimuste vastu ning saate kui loomingu vastu, sageli ei tunnustanud piisavalt reporterit kui loojat. Reporter aga süüdistas toimetajat saate mõtte mittetaipamises, pealiskaudses ja formaalses käsituses, ebaprofessionaalsuses: "Algaja toimetaja võib panna tundideks tegevusetult ootama kõige meisterlikuma reporteri, veel enam — lõigata suvaliselt tema palast välja kõige õnnestunuma minuti, mille otstarvet ta pinnapealsel kuulamisel ei taipa" (Pant 1964, 99).

Teisalt andis selline rollide füüsiline lahushoidmine suurepärase võimaluse saate tegija maailmapildi mõjutamiseks ideoloogiliselt vajalikus suunas. Mõjutamine toimus konkreetse isiku kaudu, n-ö inimlikult, tööprobleemidest vesteldes, nõu andvas või soovitavas toonis. Isegi siis, kui vastuolud olid suured ning näiliselt lahendamatud, mõjutasid nad saate tegijat kindlasti. Järgmiste saadete puhul võeti õeldut (kasvõi alateadlikult) juba arvesse.

Alandlikumad reporterid leidsid seda praktikat järgides ja arendades ajapikku, et vastuolude vältimiseks on kõige kindlam saade enne tegemist üksipulgi toimetajaga läbi arutada, s.t anda eeltsenseerimiseks juba saate mõte. Selle suuna jääknähte ilmneb praegugi, käesoleva töö kirjutamise aegu (aastal 1995 — M. L.). Nii oli võimalik loomingulise inimese loomepiinu, kõhklusi, sisemisi vastuolusid kontrolli all hoida, tema otsingutesse ja töösse märkamatult pidevalt sekkuda, tema maailmapilti mõjutada.

Reporteril jäi sageli oma töös puudu tagasiside võimalusest. Kuulaja reageering oli kujuteldav. Seega oli toimetaja — peatoimetaja (subjektiivsel) arvamusel ja kriitikal liiga suur kaal ning see ei peegeldanud neutraalse kuulaja seisukohta.

1980. aastate alguseks oli "toimetaja" Eesti Raadios kõige tavalisem ametinimetus. See hõlmas nii saate loomingulise tegija kui ka ideoloogilistest ja ametkondlikest printsiipidest lähtuva toimetaja-tsensori

rolli. Oli küll soovitatav, et ühel saatel poleks tegija ja toimetaja sama isik (vähemalt nn saate esilehele märgitult), ent sellest ei peetud kinni. Toimetaja märkimine oli formaalne või sümboolne. Tegelikult oli autori saate puhul, kes tihti ise oligi toimetaja, esimeseks institutsiooniliseks toimetajaks vastava peatoimetuse vanemtoimetaja või peatoimetaja.

Toimetaja töö hõlmas kõike, mis saate valmimisel selle algusest lõpuni teha tuli. Sellele lisandus veel kohustuslik tööpäeva veetmine oma töökollektiivis, mis nivelleeris isiksused keskkonnaliselt, kindlustas teatud terviklikkuse ja enesestmõistetavuse nähtustesse suhtumises, koordineeris tausta ning mõjutas kollektiivsusega. Igapäevase keskkonna abil kujundati raadiotöötaja maailmapilti.

1980. aastate alguses töötas raadiotoimetajana kümneid inimesi, kes olid Raadiomajas olnud juba 1950. aastatest saadik.

Toimetajate juures, kes olid aastaid töötanud reporterina, avaldus vahel endisaegne reporteri-toimetaja suhe. Endiste reporterite suhe maailmaga ja tööga oli valulikum ja tundlikum, nende valulävi madalam kui neil, kes Eesti Raudiosse kohe toimetajana tööle olid tulnud.

Tõsi, reliktna oli säilinud reporteri amet, mis 1960. aastatel oli kõige loomingulisema professionaali nimetus. Nüüd oli see pisut halvustava varjundiga sünonüüm algajale, reporterist oli saanud materjali koguja, toimetaja abiline, keda ei lastud ise saadet ette valmistama ega juhtima, vaid kes täitis toimetaja kui saate tegija korraldusi.

Tõeks osutus Valdo Pandi ennustus, et "kunagine tendents ajalehelikkuse, isegi telegraafiagentuuri poole on kasvanud tugevaks süsteemiks, mis samas suunas edasi arenedes võib muuta üldse küsitavaks vajaduse reporteri kui kirjandusliku töötaja (minu rõhutus — M. L.) järele" (Pant 1964, 99).

1960. aastatega võrreldes oli 1980. aastatel toimetaja roll Eesti Raudios muutunud. Varem peeti esmaoluliseks saadet ennast. Saade pidi looma endale nii sisu kui konteksti. Reporter maailmapilti usaldati. Reporter pidi vastutama oma saate eest. (Sellesse ametisse valiti ainult sobiva ideoloogilise taustaga töötajaid!) Toimetaja ülesanne oli saate tehniline korrastamine, loomingulise reporteri ideede järgimine ning teadustamine.

1980. aastateks oli toimetajast saanud täielik otsustaja saate üle. Tema pidi valima ning tsenseerima autori teksti, kujundama ümber mõtteid ja aktsente. Toimetaja võis suhtuda saatesse kui toormaterjali.

Selleks ajaks oli oluliselt kasvanud saate konteksti tähtsus; see oli ühelt poolt otsekui vabam, teisalt eeldas just vajalike raamide eksimatut tundmist.

Kontekst nii Eesti Raudios kui ideoloogias ja kultuuris laiemalt tuli hoida umbusklikult tsenseeriva silma ees (sh saate aeg, ühiskonnaelu tähtpäevad, uued ja vanad parteidokumendid, avalikud ja ideoloogilised hoiakud jm). Toimetaja tööks oli konteksti loomine ja korrastamine, võimalikest valsestest puhastamine. Oli kujunenud olukord, kus

toimetajal pidi puuduma usaldus toimetatava saate vastu, ta pidi muutsema rohkem saate ideoloogilise külje kui sisu ja kompositsiooni probleemide pärast. Toimetajast sai tsenseerija.

Seda paradoksaalsem, et 1980. aastatel polnud saate tegija ja toimetaja roll enam nii selgelt eristatavad. Saate tegijana pidi toimetaja olema ühtaegu kahes positsioonis: saate vaba looja ning selle esmane (ja kõige põhjalikum) tsenseerija. Sama protsess, mis varem oli selgelt jaotatud mitme isiku vahel, oli nüüd nihkunud toimetaja ameti sisemiseks probleemiks, rollikonfliktiks (vt 2. ptk 13. kommentaari).

1960. aastatel määrasid toimetajatöö piirid nii reporter-autor kui ka institutsioon (Eesti Raadio) koos selle kaudu vahendatava ideoloogia ja maailmapildiga. Toimetamine tähendas selles suletuses niisiis suhteliselt sõltumatut avatud tööd. Otsustamisõiguse ja vastutuse suurenedes oli toimetaja töös kasvanud küll tehnilise vabaduse määr, ent seda selgemalt tuli 1980. aastatel vastutada saate ideelise sobivuse eest. Saade pidi vastama kindlaskujunenud malltekstidele ja kaanonitele.

1980. aastateks oli toimetaja ametist kujundatud institutsiooni osa, ametliku otsustaja roll. Toimetajal tuli saadetes esindada ühtaegu nii (ideoloogilist) institutsiooni, toimetada mitteformaalne tekst formaalseks institutsiooniliseks materjaliks, kui ka esindada kujuteldavaid saatekuulajaid meediainstitutsioonis. Selles puhvriseisundis oli oluline toimetaja enda isiksus, ta teadlikkus ja teadvustatus.

Toimetaja koht Eesti Raadio institutsionaalses struktuuris

Eesti Raadios töötas 1981. aastal umbes 180 inimest eri elualadelt. Igal peatoimetusel olid ka oma lepingulised töötajad, samuti rohkesti kindlaid esinejaid. Raadiosaadete tegemise eest olid aga vastutavad aga toimetajad.

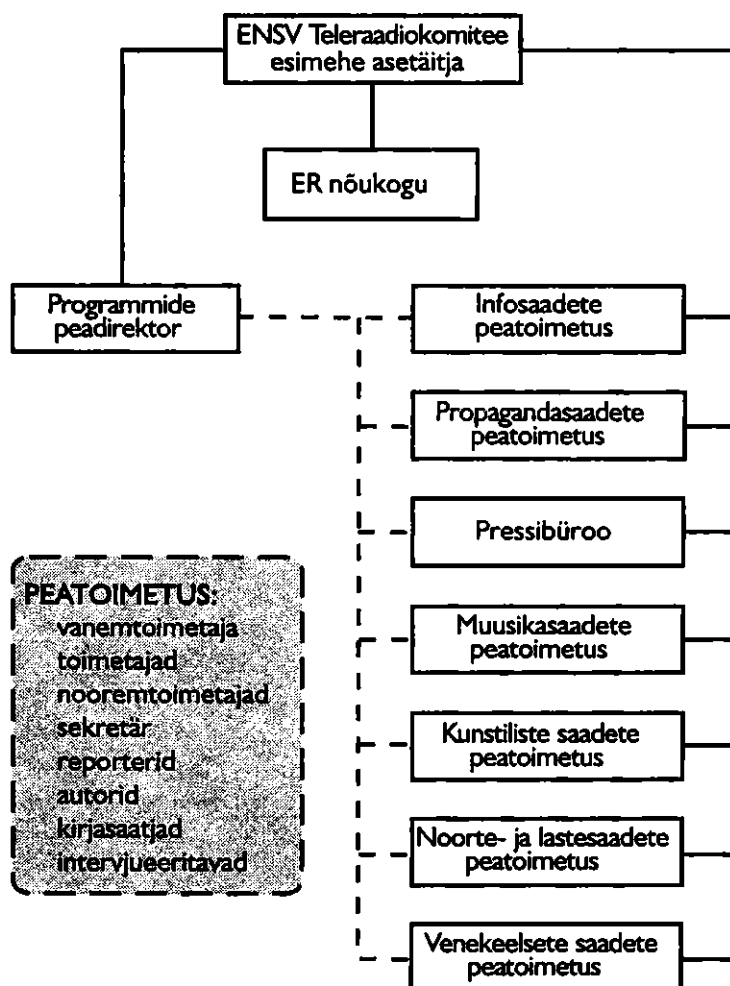
Raadio süsteem oli dubleeritud ja keeruline seepärast, et järgiti üleliidulise Moskva raadio struktuuri ja koosseisu. Tõenäoliselt olid mõned ametikohad ja -nimetused teadlikult formaalsed, pakkudes uute kontrollitasandite võimalust. Ka oli raadiomajas ametnikke, kelle funktsioon oli saadete tegijaile arusaamatu.

Eesti Raadios oli kolm toimetajatasandit: nooremtoimetaja, toimetaja ja vanemtoimetaja. Toimetaja amet oli peatoimetuste siseselt hierarhiline (vt joonis 27).

Nii oli vanemtoimetaja enamasti vabastatud saadete tegemise kohustusest, temal oli peatoimetaja abi, teise tsenseerija roll. Saadete tsenseerimist nimetati "viseerimiseks", mis oli "tsenseerimise" eufemism. Vanemtoimetaja võis olla ka osakonna juhataja, kui peatoimetuse oli omakorda jagatud osakondadeks.

Nooremtoimetajad pidid saateid rohkem tegema kui toimetama, nende "kasvatamisega" tegelesid vanemtoimetajad, osakonnatoimetajad ja peatoimetaja.

Kuigi toimetajate töölevõtmisel ei esitatud neile mingeid nõudmisi ega tehtud muid ettekirjutusi ja polnud ka töölepingut, olid sõnastamata reeglid ranged. Nendega võis kokku puutuda mis tahes seni enesestmõistetavat reeglit (tahtmatult) kahtluse alla seades. Võis teha isegi omapoolse ettepaneku, ent vastuseks saada: aga see ON NII. (Näiteks selgus, et lugemistekstid/luuletused tuleb kirjutusmasinal ümber lüüa, raamatulehekülgedest ei tohi teha koopiaid ega otse raamatust lugeda. Tuli välja, et masinakirjabüroos töötas inimesi, kelle ülesandeks oli jälgida, mis saatesse läheb.)

Joonis 27. Toimetaja Eesti Raadio struktuuris (aluseks ENSV Teleraadiokomitee Aastaraamat 1983, 65)

Toimetaja Eesti Raadios suruti järjest rohkem objekti seisusse, kellelt nõuti kuulajate mõjutamist ja kuulajaga manipuleerimist.¹

Marksmi-leninismi ülikoolis õppimine tehti loomingulistele toimetajatele kohustuslikuks. Kursuse lõpetamisel pidid toimetajad kirjutama ideoloogilisest paradigmat lähtuvad tööd, milles tuli ideoloogiliselt analüüsida oma töövaldkonda.

Mitmed intervjueeritud toimetajad imestasid oma tööst kõneldes, et Eesti Raadio neid ja nende tööd siiski vajas. Toimetajat töödeldi pidevalt, teda võidi "distsipliini rikkumise eest" karistada kuni "eetrikeeluni", ent vallandamiseni poliitilistel põhjustel jõuti vaadeldaval ajavahemikul (1980–1984) ainult ühel korral. On iseloomulik, et kõigil intervjueeritavatel oli "Ants Anupõllu juhtumist" meelde jäänud ühetaoline lünklik teave. Siiski peeti Eesti Raadiot vähem poliitilisel tasandil ka avatuks, kui see ei ohustanud ER avalikku, kehtivale ideoloogiale vastavat mainet.²

Toimetajatöö poliitiline kontekst Eesti Raadios 1980–1984

Eesti Raadios oli nii formaalne kui mitteformaalne hierarhia olnud aastakümneid selgelt paigas. Eesti Raadio juhtimine oli autoritaarne, Tele-Raadiokomitee esimehe asetäitja raadio alal oli Eesti Raadio esindaja raadiosse puutuvate küsimuste arutamisel ning otsustamisel EKP Keskkomitee büroos. Raadio juht kujundas välise mulje, koostas arengukavasid, andis aru kõrgemates instantsides ja üleliidulises raadios, kontrollis igapäevast tööd, kuulates ise läbi suure osa eetrisse minevaid saateid. Selles töös aitasid teda tema enese valitud nõuandjad ning ka Eesti Raadio hierarhilise struktuuri lülid, kellele ta omakorda täpseid korraldused andis ning kellelt ühtlasi vastutust nõudis. Eesti Raadiot nimetati ametkondades ka "Slutski Raadioks". (Aadu Slutsk töötas Tele-Raadiokomitee esimehe asetäitjana raadio alal aastatel 1969–1981.) Aadu Slutsk püüdis vältida ideoloogilisi süüdistusi, samas pidas ta oluliseks saadete inimlikku sisu ja Eesti Raadio saadete populaarsuse kasvu kuulajate hulgas.³

Kuigi oli olemas ühtne Raadio-Telekomitee, eksisteerisid Raadio ja Televisioon eraldi. Raadio juhtkond ei soosinud raadiotöötajate esinemist televisioonis.⁴

Ehkki Eesti Raadio ei olnud vormiliselt EKP alluvuses, vaid moodustas omaette liidulis-vabariikliku komitee, määras Eesti Raadio nomenklatuurse juhtkonna ametisse EKP KK. ER oli teiste "kohalike" raadiote hulgas N. Liidus üks vabamaid. Mitmed privileegid olid saavutatud tööga, kavalusega, eksperimendivaimuga, püüdes olla eeskujuks ja heaks näiteks Moskvas. ER püüdis säilitada oma teatud sõltumatust saadete tegemisel ja toimetamisel.⁵

Raadiosaadete lindilt mahakirjutamise kohustust seostatakse Moskva nõudega, mis tuli 1970. aastate algusel seoses ER allutamise

Moskva Üleliidulisele Raadiale.⁶ Viimase alluvuses muutus suhtumine ERsse. Käsud ja nõudmised kordusid periooditi, vastavalt uute juhtide tulekule, kellele omakorda nõudeid esitati.⁷

Suurim muutus seoses allutamise üleliidulise raadiale oli nõue suurendada ER programmis vene keele osatähtsust. See nõudmine tugenes pidevalt, selle täitmine aga tähendanuks eestikeelse Eesti Raadio kadumist ning seega Eesti kiiremat venestamist (vt lisa 1).⁸

Aastatel 1983–1984 algas venekeelse programmi laiendamine Eesti Raadios. Plaanis oli muuta Eesti Raadio kakskeelseks. Esimese etapina kavandati venekeelsete saadete toimetuse laiendamist ning vene toimetajate liitmist kõikide Eesti Raadio peatoimetustega, seega sisuliselt kakskeelsete peatoimetuste loomist. Eesti Raadio uus juhtkond püüdis 1980. aastate I poolel raadiot tihedamalt siduda kommunistliku parteiga ning suurendada venekeelse programmi mahtu. Eriti oluliseks saavutuseks peavad ka raadiotoimetajad Eesti Raadio püsimist eestikeelsena.

EKP KK hakkas Eesti Raadio vastu rohkem huvi tundma 1980. aastatel.⁹ 1970. aastatel nimetati seal raadiot “ideoloogiliseks pailapseks”, kuid pärast 1980. a. jalgpallimatši-sündmusi tugenes surve raadiale.

Varasematel aastatel oli ER juhtkond vältinud vastuolusid EKP juhtkonnaga ning hoidunud probleeme laiemale pinnale kandmast. Aastatel 1981–1982 muutis uus ER juhtkond igapäevase töö raadios sõltuvaks parteijuhtide telefonikõnedes lausunud juhuhinnangutest. Ka kuulumine NLKPsse mõjutas toimetajaid järjest otsesemalt.¹⁰

Raadiotoimetajad on korduvalt rõhutanud, et ERs kehtis pikka aega tugev mitteformaalne hierarhia. Selle juhtpositsioonidel olevatel inimestel oli rohkem vabadusi. 1980. aastate alguses muutus see hierarhia oluliselt. Hakati kehtestama raadio üldist ja ametlikku hierarhiat. Mitteformaalne hierarhia kujunes ebasoovitavaks, lojaalse raadiotöötaja jaoks seega “keelatuks”.

Seetõttu muutusid töötajate senised väärtused ja normid. Tekkis täiesti uus nähtus: poliitilise aktiivsuse vabatahtlik näitamine, poliitilise valvsuse tegelik ilmutamine, tubliduse demonstreerimine uue, EKP KKst tulnud juhtkonna rõõmuks. Muutused kindlaskujunenud hierarhilised suhted. Igas peatoimetuses loodi oma parteigrupp, mis pidi otsustama kogu peatoimetuse olulisemaid probleeme. Toimetuste parteirakukestele anti ka rohkem õigusi ülejäänud toimetuse liikmete arvelt, lõhkudes nii toimetuste sisemist ühtsust.¹¹ Uus juhtkond vabastas mitmed kauaaegsed professionaalsed toimetajad, uutele toimetajatele tehti kohustuseks astuda NLKP liikmeks.

Nii mõnelgi EKP KKst tulnud juhil olid psühhiaatri arvates haigus-tunnused.¹²

4.2. Nõudmisi toimetajale

Nõudmiste esitamine toimetajale oli iseenesest ambivalentne nähtus. Raadio juhtkond hindas toimetajaid kahe mõneti vastandliku kriteeriumi järgi: hinnati suutlikkust manipuleerida ja professionaalsust. Raadios olid ametlikult soositud ja eeskujuks tõstetud emotsioonidega manipuleerivad toimetajad, kes oskasid parteiprogrammi tõdesid rahvale südameasjaks teha, ja isegi Lenini kuju taas elama panna.

Peamisteks nõudmiste esitajateks toimetajatele olid partei, peatoimetaja, raadio juhtkond või ka keegi “kaastimetaja”, kes seati selleks vastavasse rolli — volitati esitama nõudmisi sisuliselt “iseendale”.

Iseenesele esitatavate nõudmiste puhul on märgata ka teatud arengut lihtsameelsest esitusest kuni oskuseni nõudmised siduda omakorda nende nõudmiste ja tingimustega, mida töö paremaks tegemiseks vaja. Toimetajad õppisid ise ära parteilise ründamise kui allutamishendi ning hakkasid seda kasutama vahendina enda (töö) kaitsmiseks. Vasturünnakus kasutati sama kehtestatud ideoloogilise diskursi sõnavara ja väljendussüsteemi, muudetud oli kõnealune “objekt”.¹³

Peaaegu regulaarselt korraldati sellisesid etteheidete ja vastava enesekriitika etteasteid iseäranis muusikasaadete puhul. Näiteks:

“ER muusikaprogrammi ülesandeks on propageerida nõukogude (sealhulgas on esikohal meie nõukogude eesti heliloojate looming), vene, lääne klassikalise ja kaasaegse muusika paremiku olemasolevaid võimalusi ja vahendeid maksimaalselt ära kasutades. Ning teiselt poolt — välistama meile võõra ideoloogilise suunitlusega teoste kasutamise Eesti Raadio muusikaprogrammis. Nõukogude eesti muusika põhiliseks levikanaliks ongi Eesti Raadio, kellel on head traditsioonid ja suured kogemused, aga ka võimalus lähendada seda muusikat kuulajaile” (Himma 1985, 5), millele järgnes uute tehniliste vajaduste loetelu.

Ka kunstivaldkonnas — kuuldemängudes hakati “ideelisuse” esinemist nõudma otsesõnu. Anti ette proportsioonid, kuidas erinevat materjali esitada, ehkki lavastajad olid otseselt selle vastu.

“Küsigem, millel põhineb tendents viimase aja repertuaaripoliitikas kui mitte naiivsel ettekujutusel idee otsese tuletatavuse kohta temaatikast. Meie kunstilt oodatakse kommunistlikku ideelisust — järelikult kõige garanteeritum viis selle pakkumiseks on lavastada võimalikult rohkem tendentsstükke Suurest Isamaasõjast ja tuntud revolutsionääridest!” (Kraut 1985, 16–17).¹⁴

Kirjandussaadet olid samuti normeeritud — olid nimelt ideoloogiliselt “head” ja “halvad” kirjanikud ja kunstnikud. Nemad said esineda raadios vastavalt oma lojaalsusele. Toimetajad nägid oma eesmärgi lubatud kultuuriinimeste ringi pidevas laiendamises või vähemalt püüus seda teha (Int. HJ, MT). Samuti olid olemas väga selged piirid ning rollid, milles keegi võis esineda.¹⁵

Eraldi tõsiseid probleeme oli meelelahutussaadetega, sest need olid eriti kuulatavad. Samas oli raskusi sobiva materjali leidmisega, kuna keelatud oli just konkreetse elulise kogemuse sügavam analüüs ning poliitilistele seostele viitamine.¹⁶

Eri toimetustes oli erinev majanduslik seis, mis peegeldas saadete ideoloogilist tähtsust. Hästi tasus end propagandasaadete ja infosaadete tegemine. Lastesaadete tegijad töötasid minimaalse tasu eest, samas oli saadete tegemine selles valdkonnas tunduvalt keerulisem. Samuti olid lastesaadete toimetajad tööga üle koormatud.¹⁷

Kuna Eesti Raadiot peeti ideoloogiaasutuseks, olid olulised ideoloogiline võitlus ja vastupropaganda.¹⁸ Siiski kaitsesid ja seletasid toimetajad ise oma arusaamu ja põhimõtteid, tuues järjest selgemini esile nõudmiste absurdsuse ja sisemised vastuolud.¹⁹

Mõned toimetajad olid valitud raadionõukokku, mis pidi formaalselt otsustama Eesti Raadio põhimõttelisi küsimusi ning ka olulisi nõudmisi. Raadionõukogu töö oli formaalne. Toimetajate tegelik osalus Eesti Raadio juhtimises puudus (vt joonis 27).²⁰

Eesti Raadio parteikoosolekutel tegeldi peamiselt toimetajate kasvatamisega.²¹

Toimetajad võtsid parteikoosolekuid tööasjade arutamise paigana. Märgata on kasvavat julgust tööprobleeme avameelselt nimetada. See loob parteikoosolekutel erilise lõhe nende toimetajate leeri vahel, kes peavad parteikoosolekuid eelkõige kõnepidamise ja oma lojaalsuse demonstratsiooni kohaks.

Just "parteilisele kohusetundele" viidates alustati parteikoosolekutel toimetajate huvide kaitsmist parteijuhtide vastu, süüdistati juhte ebakompetentsuses.²²

Toimetaja mõjutajaid oli otseseid ja kaudseid, avalikke ja varjatuid.

Toimetaja amet eeldas professionaalsust saadete tegemisel ning sellele lisaks toimetajalikku suhtlemist. Mida tugevam professionaal ja sõltumatum isiksus toimetaja oli, seda vabam oli ta saadete tegemisel, seda vähem tuli tal kokku puutuda nn taustaprobleemidega ning nendes osaleda.

Kas toimetajad teadsid, kes ja kus määras kehtestatud reeglid?

Intervjuudest toimetajatega selgus, et eelkõige juhinduti peatoimetaja nõudmistest. Üldiselt olid iseloomulikud vastuolud saatekava juhtidega. Samuti oli üldine, et kardeti veel kedagi nimetut, kelle tõttu oli õigem probleemidest avalikus kohas ja ka telefonis mitte rääkida.²³

Toimetajate töö ja võimalused hakkasid uue juhtkonna ajal sõltuma ka sellest, kas toimetaja kuulus parteisse või mitte.²⁴ Toimetajad rõhutavad oma intervjuudes ka raadiomajasest intriigide õhkkonda. Ei olnud päris selge, kes kelle peale ja mille pärast ülemustele kaebamas käib. Ent kaebamist oli palju.²⁵

Toimetaja tagasiside ja mõjutaja oli igal hommikul toimuv lühikoosolek, kus tehti kokkuvõtte eelmise päeva programmist. Mitmete vanematele toimetajatele oli selle koosoleku hinnang oluline. Ometi

kajastasid just seal esitatud seisukohad rohkem üldisi normatiivseid hinnanguid ER töötajate ja saadete kohta. Samas oli see suurepärane võimalus seada toimetajat toimetaja vastu.²⁶

Tsensuuriga tegeles Eesti Raadios peale ametliku tsensori enamik ameteid ja tasandeid. Omal viisil oli ühendatud kogu tööprotsess pideva järelevalvega protsessi osadena, nii et seda peeti loomulikuks. Raadio tsensorit kutsuti majas sõbralikult eesnime pidi, teda võeti "meie" osana.²⁷

Kontrolli tähendas ka toimetajate telefonikõnede pealtkuulamine, raadiomaja külastavate inimeste registreerimine ja kontroll ning üldse inimeste eraelu tihe sidumine raadiomajaga. Varjatud tsensuur oli saatetavalikute tegemine, teemade ja autorite valimine ning enamik tööga seotud konkreetseid otsustusi.²⁸

4.3. Toimetaja tegevusi

Küllaltki hästi iseloomustab toimetamisega seotud tasandeid toimetaja tööpäev. Intervjuude põhjal võib eri osakondade toimetajate tööpäevi omavahel võrrelda ja üldistusi teha.

Üldistades võib öelda, et toimetaja tööpäeva kuulusid:

- lindistused — vahetud uued kogemused ja uued maailmad kas rohkem või vähem avatuna;

- lindistuste töötlused — koostöö tehnilise keskusega, saate reporter-magnetofonilt stuudiolindile võtmine, ka monteerimistöö operaatoriga saatefoonikas;

- kirjanduse ja lisaandmete küsimine — raadio oma teabetalitus aitas muust ajakirjandusest ja kirjandusest vajaliku materjali leidmisel. Kasutada olid muidugi vaid nõukogude väljaanded, sh Moskva keskajakirjandus;

- peatoimetuse jm koosolekud — nädala- jm plaanide arutamised, koordineerimised, lähenevate tähtpäevade ning vastavate saadete planeerimised, raadio juhtkonna hinnangute kuulamine ning eksituste-vigade ning etteheidete teatavaks võtmine/läbiarutamine (sõltuvalt toimetusest ja selle tavadest). Peatoimetajaga tuli arutada loomingulisi plaane, nende sobivust saatekavva jm aspekte;

- valminud saadete (ühised) kuulamised — nädala saated tuli esitada sellele eelneva nädala algul (teisipäeva lõunaks), misjärel peatoimetuses toimus nende kuulamine ja arutamine. Selliste loominguliste arutelude toimumist nõudis pidevalt parteijuhtkond kui vahendit toimetajat mõjutada ning kuulajaid-toimetajaid näidete varal kasvatada;

- puhkehetked kohvikus, baaris — seal arutati tavaliselt tööasju, räägiti päeva- ja majauudiseid ning vahetati arvamusi (võib öelda, et nivelleeriti, tasalülitati, paigutati olemasolevasse konteksti, anti sellest lähtuvaid hinnanguid), elati välja negatiivsed emotsioonid (nendest olid üksikjuhtumid või näited protsessis, mille osana oldi ja toimiti).

Survet ja ettekirjutusi nähti paratamatusena. Suuta võtta loomulikuna kõike, mis toimus ja mida nõuti, oli tubli toimetaja tunnus;

— külaliste vastuvõtmine — raadiomajja külalise kutsumisel tuli sellest eelnevalt peatoimetajale teatada ning temalt vastav nimeline luba võtta, kuhu siis valvelauas saabumise ja lahkumise kellaaeg peale märgiti. (Ilmselt neid lubasid ka jälgiti, sest mitmel juhul on toimetaja pidanud hiljem külalise kohta seletust andma. Erikord kehtis väliskülaliste vastuvõtul, milleks pidi loa hankima Tele-Raadiokomitee esimehelt.)

Toimetaja veetis raadiomajas kogu oma tööpäeva, kuid lisaks rohksti aega ka pärast tööd. Keskkonna mõju oli toimetajale äärmiselt oluline. Kõigil intervjueeritud toimetajatel oli olnud probleeme oma saatetega raadiokavas, nad olid näinud vaeva saatete kavva saamisel. Erinevate peatoimetuste osakaal saatekava mahus oli erinev. Kõige suurem maht oli muusikasaadete peatoimetusel. (Mahuga võib pidevaid riinakuid peatoimetuse vastu siiski vaid osaliselt seletada). Kõige rohkem pöörduti tähelepanu propagandasaadetele.²⁹

Saatekava sisu ja planeerimine ei rahuldanud mitmete peatoimetuste soove ja ettepanekuid, ei arvestatud saatete sihtauditooriumiga. Programmi tegemisel pole alati olnud eesmärgiks kuulajate võitmine.³⁰ Saatekavaga määrati ära ka teemade ja valdkondade proportsioonid ning saateajad, millest omakorda sõltus kuulatavus.³¹

Toimetaja võis mõne saate kavva võtmist oodata terve aasta. Otsest keeldu ei pruukinud olla, ent siiski oli pidevalt väikesi takistusi. Kava koostamine oli ideoloogiline tegevus.³²

“Ringhäälingu programmi koostamine on keerukas protsess. Kõigi sellega seotud rohkearvuliste probleemide lahendamisel on oluline moment, mida ei saa kunagi, hetkekski silmist lasta, unustada. See on — tegevuse põhieesmärk. Programmide kavandamisel, täiendamisel ja uuendamisel ning nende realiseerimisel on peamine ideoloogiatöö efektiivsuse tagamine. Ideoloogiatöö efektiivsus, öeldi juunipleenumil, sõltub otseselt sellest, kui täpselt võetakse arvesse selle ajavahe- miku iseärasusi, milles riik parajasti elab” (Hansen, J. Aastaraamat 1983, 63).

Andrus Saar, kes analüüsis pidevaid muutusi saatekavas ja saatete ümbertõstmisi kavas, märkis, et saatekava printsiibid polnud kindlalt paigas (Saar 1988, 27–36). Ta tegi järelduse: “Küllap eeltoodud faktid annavad tunnistust sellest, et ER programmipoliitikas on üksjagu palju juhuslikkust ja subjektiivsust. Selline tendents peaks veelgi reljeefsemalt ilmnema, kui teha programmide sisuline analüüs ning käsitleda programmipoliitikat peatoimetuste kaupa” (samas).

ERs sai tavaks, et inimestele huvipakkuvate saatete (nt “Soovid”, “Teist ja teile” jm) eetriaegu muudeti sihiga hajutada ja vähendada kuulajaskonda. “Uurimused näitavad, et saateagade ümbertõstmine on vähendanud auditooriumi” (samas).

Eesti Raadio programmis oli selgelt eristatav saadete jagunemine pealiiniks — esindussaadeteks — ja kõrvalliiniks ehk muudeks saadeteks ER programmis. Pealiin tähendas eelkõige infosaateid ja propagandasaa­teid. Kõrvalliinidele jäid noortesaated, muusikasaated, kunstisaated jm. Kuigi see liigitus polnud ametlik, toimis see päris üldiselt reakuulajast tsenseeriva kuulajani, EKP KK töötajani välja.

Intervjuudest toimetajatega selgub, et ER saadete tegemisel arvestasid toimetajad oma saateid tehes oluliselt sellega, kas saade oli “pealiinil” või “kõrvalliinil”, s.o saade suunati vastavalt valvsalt kontrolli­vale kõrvale või lihtsale kuulajale.

Toimetajate intervjuude põhjal võib pealiini ja kõrvalliini võrrelda järgmiselt:

	kuulaja	saate tegija	vorm	aeg
pealiin	objekt	tuntud autor	mallsaade	kuulata­v
kõrvalliin	subjekt	tundmatu/ vähem- usaldatav	lubatud ka otsingud	vähemkuulata­v
	programm	suhe kuulajaga	saated	käsitus
pealiin	I, ka II	hinnanguline	info propaganda	absoluutne normatiivne
kõrvalliin	II ja III	avastuslik	noorte kunsti muusika meelelahutus	relativistlik analüüsiv
	funktsioonid	ER sisene tähendus	kontekst	
pealiin	normatiivne regulatiivne	juhtivus eeskuju pakkuv tunnustus	ideoloogiline sotsiaalne poliitiline	
kõrvalliin	hariv väärtustav tunnustuslik	harjutav boheemlik mitte tõsiselt- võetav	ajalooline kultuuriline esteetiline	

Joonis 28. Pealiin ja kõrvalliin Eesti Raadio saatekavas.

Intervjueeritud toimetajate kogemused saate valmimisest on suhteliselt sarnased. Infosaadete toimetuses läbiti kõik etapid selle võrra kiiremini, et siin oli töö planeerimise ajaliseks ühikuks üks ööpäev, teistes toimetustes oli planeerimise ühikuks nädal.

Üldistatult oli saate valmimise tee järgmine.

1. Kõigepealt täideti saate(sarja) kohta vastav ettepanekukaart. Kaart esitati sellele peatoimetusele, mille "alt" saade eetrisse läks. Tavaliselt tegi ettepaneku autor või toimetaja. Ettepaneku kaardi koostamisel tuli arvestada nii üldist poliitilist olukorda, hetkeseisu kui teema sobivust Eesti Raadio kui institutsiooni tervikusse.

Ettepaneku sõnastamine oli seega eriline oskus, siin tuli tunda käibivaid väljendeid, fraase. Oluline oli näidata nii saate laiem kontekst kui ka teema käsitlemise aspekt. Usaldus oli seda suurem, mida vähem oli ideoloogilisele kontekstile võõraid sõnu ja väljendeid. Selleks sobisid eriti hästi NLKP KK direktiivid (tsitaadid neist), viisaastakuplaanid, riiklikud tähtpäevad, aga ka nendest tekstidest tuletatud ülesanded, mida toimetaja-tasandi ajakirjandustöös nimetatakse "kasvatustöök", "tutvustamiseks". Ka tuli põhjendada antud saate vajalikkust praegusel ajal.

Saate pealkirjas pidi kajastuma õige ideoloogiline hoiak.

2. Ettepanek arutati läbi peatoimetuse koosolekul, ühtlasi kuulati ka valminud saateid.

Lepiti kindlaks ettepaneku tingimused: saate valmimise aeg, saate pikkus ning vajaduse korral ka vorm ning esinejad. Kindlate ja tuntud autorite ja toimetajate puhul arutamist ei toimunud või siis vestles saate autoriga antud saate toimetaja, kes ühtlasi vahendas ettepaneku peatoimetajale.

3. Peatoimetaja viis ettepanekud raadio saatekava koosolekule, kus arutati läbi järgnevate nädalate tervikplaanid. Saatekava koosolekust osavõtvad peatoimetajad ja raadio juhtkond vaagisid saate sobivust programmi ja langetasid selle kohta otsuse. Nad võisid ka esitada oma nõudmisi ja tingimusi saatele.

4. Saate autor andis valmis saate toimetajale. Toimetaja kuulas saate üle, hindas selle sobivust, andis nõu kärbeteks ja ümbertegemiseks (või tegi need ise).

5. Saate lint koos lindilt sõna-sõnalt maha kirjutatud (litereeritud) tekstiga viidi toimetuse vanemtoimetajale kuulamiseks. Vanemtoimetaja tegi tekstile või lindile märged kohtadesse, mis tuli välja võtta või ümber teha. Mõnes peatoimetuses (propagandasaadetes, noortesaadetes) allkirjastas vanemtoimetaja iga saateteksti lehekülje, kinnitades sellega, et tekst vastab saate sisule ning masinakirjaleheküljed on õiged. Vanemtoimetaja pidi pärast saate läbikuulamist selle viseerima. Viseerimine tähendas kontrollivat retsenseerimist, andes saateteksti esiküljele pärast läbikuulamist ja juuresoleva teksti läbilugemist vasta-va allkirja. Mõnes toimetuses võisid toimetaja ja autor viibida kuulamise juures.

6. Saate lint ja tekst pidid olema teatud kindlal ajal (näiteks kunsti-saadete peatoimetuses oli selleks ajaks saate toimumisele eelneva nädala teisipäeva "lõuna") viidud peatoimetajale. Peatoimetaja kuulas saadet ja luges teksti kas üksinda või vastaval peatoimetuse ühiskuulamisel. Ta märkis ära osad, mis ei lähe eetrisse, ning tegi pärast kuulamist teatavaks oma nõudmised. Kui autor või toimetaja ei nõustunud peatoimetaja seisukohaga, võisid nad saate anda kuulata raadio juhtkonnale, Tele-Raadiokomitee esimehele raadio alal. (Ent sinna võis saade jõuda ka pärast peatoimetajat.)

Mõnes peatoimetuses allkirjastas peatoimetaja omakorda iga saate-teksti lehekülje, vastutades selle eest, et ära kiri on õige ja vastab kuulatavale saatele ning vanemtoimetaja viseeringut pole võltsitud. Pärast saate kuulamist pidi peatoimetaja saate veel kord viseerima. Samuti pidi ta kinni panema ja panderollima saatekarbi. (Selle oli ta ka saanud panderollituna tehniliselt toimetusest, kes oli selle materjali üle kuulanud ja viseerinud.)

7. Saate toimetaja viis nõuetekohaselt vormistatud saatetekstid ja saate tsensorile. Tsensor tutvus saate tekstiga ning andis seejärel vastava allkirja.

8. Saate toimetaja viis saate ja teksti saatejuhile.

Saate valmimise tee oli rutiinne, seda kindlustasid kindlad tööajad, peatoimetuste regulaarsed koosolekute ajad. Eesti Raadio üldise töörütmi tings saadete valmimise nädalarütm, mille tsükliid olid kindlalt paigas. Ometi võis probleeme tõusta saate tegemise ja valmimise igas etapis.

Enamik intervjuueeritud toimetajaid väitis, et nad lähtusid saadete tegemisel kuulajast, püüdsid pakkuda kuulajale nii palju teavet ja elamus, kui see oli ideoloogiliselt lubatud ja võimalik.

Paar toimetajat tunnistas, et nad täitsid eelkõige peatoimetaja käske või püüdsid ise parteidokumentide põhjal arvata, mida on vaja teha.

Oluliseks peeti saate teema tähtsust, põnevust, raadiopärast esitust, informatsiooni edastamist.

Võib täheldada, et infosaadete toimetajad olid oma kuulaja pärast vähem mures kui propaganda, kunsti ja muusikasaadete toimetajad. Nende põhiprobleemiks oli vajalike kompromisside tegemine kuulaja ja peatoimetajate huvide vahel.

Tegelikult oli nii välisraadiote "diversiooni" kui ka Eesti Raadio peamises huviorbiidis nooremad aktiivsed inimesed ning mõtlevad (seega ohtlikud) inimesed. Nende mõjutamist võimalike kuulajatena peeti eriti oluliseks.³³ Siiski ei lähtunud saatekava koostamisel ega saadete tegemisel mitte sotsioloogide soovitustest, vaid raadio juhtkonna enda kujutlusest võimalikust kuulajast ja EKP KK juhtide vastavasisulistest telefonikõnedest.

4.4. Toimetaja sotsiaalne identiteet ja professionaalsus

Intervjuude põhjal võib öelda, et identiteedi küsimus on toimetajatele eriti oluline, ehkki sellest otsesõnu peaaegu ei räägita. Identiteeti seostatakse päritoluga, tegevusega, professionaalsusega. Eriliselt olulised on valikute tegemised, otsustamise printsiibid ja selge arusaamine oma olukorrast.

Raadiotoimetaja identiteedis oli 1980. aastatel peale toimetamistöö oluline veel tema "mitteformaalne" keskkond — ring inimesi, kellega toimetaja end identifitseeris ning kes teda toetasid. Oluliseks peeti ka kõrgkooliaegset keskkonda. Et suur osa toimetajaid oli õppinud Tartu ülikoolis, siis oli see oluline tunnus ja side toimetaja enesemääramisel.

Intervjuudest selgus, et raadioajakirjanike arusaam tööst erines põlvkonniti. See, mille vastu vanem põlvkond võitles, tundus 1980. aastate algul noortele toimetajaks tulijatele mõttetu — nende väärtushinnangud olid muutunud.³⁴

Toimetajatele oli oluline nende enesemääratlus. Enamik intervjueritud toimetajaid pidas end "ajakirjanikuks, kes töötab toimetajana". Oluliseks peeti ka oma saadet või saatesarja, mis andis tööle konkreetsuse ja selge sihi.³⁵ Võib üldistada, et toimetajad jälgivad omaenda tööd ja arengut, mäletavad hästi olulisemaid saateid ning nende valimisega seotud probleeme. Intervjueritud toimetajad rõhutasid kõik raadiomaja tugevat integreerivat toimet.

Erinesid grupid, millega end raadiomaja sees identifitseeriti, mida "omaks" nimetati. "Oma" grupe oli mitmel toimetajal rohkem kui üks.

Toimetajate motivatsiooni võib liigitada järgnevalt:

- a) töötamine ERs on vahend jõudmiseks muusse sfääri või eesmärk omaette;
- b) domineerib suunatus professionaalsele raadiotööle kui eneseteostusele või seltskondlikkusele;
- c) domineerib suunatus saadete tegemisele (aktiivne vorm) või toimetamisele (passiivne vorm).

Intervjueritud toimetajad olid enamasti inimesed, kellele raadiotoimetamine oli eesmärk omaette, kelle puhul domineeris suunatus professionaalsusele ja aktiivsele saadete tegemisele toimetamistöö kõrval.

Iseloomulik oli, et (intervjueritud) toimetajad mõtlesid oma olukorrast arutledes teistele toimetajatele ning võrdlesid pidevalt oma tegevust ja otsuseid teiste toimetajate omadega ning andsid ka hinnanguid sellest lähtudes.

Toimetaja enesemääratlemine toimus peegelduste ja võrdluste kaudu.³⁶ Raadiotoimetamisel hinnati eriti kõrgelt kogemust ja professionaalsust. Professionaalsust nautisid ning rõhutasid ka toimetajad ise.³⁷

Ühe professionaali lause oma töö kohta oli: "Ma sedagi tegin pühendunult. Ma midagi muud ei teinud" (Int. FJ).

Isiklikel ja isiksuslikel (mitteformaalsetel) suhetel oli ringhäälingus suur tähendus ning mõju, nagu selgus toimetajate intervjuudest. Mõnelgi neist oli tööelu isikliku eluga tihedalt seotud, Raadiomajast oli leitud abikaasa ja kolleege peeti sõpradeks.

Mitmed infosaadete toimetajad märgivad, et pärast 1980. aasta jalgpallimatši (vt lisa nr 1) muutus seltskondlikkus töö tegemisel peatoimetuses positiivsest negatiivseks ilminguks. Jalgpalli oli sündinud energiliste tegusate noorte inimeste liigsest kontsentreerumisest informatsioonisaadete toimetusse. Kuigi juba hilinevalt, lahendati see probleem toimetuse noorte hajutamisega teistesse peatoimetustesse, eetrikeeldude andmisega, informatsiooni- ja propagandasaadete ühtse peatoimetuse jagamisega kaheks eraldi peatoimetuseks.

Mitu toimetajat seostab 1980. aastate raadio ideologiseerimist püüuga muuta toimetajate sisemist identiteeti, tekitada ebakindlust. Irooniline paradoks, et toimetajaid hakati ametlikult nimetama "ideoloogiarinde töötajateks", mis jätab mulje erilisest sisekindlusest. Oluliseks peeti, et mitmes peatoimetuses säilisin eluröömsad kollektiivid (info, meelelahutus), kelle terviklikkust ja mõju oli tunda kogu Eesti Raadios.

4.5. Toimetamine kui võitlus

Kõikidel intervjueeritud toimetajatel oli dilemmade ja vastuoluliste probleemide lahendamine igapäevane probleem. Toimetajatel esines keerulisi võitlusolukordi pidevalt.

Professionaalseteks kriitilisteks põhiprobleemideks nimetasidki enamik toimetajaid:

- oskust eristada sisu formaalsusest,
- oskust eristada tegelikkust näilisusest,
- oskust planeerida teed ja kaugemaid samme oma eesmärgi saavutamisel,
- oskust vastu seista survele,
- oskust läbi näha erinevate mõjutajate tegelikke huvisid,
- oskust suhtuda "mulasse" formaalselt,
- oskust ära kasutada parteidokumente oluliste probleemide tõstatamisel,
- oskust kasutada emotsioone ja adjektiive ja valitseda hääletooni,
- oskust püsida hea maitse piirides.

Kehtestatud ideoloogilise suunaga kaasaläinud toimetajad nimetasid töö põhiküsimusteks:

- oskust inimesele läheneda ja kontakti saavutada,
- oskust inimene vajalikku juttu rääkima panna,
- oskust luua vajalik etenduse miljöo,
- meeldivate ja mõjuvate raadiohäälte leidmist,

— oskust ühtaegu näidata ja varjata, “kes ma tegelikult seesmiselt olen”.

Intervjueeritud manipuleerivatele toimetajatele oli üldine püüd mineviku olulisi küsimusi käsitleda kergelt — kõrvaltvaatajana, näha toimunut paratamatu ja väheolulisena.

Toimetajate tüüpiline väide tsensuuri olemasolu kohta oli: “Jah, tsensuur oli küll, aga mina sellega kokku ei puutunud.”

Intervjuude abil sai selgeks, et “toimetamise” geniaalsus seisneski selles, et “hirm” oli seatud toimetajast kaugemale — toimetaja teadis selle olemasolu ja arvestas seda kogu aeg, samas püüdis vältida otsest kokkupuudet sellega. Nii oli “toimetamine” ühtlasi pidev pähesaamiseks valmistumise seisund. Selles seisundis “sõbralikult” “hullemaks valmistudes” ja samas sellest hoidudes tegi toimetaja ise ära kogu tsenseerimistöö, mis vaja oli. Etteantud piirid võisid muutuda.

Piiride pidev määratlemine oli toimetaja tavaline töö. Kõikidest tööalastest vestlustest tegi ta omad järeldused piiride kohta. Piiride teadasaamiseks olid järgmised võimalused:

- ainamine,
- kogemine,
- teadmise kujundamine koosolekul räägitu või järeldused räägitu põhjal,
- saatepäeva analüüside lugemine,
- institutsiooni näidiskriitika jälgimine,
- parteikoosolekute kõned.

Intervjuudes esitasid toimetajad mitu võimalust, kuidas saadet tehes ideoloogiliselt mitte eksida ja “hästi” toime tulla. Manipuleerivate toimetajate probleemide ringi võib võtta kokku 12 printsiibina:

1. Usalda KP juhtide antud hinnanguid ja fakte — need on õiged.
2. Õpi kolleegide vigadest, pane tähele peatoimetaja hinnanguid. Suhtumise saatesse määrab see, kuidas suhtutakse sinusse.
3. Väldi mitmemõttelisust tekstis, sellest tuleb ehk aru anda.
4. Jälgi üldiselt kõneks olevaid teemasid ning suhtumisi, korda seda, ent veidi varieerides.
5. Nimeta oma saade ja probleem antud hetkel eriti oluliseks.
6. Räägi sellest, mida kuulaja on harjunud kuulma.
7. Ära tõstata asjatu probleeme, millel pole (ametlikult ette nähtud) lahendust.
8. Kriitika on lubatud tööinimesele või juhile, vahepealsele seisusele mitte. Probleeme võib arutada ainult siis, kui on pakkuda ka lahendus. Vastasel korral on see irisemine, kritikaanlus.
9. Teravam mõte saates tuleb kindlustada tsitaadiga parteidokumendist või viitega autoriteedile. Leia oma saatesse keegi, kelle sõnade taha ise varjuda.
10. Toimeta saatelindilt kääridega välja kõik, mis on inimlik, iseäralik, üllatav, värvikas, jääb eriliselt meelde.

11. Lepi tehtava saate suhtes peatoimetajaga kõiges enne täpselt kokku: kes esinevad, mida räägivad. Saade on tegelikult enne tegema hakkamist valmis.

12. Püüa oma saatega huvi äratada ja luua mulje, et see on kõigele vaatamata uus, põnev ja erakordselt tähtis.

Kõik toimetajad viitasid räägitud nõudmistele ja tegelikele nõudmistele vastuolule. Püüdi leida uut, olla ärgas ja avastada oli allutatud saadete tegelikult staatilisele ideoloogilisele kontekstile. Näilise dünaamilisuse mudel oli jõus kogu vaadeldava perioodi kestel, muutudes oma dünaamilisuses omamoodi seisundiks, seega staatiliseks. Mudeli sees ei toimunud arengut, see tähendas pidevalt kindlate koodide-kaanonite kordamist, uuesti kirjeldamist. Kirjelduses puudus omakorda tegelik dünaamika, kuna aine oli võetud eelkõige nõukogude müütidest ja elas seega oma lugu, käsitluse kaanonis ei toimunud üldiselt "koodimuutust". Ka subjektid — erinevate müütide tegelased — kordusid.

Kaanon nägi ette sõjaveterane, tööeesrindlasi, kelle esinemise suurim väärtus oli nende elav inimlik esinemine (hääli kui vorm), sisuline dünaamilisus — toimetaja looming — oli piiratud.

Veelgi enam: sellesse perioodi jääb vana kaanoni erilise jõuga kordamine raadiospetsiifika vahendeid appi võttes (nt Lembit Siimaste "Need aastad ei unune" jm), milles korratakse kogu kaanonit selle eri versioonides ja šabloonides. Raadiosiselt oli Siimaste saade aastaid eeskujuks kui "mall", seda kiideti saatepäeva ülevaadetel igal saatele järgnenud päeval ja parteikoosolekutel.

Samas tõid toimetajad toimetatud saadete analüüsist esile üldisi probleeme ja tunnuseid.

1. Pidevaks probleemiks ERI saadete tegemisel oli muusikavalik. Küsimus puudutas nii muusika- kui sõnasaateid. Just sõnasaadete muusikakujundus häiris raadiojuhte. See "omavoli" ja organiseerimata tegutsemine — kasutada muusikat sõnasaadetes, kus seda ette nähtud pole, keeldudes muusikatoimetaja "abist" — oli keelatud. Põhjenduseks toodi vähest professionaalsust. Olulisem keelamise põhjus oli nähtuse kontrolli all hoidmine, pretsedentide vältimine.

2. Raadio soosis omaenese müütide-illustratsioonide loomist ja seega näilist vabadust.

Eriti puudutas see Eesti ajalugu, ümber tehtud mälu, mida pidi pidevalt "värskendama". Oluline oli intensiivne näilise ajaloo loomine ja kordamine (Lembit Siimaste saatesari "Need aastad ei unune" jm), samuti pidi pidevalt kavas olema mitu "teoreetilist saatesarja — E. Hioni saatesarjad Leninist kui teoreetikust ning Igor Gräzini vestlused "Teooria ja tänapäev", milles interpreteeriti kaasaja näidetel marksismiklassikute mõtteid. Saade "Küla peal räägitakse" (Hilda Raudkivi) sisaldas parteikongressi otsuste peegeldusi "kohtadel".

1980. aastate algul oli kindel suund ("kood"/"diskurss"), et inimesest rääkides käsitletakse põhiliselt ta tööd ja ühiskondlikku tegevust, eraelu on üldiselt varjul või tuleb jutuks vastusena küsimusele "kuidas

te selle kõigega toime tulete?”. See tõi esile väga huvitavaid “tüüpe”, kes aga rääkisid enam-vähem ühesugust juttu ja ka saatekompositsioon vastas teatud mallile.

Iseloomulik saade oli näiteks “Filatelist” (Paul Lettens), mis tutvustas uusi postmarke (10 min). See tundus raadiosaadete kavas erakordselt vabameelse saatena — siin räägiti erinevate maade markidest. Juba postmark ise on ju teatud avatuse ja liikumise ning ka teadmiste sümbol. Selles saates olid piiratud avatus ning tegelik suletus äärmiselt selgelt tunda.

Omamoodi vabamad olid ka välissaated võõrkeeltes, nende tseensuur oli nõrgem; samuti välisuudiste toimetused, kus liikus kõige rohkem tegelikku informatsiooni välismaa teadeteagentuuridelt.

Samas olid kõige inimlikumad ning professionaalselt emotsionaalsed just muusika- ja spordisaated. Spordisaadetele oli iseloomulik, et raadioreportaazid tehti ette linti valmis või lavastati need hoopis stuudios, kus sobival taustal võistlusekonspekti ette loeti (Lembitu Kuuse), ent siiski jätsid need vahetu mulje.

3. Suur murrang Eesti Raadio saadetes algas 1980. a olümpiamängudeks valmistumise ajal, mil kavva lisandus nii spordisaateid kui üldse maailma tutvustavaid saateid.

Muutusi tuli inimesekäsitluses. Inimesest võis rääkida pisut rohkem ja vabamalt. See nähtus kajastus ka Raadiolehes, milles aastakümneid domineerinud ordenitega passipildid töolistest asendusiid dunaamilisema moega fotodega, uue detailina ilmus naeratus (1979).

Ka muudest valdkondadest kõnelemine muutus dunaamilisemaks. Varem tunnistati Raadiolehes “sündmuseks” ja “tegevuseks” seda, kui raadioajakirjanik mingis paigas kohal oli (nt fotod lindistuselt, intervjueriv ajakirjanik jm), uue nähtusena ilmusid lehte tegevuspildid töötajatest jm.

4. ER oli kultuurikandja ja -looja. Raadiol oli tasemel sümfooniaorkester, mitu laulukoori, muusikakollektiivid, mis esitasid ja lindistasid muusikat. Eesti heliloojate muusika kõlas saadetes tihti.

Oluline loominguline valdkond oli kuuldemängud. Neid esitasid Eesti parimad näitlejad.

Rohkesti oli saatekavas ilukirjandust ja tõlkekirjandust. Ka selliseid teoseid ja autoreid, mis raamatukaante vahele ei jõudnud, ent mis oli täisväärtuslik kunstiline tekst (tihti küll “nõukogude” või “sõbraliku sotsialismimaa” autori looming). Raamatukirjastamine oli Eestis tollal tunduvalt aeglasem ja ettevaatlikum.

Raadio tegi palju teadmisi laiendavat ja harivat tööd, tutvustades erinevaid kunstnikke, kirjanikke, heliloojaid jt ning nende loomingut.

5. 1980. aastatel alustati Eesti Raadio programmis mitut publitsistika-saadete sarja, mida tegid raadioprofessionaalid: Lembit Lauri “Kirjutamata memuaare”, Ene Hioni “Kolm meest stuudios”, Ivar Trikkeli “Heliarhivaar”. Nende saadete mõjul lubati ka teistes saadetes enam vormiotsinguid, ent siiski piiratud (“nagu Lauril” vms).

6. Raadio oli ise tegutseja ja organiseerija rollis — korraldati “Terviselaupäevi”, raadiomatku, raadiomänge, abiturientide 100 päeva ball — neis kõigis oli võistluslikkus ja elamuslikkus seotud ka propaganda-ga. Sageli olid sellised raadioüritused ühtlasi saatematerjaliks. Nendes saadetes oli lubatud rohkem vahetust ja vormivabadust, kuna sisu oli lavastatud või juba ette kontrolli all.

7. ER juhtkond soovis 1980. aastate algul raadiole taas rohkem avalikkuse vahendaja ja avalikkuse välja rolli, lavastatud vastutust kuulaja ees.

Korraldati “Mikrofoorumeid”, milles esinesid ENSV juhid ning mis oli lavastatud otsesaatena, tegelikult oli see põhjalikult ettevalmistatud lindisaade. Siiski võttis raadio hoiaku, et “vastamata ei tohi jätta ühelegi küsimusele”. Iseasi see, et küsimused tehti ise valmis.

4.6. Saadete tsenseeriv toimetamine

Toimetaja jälgis oma tööd tavaliselt kahest aspektist — ta asetus saate tegemisel nii kujuteldavaks kuulajaks kui ka kujuteldavaks peatoimetajaks (kontrolliks), kes kergendas oma olemasoluga abstraktsete piirangute tajumist, olles ise konkreetne piiraja (vt vrd joonis 19).

Nii toimetajate intervjuude kui raadiosaadete tekstide jälgimisel võib tähele panna, et tsenseerimise ja enesetsenseerimise puhul oli toimetaja pidev küsimus: kust läheb piir? Kui palju peab tekste lühendama, neutraliseerima? Mis tuleb tekstist “igaks juhuks” kindlasti kõrvaldada?

Toimetaja töö olenes oluliselt toimetaja isikust, sellest, kuidas ta toimetatavasse teksti suhtus (vt pt 2.3. — manipuleeriv või kriitiline toimetaja).

ER toimetajatel tuli nn pealiinisaadete puhul olla tsenseeriv toimetaja, samal ajal võimaldas kõrvalliini saatekava rohkem analüütilisi saateid ja mõtteid (vt joonis 28).

Suuremad tekstitöötlemised enne saadet, mis tehti “kujuteldava kontrolliva kõrva” olemasolu silmas pidades, ei pruukinud osutuda piisavaks. Peatoimetaja tsenseeriv toimetamine on käinud üldjuhul nõuandval toonil: “Ma soovitan selle ja selle koha siit välja võtta... Saad aru, minu pärast võiks see ju olla, aga kui juhtub keegi valgest majast kuulama, siis võib jama tulla.”

Niisiis koosnes “kujuteldav peatoimetaja” või “kujuteldav kuulav kõrv” ise omakorda mitmest tasandist — ka peatoimetaja ei teinud tsenseeriva toimetamise otsustusi iseseisvalt, vaid lähtus omakorda “kujuteldavast kontrollijast” hierarhiliselt kõrgemal, kogu raadio juhtkonna “kujuteldav kontroll” oli tegelikult EKP KK, nende oma aga omakorda Moskva, kuhu keegi valvas kuulaja võis teatada ja kust võis siis “jälle jama tulla”.

Kokkuvõtteks: “implitsiitne kontroll” oli kehastunud küll hierarhiliselt kõrgemate toimetajatena, ent samas oli see ka abstraktne ja üldi-

ne, kuna keegi kontrollidest ei vastutanud konkreetset, vaid olid osa üldisest kontrollisüsteemist. Kontrollisüsteem ei olnud tegelikult hierarhiline, see kujutas ennast üldist abstraktset kehtestatud nn ideoloogilist normi, diskurssi, mille raamidesse tekstid pidid mahtuma.

Kuna kõik raadiosaated tuli enne eetrisse minekut litereeritult esitada, tekkis saadete ettevalmistamisel olulisi probleeme suulise ja kirjaliku teksti olemusliku erinevuse tõttu.³⁸

Kontrollijad olid harjunud kirjalike tekstidega, ent polnud võimelised orienteeruma elava esituse transformeerivas mõjus ja potentsiaalses väljundis. Nad ei suutnud tajuda saadet sisulise tervikuna. Et tervikut kontrolli all hoida, olid nad sunnitud piirduma teatud vormidega-žanridega, mille reeglid olid neil aja jooksul selgeks õpitud.

Eesti Raadios olid ideoloogiliselt selgelt välja kujunenud nõukogulikule maailmapildile vastavad mallsaated oma žanride ja koodidega. Paigas olid malltekstide hierarhilised süsteemid, prioriteedid. Need olid siiski otseselt sõnastamata. Toimetaja protest ja professionaalne vabadus tähendas neid kasutades lülitada sinna samal ajal oma tegelikku maailmapilti ja kogemust.

Vastuolu tulenes sellest, et suur poliitiline üldtekst vajab pidevalt uusi teemasid ja sfääre, mida kui materjali oma koodilikuks kordamiseks esitada (ka Fiske, Hartley 1978, 145).

Nii intervjuueeritud toimetajate juttude kui toimetatud saatetekstide põhjal võib järeldada, et ideoloogilise surve tugevnemine 1980. aastate algul muutis tsenseeriva toimetamise olemust: see muutus vormiliselt ahtamaks, ent olulisemal määral hakkas töö tegelikku sisu otsustama ajakirjaniku professionaalsus.

Žanr ja tsensuur

Žanr on käsitatav kui diskurss, ideoloogiat kandev raam, kehtestatud mallteksti normatiivne osa, vormi ühtlustlus sisu kergemaks mõistmiseks, teatud maailmapildi kinnistamise viis. Vorm, mis esitas ja kordas teatud maailmavaadet, pidi ise säilitama oma muutumatu kuju, et tagada ideoloogilise maailmapildi stabiilsust.

Vorm oli pika toimimise jooksul selles esitatava maailmapildiga sedavõrd kokku kasvanud, et hakkas korduvana kandma ise olulisemat tähendust, kui oli sellesse vormi pandud sisul. Nii näiteks sai "Päevakajast" ideoloogiline turvamärk, milles sisalduv konkreetne info pisut vaheldus, ent pidevalt korduvad hoiakud ja hinnangusüsteem säilisid. Nii sai vormist ja žanrist teatud ideoloogiline kood.

Raadiokava tervikuna muutus 1980. aastatel stabiilsemaks, kindlaks olid kujunenud põhilised saatevormid. Aega iseloomustas saatevormide sisemine areng.

“Viimasel ajal võib ER meelelahutusprogrammis täheldada teatud stabiilsust ja tasakaalu. Raskuspunkt ei ole enam uute saatevormide otsimisel, vaid leitu ja sisetöötatu alalhoidmisel” (Juske 1985).

Vormi küsimus oli tihti sisu küsimuseks. Saadete, eriti kindlaks kujunenud saadete struktuur, nagu ka teemade hierarhia, oli normatiivselt paigas. See hoidis kontrolli all ka sisu.

1980. aastate keskpaigas hakkas seoses noorte ajakirjanike tööle tulemisega tekkima just noortesaadetes (“Tulipunkt”) ja kultuurisaadetes (“Kultuurikaja”) uusi saatevorme, kus kasutati teadlikult ideoloogiliselt tunnustatud vorme, et täita seda vabama sisuga.

Mida keerulisem oli raadiožanr, seda raskem oli “kontrollival kõrval” seda jälgida (kuna tavaliselt ei kuula kontrollija saadet rohkem kui ühe korra ning teeb oma kärped saatesse trükitud teksti järgi esimese kuulamismulje põhjal).

4.7. Tsenseerivalt toimetatud tekstid raadios

Tsenseeritud saatetekstide struktuuri uurides ilmnes raadiosaate spetsiifiline eripära ning selgusid samuti seda eripära ära kasutavad toimetamisvõtted:

1. Raadiotekstis on enamasti oluline emotsionaalne lähenemine teemale. Samas on just emotsionaalseid väljendeid sageli välja tsenseeritud.

Näiteid toimetatud tekstidest:

— ~~/Ta ei löö risti ette ka linnapea ees. .../~~ (21.VI 1980 9.00)

2. Seosed raadiotekstis pole enamasti mitte loogilised (põhjus-tagajärg seosed), vaid pigem assotsiatiivsed.

3. Põhiline analüüsiskeem, mis on kirjutava ajakirjanduse jaoks, milles uuritakse eelkõige loogilist mõtlemist, raadiotoimetamise puhul ei tööta. Raadiotekstis on loogika ja teksti loogiline areng nõrgemad.

4. Probleemi sõnastamisele saates järgneb peagi ka lahenduse nimetamine. Argumentide ja arutluse kohal esitatakse argumentidena näiteid. Arutlus võib olla ka tsenseeritud.

Näiteid toimetatud tekstidest:

— Ma arvan, et naistel tuleks ära keelata öötöö. Lenin kirjutas sellest juba 1917. aasta aprillis või mais, kui partei uut programmi koostati. Tal on üks visand selle programmi kohta, seal on sees ka öötöö keeld. See ei olnud mitte Lenini väljamõeldis, aga see soov oli tol ajal juba rahvusvahelises tööliikumises üldine. / ~~Ja tema on ka õige — mitmel pool kapitalistlikes maades ellu viidud. Ja kodanlikus Eestis oli see ka nii noil aastatel muuseas see öötöö keeld.~~ / Ma arvan, et meil oleks aeg ka selle juurde minna (2. III 1981).

5. Raadiotekst eeldab korraliku kiiret kaasamõtlemist ja kujutlemist, kuna tähelepanu võib hajuda.

Suur osa tekste on nii “üldised” ja pealiskaudsed, et ei eelda mingit mõtlemist ega kaasamõtlemist.

6. Määrava tähtsusega on raadios nähtuse nimetamine iseenesest. Kõige sagedasemaks tsenseerimisvõtteks oli nähtuste täpse nimetamise väljajätmine.

Näiteid toimetatud tekstidest:

— ...See tagab võrdsuse, sest inimene, kes talle vastab, ei saa ju mingisugust ~~/psühhoanalüütiku/~~ abi ja peab ennast ikkagi ise tutvustama (8. III 1980 kell 9.00).

— Siis saab linn puhtaks, ~~/ei ole häbi kutsuda külalisi ükskõik kust maalt/~~ (21. VI 1980).

— Emotsioonid siin kaasa ei mängi, ~~/raal pakub inimest, kes kunagi oli valija osas/~~ (8. III 1980 kell 9.00).

— Nagu mäletame, toimus põllumajanduse mehhanisaatorite ettevalmistamine ~~/kodanlikus Eestis/~~ lühiajalistel 2–4-nädalalistel kursustel (21.VII 1981) MUUTMINE: "kodanlikus Eestis" > "tol ajal".

7. Manipuleerimisel seostatakse sageli pärast toimetamist tekstiosad, mis tegelikult kokku ei kuulu. Seosed nihkuvad. Nii tehakse toimetamisel täiesti uued laused, mille mõte on toimetaja "looming".

Näiteid toimetatud tekstidest:

— ... ~~/See on inimese enda vaba valik, millisena ta ennast tutvustab/~~ See tagab võrdsuse, sest inimene, kes talle vastab, ei saa ju mingisugust ~~/psühhoanalüütiku/~~ abi ja peab ennast ikkagi ise tutvustama. Nii et see on kogu maailmas laialt kasutatud (8. III 1980 kell 9.00 "Perekond ja kodu").

8. Manipuleerival toimetamisel kõrvaldatakse tekstist tegelikud probleemid ning kriitika. Alles jäänud tekstiosade vahel tekkivad uued seosed võivad muuta mõtte vastupidiseks.

Näiteid toimetatud tekstidest:

— Räägime nendest probleemidest, millega rahvas Teie juurde tuleb?

— Siin on probleemid mitmesugused. Peamine probleem on, mis on igal pool ja meie linnas kindlasti, see on korteriküsimus. ~~/Ja eriti meie linnas oli vanu barakke väga palju, siis barakidest uude korterisse saamise soovisid, oli palju vaieust ja mitterahulolemist. Sest barakid on suured, 10–15 perekonda. Tööstus võtab sealt oma töölised ära, jääb 2–3 perekonda terve baraki peale. Pool barakki on lammutatud ja kaks üksikut perekonda seal sees, ja — noh, — tõepoolest — see on ju häbi meie korra juures, et ei saa siis ühel ajal kõiki nii pingutada. Ja just need 2–3 perekonda käivad ja nõuavad oma õigust, et mis nad siis hullemad on kui teised, kui nad töötavad väikestes asutustes, kellel kuhugi pole korterit anda. Teame, et on vastavad korraldused, vastavad käskkirjad, kus on ette nähtud järjekord./~~ Ja siis tulebki inimesega rääkida puhtsüdamest, et kuidagi sellest asjast välja saada. Siis lepime kokku, et kas siis ma küsin tema töökohast järgi või täitevkomiteest järgi ja siis määrان uuesti päeva, et selleks ajaks mõni lahendus leida.

— Ja kodu on ju inimesele kõige esmasem ja selle tõttu just peabki väga tähelepanelikult ja ausalt rääkima... (2. IV 1981 "Rahvas ja tema saadik").

— Nii et puudused on ka joonistes, jah?

— Jah. /~~Meil tulevad põhiliselt Moskva joonised, kontrollitakse küll meie poolt~~/, aga see töömaht on niivõrd suur, et konstruktori põhjenduse järgi ta nii peenelt järgi ei jõua (6. III 1980 "Töö peab jooksuma").

9. Tekstides tasalülitatakse emotsioone, peidetakse negatiivset käitumist, et säilitada saate üldist emotsioonitust ja vältida näiteid, mis võivad anda vale eeskuju.

Näiteid toimetatud tekstidest:

— Bussiliiklust selle rajooniga meil tegelikult pole ja rahvas peab käima vana bussipeatuseni, kilomeeter-poolteist, enne tööd ja peale tööd, vaatamata ilmale. /~~Ja see tekitab palju pahandust. Nii et kaks korda on meie kaevanduses juhtunud, et~~/ oleme pöördunud Bussijaama juhtkonna poole, kuid seni rahuldavat vastust pole saadud (2. IV 1981 "Rahvas ja tema saadik").

— /~~Kui suur on tootmine, aga toodet ei ole. Kus on toode~~/ (3. II 1980 kell 9.00).

10. Intervjueerijad kasutavad suunavaid küsimusi, milles juba vastus implitsiitselt olemas (nt: Kas palju sõltub inimesest endast?). Manipuleerimisel on levinud implitsiitse vastusega küsimuse kõrvaldamine tekstist. Peale vastuse on võimalik samal viisil ette öelda ka hinnang nähtusele.

Näiteid toimetatud tekstidest:

— .../~~Ega teooriat arendamata midagi välja ei tule?~~/

Kogu areng sõltub teooriast... (12. III 1980 "Keemikute koostöö").

11. Kõrvaldati võimalikud negatiivsed viited või kriitika nõukogude süsteemi kohta. Tsenseeriva toimetamise käigus on teksti muudetud lisatud.

Näiteid toimetatud tekstidest:

— /~~Oioi kui palju peab suur hulk inimesi istuma igasugustel nõupidamistel ja koosolekudel~~/ Väga paljude koosolemiste plaan näeb reeglina nii välja : ülemus raiub sõnadega vastu väiksemate meeste ja naiste pealuid, et miks te nii kehvalt tööd teete, /~~ja need õnnetusavad aga ükshaaval püsti ja alustavad nutulaulu...~~/

MUUDETUD: paljude koosolemiste plaan näeb nii välja: ülemus raiub sõnadega, et miks see ja see ja see nii kehvalt tööd teeb... (10. II 1980 kell 8.00).

— Igatahes näiteid võib tuua palju, /~~kusjuures tavaliselt suured teoreetikud on väga viletsad praktikud~~/ (21.4.1981 "Pärandus").

12. Oluline manipuleerimine oli filosoofilis -eksistentsiaalsete üldistuste tsenseerimine.

Näiteid toimetatud tekstidest:

— /~~Ta leidis, et väga peab ise eneses peituma~~/

— Ta lasi silme eest mööda eelmise nädala sündmusi. /~~Imelikult~~ / teravnes pilt neil puhkudel, kui midagi ebameeldivat ette tuli, /~~ta analüüsis neid hetki, mis negatiivselt silma torkasid~~/ (10. II 1980 "Reporteriminutid").

13. Manipuleerimine tähendas ühiskonnas orienteerumise pidurdamist ning sotsiaalsete protsesside analüüsi keelamist:

Näiteid toimetatud tekstidest:

— Praegu meie vabariigi põhilistes rahvamajandusharudes ainuüksi tööjõu voolavuse tõttu iga aasta keskmiselt ei tööta 5000 inimest. /~~Sest kui tööline töölt lahkub, siis järgneb sellele vahetähtselt töötamises. Nagu näitab eelmise aasta ametlik statistika, siis paraku meie vabariigi tööstuses keskeltläbi iga 12-nes tööline aasta jooksul sooritas tööpuudust~~/ (23. VIII 1980).

— /~~Võid tootsid Eesti loomakasvatajad 21 kg, seega ligemale 4 normi~~/ (3. II 1980).

14. Oluline manipuleerimise objekt tekstis on suhtumised, hinnangud nähtustele, sellega ka põhjuse-tagajärje seoste moonutamine.

Näiteid toimetatud tekstidest:

— /~~Ei oska öelda~~/ Nüüd olen nendega /~~rohkem~~/ harjunud, aga siis oli, /~~seal õieti polnud süüa eriti~~/, kui hommikul lauta läksin, oli kange kisa (11. VIII 1980 kell 9.00).

15. Tsenseerivalt toimetatud tekstides püüti säilitada nõukogude müüte nende algses puhtuses, mis tähendas kaanoniväliste tekstide kõrvaldamist.

Näiteid toimetatud tekstidest:

— Siis meie Leningradi mehi saadeti paranejate pataljoni praavi-
ma. Sealt meid saadeti kolhoosi.

— /~~Kas sõja aastatel saite kala ka püüda?~~

— Ei ole. Sõja aastate jooksul pole mitte kalaga kokku trehvanud. Pole niisuguste veekogude äärde sattunud./

— Nii et need aastad tuleb ka kalamehe staažist maha arvata (23. II 1980).

16. Iseloomulik on, et saated ideologiseeritakse toimetamise käigus. Ideologiseeritakse tavaliselt konteksti kujundavat osa. (Näiteks selleks, et tervik jätaaks ideoloogilisema mulje, kõrvaldatakse tekstist vähem ideoloogilisi osi, teksti algusesse või/ja lõppu lisatakse ideoloogiline raam.)

Näiteid toimetatud tekstidest:

Lõppu lisatud: "Uue viisaastaku ees seisavad suured ülesanded, et täielikult rahuldada kogu elanikkonna vajadused mitmesuguste kvaliteetsete kaupade järele. Näete siis, mida tähendab erialaõppija kvaliteet ja kuidas see on seotud kõigi meie heaoluga" (29. XII 1980 "Minu kaks kätt").

4.8. Järeldusi tsenseeritud tekstide analüüsist

Võib täheldada, et enamasti on algsed tekstid-saated, mis hiljem põhjalikult tsenseerivalt toimetatud, oma mõtteviisilt ja esituselt “normist” vabamad.

Tekste näib olevat ka enne viimset “toimetamisjälge” juba teatud “piirini” toimetatud. Sellele viitavad loogilisuse katked, hüpped, struktuurimuutused.

Tsenseeriva toimetamise jälgede analüüsi põhjal väidan, et tsenseerimise tegelik üldisem küsimus oli raadiosaadetele ja tekstidele kehtinud sõnastamata normid ja piirid. Elamuse intensiivsus või teabe ja seoste hulk ei tohtinud olla intensiivsem, keerulisem ega mõjuvam, kui ideoloogiline mall ette nägi.

Tinglikult võib seda nimetada **manipuleerimise ehk tasalülitamise reegliks**:

Saatesse võib panna üksnes teatud hulga teatud intensiivsusega emotsioone ja teatud hulga “tõde” teatud seostes ja teatud üldistuseni.

Sellele vaatamata olid enamiku raadioajakirjanike oskused teha tekst/saade tihedaks ning tähenduslikuks professionaalsel tasemel.

Kokkuvõtteks: mis on toimetamine?

Niisiis olete te nüüd põgusalt tutvunud ringhäälingutoimetamise ja üldise toimetamise analüüsiga, sellega, kuidas maailmavaateline manipuleerimine toimetamistegevuse kaudu nõukogude ajakirjanduses toimus ja kuidas see tegevus süsteemis sätestatud oli.

Toimetamise kohta nõukogude praktikas võib teha mõned üldistused ja järeldused.

Toimetamine on oma olemuselt normatiivne tegevus.

Normide lähtekoht võib olla kas toetumine kultuurilisele või ideoloogilisele algele. Võimalik on nende kahe alge enam-vähem võrdne oluliseks pidamine, algete ambivalentsus lähtekohana.

Toimetamine on protsess, mis koosneb erinevatest tegevustest. Oulisemateks on valikute tegemine ehk otsustamine, nähtuste nimetamine ja tõlgendamine, nähtuste seostamine ja teatud maailmapildi — konteksti loomine ning teksti esitamine.

Nii ühiskonna, kultuuri kui ajakirjanduse põhiküsimusi on nähtuste jm tõlgendamine. Tõlgendamine on ka toimetamisel keskne probleem. Seega mõjustab toimetamine otsustavalt ajakirjanduse ja ühiskonna üldpilti.

Iseloomulik on samas toimetajate tõlgendamisvabaduste piiratus, nende pidev kontrollimine ja mõjutamine.

Toimetamine tähendab võimu, keele, mõtlemise suhestamist ning esitamist. Ajakirjanduslik toimetaja, kes jälgib kehtestatud ideoloogilist paradigmat, on enamasti manipuleeritav.

Toimetamisel on võimalik ühiskonnas valitsevat võimu toetada, aga ka esitada-paljastada.

Tsenseerivalt toimetatud tekstide uurimine ning intervjuud toimetajatega andsid mõtte liigitada toimetajaid vastavalt suhtele võimuga ja kehtestatud ideoloogiaga kas manipuleerivateks või kriitilisteks-analüüsivateks toimetajateks. Need kaks tüüpi on võimaluste äärmused, mida puhtal kujul ei eksisteeri. Iseloomulik on aga, et üldjuhul peavad toimetajad ise end analüüsivaks ka siis, kui tegemist on selgelt manipuleeriva tüübiga.

Nõukogude ja liberaalse ühiskonna ajakirjanduse toimetaja "vabadused" olid oma ilmnemistasandilt erinevad.

Demokraatlikus ajakirjanduses kirjeldatakse toimetaja vabadust otustada, kuidas ta üldse "suhtub" antud materjali — kas ta kasutab seda või mitte —, ent nõukogude toimetajal oli enamasti "materjal" ja "teema" seos materjali kasutamisega ette antud.

Nõukogude toimetaja vabadused võisid alata alles teema ja materjali lahendamisest, sisemiste koodide ja märkide kasutamisest ja seostamisest.

Nõukogude toimetamistöö oli tihedalt seotud tsensuuriga. Toimetamine oli kui tsensuuri ettevalmistav etapp, mille käigus tehti sageli ära ka sisuline tsenseerimine.

Eesti Raadios tsenseerivalt toimetatud tekstide parandusi analüüsides võib järeldada, et kõige lihtsam viis manipuleerida on likvideerida tekstist teatud mõisted üldse, olulisemad tsenseeriva toimetamise tekstiparanduste jäljed puudutavad aga teksti loodava konteksti ja seoste muutmist. Peaaegu sama levinud oli emotsioonide ja hinnanguite muutmine.

Toimetamine võib osutada ka täielikuks tsenseerimiseks, mille puhul on teksti struktuurist välja "opereeritud" kõik keelatud või ebasoovitavat dekodeerimist võimaldavad tekstiosad.

Ideoloogilise surve tugevnemine 1980. aastate algul muutis tsenseeriva toimetamise olemust: selle raamid muutusid vormiliselt ahtamaks, ent seda olulisemalt hakkas töö tegelikku sisu määrama ajakirjaniku professionaalsus. Eesti Raadios olid ideoloogiliselt selgelt välja kujunenud nõukogulikule maailmapildile vastavad näidistekstid, mallsaated oma struktuuri ja koodidega.

Et nõuded olid siiski otseselt sõnastamata, sai toimetaja neid malltekste kasutades ka oma sisemist protesti väljendada, avades nende tegelikku olemust ning lisades sinna samal ajal omaenese maailmakogemust.

Mõtte edastamise vahendina kontekstis õpiti kasutama emotsionaalsust: ka ettenähtud teemade puhul püüti leida aspekte ning küsimusi, mis oleksid uudsed ning mille kaudu oleks võimalik edastada tegelikku kogemust.

1980. aastatel olid toimetajad Eesti Raadios ideoloogiasüsteemi institutsiooniliseks osaks. Mida vastuolulisemaks muutus ühiskonna

areng, seda enam hakati pöörama tähelepanu toimetaja isikule, tema enese ideoloogiale. 1980. aastate keskel oli toimetaja isiku probleem raadios juba kesksel kohal.

Raadio on manipuleerimiseks ja demagoogiaks eriti sobiv kanal oma spetsiifika tõttu nii teksti ülesehitamisel kui esitamisel. Siin oli võimalik kasutada sellised võtteid nagu mängimine emotsioonile, kiire ja segane mõttekäik, juhuslike ja seostumatute argumentide esitamine, ebaloogilisused jm võtted. Võib öelda, et raadio on olnud kasvulavaks ka poliitilistele demagoogidele.

Nõukogude kuulaja võis tihti olla kaitseseisundis, ta ei saanud uskuda räägitava sisu — ta ei saanud alati täpset selgust, kes temaga tegelikult räägib. Kuulajale oli oluline autor. Kuulatavat teksti pidas ta autori loominguks. Autori mõjutamine ja piiramine oli samuti loomulik. Toimetaja roll hoiti ajakirjanduse auditooriumi ja kasutajate eest varjul.

Toimetamistöö ambivalentsus tulenes peamiselt toimetaja sisemisest ambivalentsusest, tema identiteedi teatud ebamäärasusest. Toimetajate intervjuusid ja toimetatud tekste võrreldes jõudsin järeldusele, et üheks oluliseks tasakaalu säilitamise vahendiks toimetajatöös oli enesetsensuuri kõrval ka enesepettus.

Toimetaja enesepettus algab oma töö eesmärgi ja sisu ebatäpsest või eufemistlikult sõnastatud määratlemisest. Tavaline on enese tegevuse reflekteerimise sõnastamise vältimine ning nähtuste nimetamata jätmine.

Enesepettust pean ühtlasi ka toimetajatele iseloomulikumaks ning keerukamaks nähtuseks kui enesetsensuuri.

Enesetsensuur eeldab toimetajalt tema tegevuse võimaluste täpset kaardistamist ja määratlemist ning tehtud eristavate valikute selgust ning otsuste teadlikkust. Tõsi, sellist enesetsensuuri esines intervjuudes vaid paaril korral.

Enesepettus on täpsem mõiste, kui analüüsida toimetaja kui subjekti positsiooni saate valmimise protsessis: saate tegemine eeldas positiivset mõtlemist ning lahenduste leidmist ning nende lahenduste sise- mist õigustamist iseenda ees. Eneseõigustus oli üsna oluline aspekt. Kuigi toimetajad olid oma töös tihti valikute ees, olid valikud enamasti näilised.

On täheldatav, et keerulisem olukord oli toimetajatel, kes töötasid hierarhiliselt madalamatel töökohtadel, mis ei täitnud otseselt nn ideoloogilise pealiini (vt joonis 28) tellimusi ning kus näiline otsustus- maa oli vabam.

Just selliste toimetajate puhul võis täheldada suuremat rollikonf- likti.

Toimetamistegevuse olemuslik vastuolu seisnes selles, et need toi- metajad, kes olid arvamusel, et toimetamine on looming ning enese- teostus ja kes täitsid oma rolli tõsimeelselt, ei tajunud või seisis teadli-

kult vastu tõsiasjale, et nõukogude süsteemis oli toimetamistegevus siiski vaid vahend.

Teine paradoks puudutab manipuleerivaid toimetajaid: toimetajad, kes läksid kaasa ideoloogilise manipuleerimisega, ei tunnistanud üldjuhul, et nad oleksid olnud tsenseerivad toimetajad või tsensorid toimetaja rollis või et nad oleksid üldse midagi valesti teinud (intervjuud 15 aastat hiljem aastal 1994). Nende arvates oli aeg selline, et teisiti käituda polnud lihtsalt võimalik.

Eesti Raadio kui meediumi arengu seisukohalt on tegemist unikaalse professionaalse topeltmõtlemise ajaga, ühe arengutee äärmusliku vormiga, mis oli terviklik ja süsteemne. Kuigi ajale oli topeltmõtlemine kui nähtus üldiselt omane, ilmnes see raadios iseäranis markantselt selle kanali spetsiifika (eriti mõjutasid töö kiirus ja emotsionaalsus) ja ühiskondliku asendi tõttu.

*

Eestis on ringhäälingul oma roll.

Kuidas see nüüdseks on muutunud ja iga päevaga muutub, seda kuuleb igaüks meist oma kõrvaga.

Loodetavasti annab käesolev vaatlus pidepunkte ka tänase raadio tähelepanelikumaks kuulamiseks ning ainet mõtiskluseks selle üle, mida me ikkagi iga päev raadiost kuuleme. Milline on see meie auditiivne keskkond, millega me harjunud oleme.

Kommentaare

1. peatükk

- ¹ 1947. a Ajakirjandusvabaduse Komisjoni standardid (Hutchins 1947):
 1. täielik, tõepärane, laiahaardeline ja arukas päevasündmuste kirjeldus kontekstis, mis annab neile tähenduse;
 2. ajakirjandus kui foorum kriitika ja kommentaaride esitamiseks ning üldine avaliku arvamuse kajastaja;
 3. ajakirjandus peaks andma esindusliku pildi eriühiskonnakihtidest ning esitama "ühiskonna eesmärgid ja väärtusi".Need standardid eeldasid neutraalset, sõltumatut ja informatiivset ajakirjandusorganisatsiooni.
- ² Esimene katse kirjeldada normatiivse massikommunikatsiooni nelja eri versiooni ilmus 1956. aastal.

Autoritaarne teooria õigustab eeltsensuuri ja karistamist kehtestatud reeglite rikkumise korral.

Nõukogude teooriat vaadeldi seisukohtadelt, mille sõnastas Lenin aastal 1917.

Neljas teooria on sotsiaalse vastutuse teooria.

Kommunistlik teooria — ajakirjandust kasutatakse sotsiaalse muutuse ning järelevalve vahendina. Kogu ajakirjanduse omanikuks on riik.

Autoritaarse teooria järgi on riigi ülesanne keelav valvamine; kommunistliku teooria järgi on valvamine aktiivne (Wiio 1994, 188).
- ³ Kaasaegseks näiteks ajakirjandusreeglistikust, millel on ka rahvusvaheline soovitus, on Rahvusvahelised Ajakirjanduse Kutse-eetika Printsüübid, mis anti välja UNESCO egiidi all (Traber ja Nordenstreng 1993). Erinevalt paljudest teistest selle eriala koodeksitest ei kasutata selles sõna "vabadus", kuid osutatakse pidevalt õigustele ja vastutusele. Selles on kümme punkti, mida võiks lühidalt kokku võtta järgmiselt:

I Inimeste õigus tõesele informatsioonile. See on formuleeritud nõnda, et sisaldab ka inimeste õigust ennast vabalt massikommunikatsioonivahendite kaudu väljendada.

II Ajakirjaniku pühendumine objektiivsele reaalsusele. See punkt taotleb, et avalikkusele antaks "adekvaatset materjali, hõlbustamaks täpse ja hõlmava maailmapildi loomist".

III Ajakirjaniku sotsiaalne vastutus. Siin rõhutatakse fakti, et ajakirjanuslik informatsioon on sotsiaalne hüve ja mitte üksnes tarbimisobjekt.

IV Ajakirjaniku kutseausus. Siin käsitletakse spetsiaalselt ajakirjaniku õigust mitte töötada vastu oma isiklikele veendumustele ja muid isikliku eetika küsimusi.

V Üldsuse juurdepääs ja osalus. Siia on lülitatud üldsuse õigus esitada õiendusi ja vastuseid.

VI Privaatsuse ja inimväärikuse respektimine.

VII Üldsuse huvide respektimine. Siin käsitletakse austust "ühiskonna, selle demokraatlike institutsioonide ja avaliku moraali vastu".

VIII Respekt üldiste väärtuste ja kultuuriliste erinevuste vastu. Nõuab austust inimõiguste, sotsiaalse progressi, rahvusliku vabadusliikumise, rahu ja demokraatia vastu.

IX Sõja ja teiste suurte inimkonnastaste pahede likvideerimine. Kutsus üles hoiduma õigustamast agressiooni, võidurelvastumist, vägivalda, vihkamist, diskrimineerimist.

X Uue ülemaailmse info- ja kommunikatsioonisüsteemi toetamine. Rõhutab vajadust informatsiooni ja kommunikatsioonivahendite demokraatiseerimise ja dekoloniseerimise järele.

- 4 "Suure narratiivi" mõiste pärineb Foucault'lt, kes nimetas kõikehõlmavaid ühiskonnateooriaid, mis ideena koondavad inimesi ja annavad ühise tegutsemissihi. Mõiste võeti kasutusele keelde kätketud võimuhete ja diskursside uurimisel.

Lyotard (1979) peab "suurte narratiivide" lõpuks uute tehnoloogiate arengut, mis on mõjutanud teadmust — selle praktikat ja kriteeriume.

- 5 Ideoloogia pole sama mis keel, ent väljendub keele kaudu. Kõikides sõnades sisalduvad ja säilivad need ideoloogilised moodused, millises tähenduses ja seoses on neid ajaloo vältel kasutatud.

Kaasaegseid uusi ideoloogiaid vaadeldakse diskursiivsete "süsteemidena", mis on tunginud keelde, kasutades selle olemuslikku mitmetähenduslikkust oma maailmapildist lähtuvalt.

Ideoloogiad ei koosne eraldatud või eralistest terminitest, vaid küsimus on tähendussüsteemis ja viisis, kuidas keele algosad asetuvad keelelises tervikus. Ideoloogial on oma keelekasutuse loogika (Hall 1990, 269).

Hall kõneleb üksnes teadvustamata kollektiivse ideoloogia kujunemist, väites kummatigi, et "ideoloogiaid ei ole loonud ühiskondliku teadvuse vormid, vaid ideoloogiad ise loovad neid vorme". "Ideoloogiline seisukoht" kätkeb tänapäeval endas implitsiitselt selle mõiste kriitikat, kuna kogu ideoloogia-kontseptsioon kannab endaga ühtlasi negatsiooni, kriitilist mõtet (Thompson 1990, 5).

Sotsiaalse kontrolli modernne mehhanism ühiskonnas — mehhanism nende mõtete kujundamiseks ja levitamiseks, mida domineerivad grupid propageerivad, mille kaudu alistatud gruppidega manipuleeritakse ja neid kontrollitakse (Thompson 1990, 3–5).

- 6 Ideoloogiate probleem tõusis päevakorda Prantsuse revolutsiooni ajal ning on seega üle kahe sajandi oluliselt mõjutanud sotsiaalset mõtlemist, kulmineerudes 1920. aastatel.

⁷ Vrd Lotman 1964, 155–157 “suletud”—“avatud” struktuurid tekstis. Artiklis esitab Lotman oma semiootilise analüüsi põhialused, milleks on teooria kahest kommunikatsioonitüübist: suletud ehk keerulise kunstilise koodiga tekstist ja avatud koodita tekstist — infovoolust. Ka ideoloogilist teksti vaatab Lotman avatud tekstina — kui illustratsiooni elust parteidokumentidele, kuigi see on avatud ainult teatud (ideoloogilises) kontekstis, väljapoole muutub aga suletud tekstiks. Siin on Lotmani ja antud toimetamisteooria erinevuse koht, kuna käesolevas töös peetakse tekstide avatuse-suletuse määramisel oluliseks ka konteksti avatust-suletust ühiskonnas.

⁸ Maailmapildi nõukogude ideoloogiline vaste oli maailmavaade, väljendades mõiste aktiivsemat vormi, selle kandja aktiivset subjektsust (pilt — objekt, vaade — eeldab subjekti olemasolu).

Abstraktsetele nõukogude ideoloogiakaanonide mõistetele lisati tavaliselt “teaduslik” (teaduslik kommunism, teaduslik ateism, teaduslik maailmavaade).

Nõukogude inimese maailmavaade pidi olema “teaduslik” ja “marksistlik-leninlik”:

Tänapäeval omandab üha suuremat tähtsust teadusliku maailmavaate ja kommunistliku moraali kujundamine meie ühiskonna kõigis liikmetes, igakülgsest arenenud isiksuse kasvatamine. Teadusliku marksistlik-leninliku maailmavaate kujundamise, kommunistliku kasvatustöö väga tähtsad vahendid ja kanalid on massiteave ja -propaganda, mille täiustamisele pööratakse erakordselt suurt tähelepanu paljudes NLKP KK programmdokumentides (Vorontsov, J. Mõningaid massiteabe ja -propaganda efektiivsuse küsimusi. Eesti Kommunist 6/1980, 54).

Maailmavaate kujundamist seostati nõukogude doktriinis (kommunistliku) kasvatustööga; tegemist oli tänapäevamõistes omamoodi täiskasvanute koolitusprogrammiga, mille eesmärgiks ideetasandil oli teatud kinnissarusaamade pealesurumine.

Maailmavaate mõjutamisel oli lastele mõeldud tekstides rohkem (valikulist) teavet ning (õigeid) väärtustusi, täiskasvanutele mõeldud ideoloogilistes tekstides aga domineerisid otsesed hinnangud.

Max Weber oletab, et maailmapildi puhul on tegu irratsionaalse, uskumuse-sarnase vormiga, mille nimel käib pidev kogemuse tõendeid küsimatu võitlus elu ja surma peale.

⁹ Kollektiivne maailmapilt ilmneb rahvapärismi uurides. Selle põhjal on valmis kollektiivsed tooted näiteks muinasjutud, millest lähtuvalt võib teha üldistusi maailmapildi kohta. Traditsiooniuurimine ongi viljakas eelkõige kollektiivse maailmapildi tasemel.

Seda ühise maailmapildi mõistet võib pidada ideoloogiast fundamentaalsemaks, sügavamaid teadvuse kihte avavaks (Manninen 1977).

¹⁰ Probleemi filosoofiline määratlus on tegelik ja näiline.

Sotsiaalses kontekstis on olemuslikud põhiküsimused seotud vabaduse määraga näha ning määratleda probleemi alus ning päritolu, sellele võib kohata samas ühiskonna ülesehitusse programmeeritud enesekaitsest vastuseisu nähtuste olemust tegelikult mõista ning tegelikke seoseid avada. Ka kehtiva paradigma “teaduslikes” uurimistes piirduakse teatud ühiskonna nähtustega, “antud” esitamisega.

2. peatükk

¹ Toimetaja — trükises (ajalehes, ajakirjas, rmt-s), ringhäälingu- või televisioonisaates või filmis avaldavat redigeeriv või kujundav töötaja.

Avaldatava teose trükitehniline ja kunstiline kujundamine on vastavalt tehnilise t. ja kunstilise t. ülesanne. — ENE 8. kd, 1976, 14.

² Toimetamine:

1. Enne avaldamist toimuv autori teose töötlemise (redigeerimise) protsess, mida teeb toimetaja. Oluliselt erinevad poliitiline, teaduslik ja kirjanduslik toimetamine.

Praktikas on uue teose redigeerimine/toimetamine terviklik loominguline protsess, mis on suunatud sisu ja vormi esiletoomisele, säilitades teose autori individuaalsust.

2. Redigeerimine kunstilise ja teadusliku kirjanduse puhul on eriti oluline, kui tegemist on kanoniseeritud tekstidega.

3. Massikommunikatsioonisüsteemi administratiivne üksus (trükisõna, raadio, televisiooni puhul), mis on organiseeritud temaatilise, territoriaalse v keelelise printsiibi järgi (BSE, 1975 32. kd, 353).

³ Aula, M. K. Perässä tullaan, Amerikka? — Ajatuskoe suomalaisen poliitilisen julkisuuden murroksesta. (Tideotustutkimus 2/1992, 10) vaatleb uut olukorda Soome ühiskonna ja ajakirjanduse vahel: ajakirjandusest on saanud poliitilise võitluse areen ning toimetajate rolliks on kujunenud poliitilise eliidi ja üldsuse suhete vahendamine.

Nõukogude ajal on toimetamist kui suhtlemist teoreetiliselt uurinud eesti ajakirjandusteoreetik A. Saar (1976).

⁴ Toimetaja osalemine diskursiivses protsessis, s.o praktikas, kus inimesed omavahelises läbikäimises vestlevad üksteisega, vastavad, räägivad probleemidest, asjadest ning inimestest (Pietilä 1987, 3).

Vestlus eeldab vestleja — ja vestluskaaslase vahelist "meiet", ning määratleb selle või need, kellest räägitakse.

/kommentaari: Küsimus on identiteedist toimetamisel, mis aga ei tähenda automaatselt toimetaja identiteeti./

Sellise vestlemise puhul peetakse olulisemaks teemat ning rääkimisviisi, mida võib tervikstiili ja esitatavate seisukohtade järgi vaadelda tervikliku diskursina. Avalikkus võib diskursiks kasutada põhimõtteliselt mida tahes teemat/ainet.

Diskurss on see, et temaatika ei moodustu otseselt mingist "asjast", vaid sellest asjast rääkimise muudest diskurssidest (Pietilä 1987, 8).

Diskursside diskursiks on üldine või — vastavalt vahenditele — ajakirjanduslik diskurss. Selle paradigmaatilised esinemisfaktid on nii ajalehede kui ka raadio ja TV uudiste- ning publitsistlikud probleemsaated. See on avalikkus, mis põhimõtteliselt võib oma aineks valida avaliku elu mis tahes diskursi või muu ühiskondliku nähtuse.

Diskursside diskursiks nimetatakse ilmingut seetõttu, et selle temaatika ei moodustu otseselt ega põhiliselt mingist "konkreetses nähtusest", vaid ennekõike just konkreetseid nähtusi käsitlevatest muudest diskurssidest. Eelkõige puudutab see avalikkust kõige üldisemas mõttes ehk ajakirjanduslikku avalikkust.

Kuna üldine/ajakirjanduslik avalikkus koosneb põhimõtteliselt kõigist, ükskõik millistest tähenduslikest ning ajakohastest diskurssidest, toimub siin põhimõtteliselt ühiskonna diskursiivne konstitueerumine laiemalt,

teatud juhul ka intensiivsemalt. Tegemist on avalikkusega, milles inimesed kõige laiemal tasandil liituvad ühiskonnaks (Pietilä 1987, 8).

Sellisesse "diskursside diskursi" asendisse võib ajakirjanduse arvata üksnes demokraatliku ajakirjanduse puhul, mil ajakirjanduse sisuks on kõik eluvaldkonnad ning ajakirjandusetoimetamises ei toimu tahtlikku manipuleerimist: tendentslikku valikut, hinnangute ning seoste muutmist (Gerbner).

⁵ Toimetajate kujutamine rahva esindajatena on laiemalt levinud (vt Kultuuritutkimus 12/ 1995 lk 1. Niinikangas, V. Rajan ylittämisen houkutus): "Yhtäkkiä koko kansa tai ainakin sitä edustavat toimittajat ovat päässeet arvioimaan, mikä tieteessä on oikein, mikä väärin, mikä sallittua, mikä kiellettyä."

⁶ Raamatus "Valta murroksessa" (Bo Ahlfors, Risto Kolanen, Risto Reuna, Tammi 1995): "Võim ei ole üksikisikute ega gruppide omanduses, vaid see on suhe. Võim on tervik ning ilmneb ja teostub ühiskonnas toimivate suhete kaudu." Suhetest on eraldi vaadeldud majandus-, turundus-, valitsemis- ja avalikkuse võimu. Tõdetakse ka võimukriisi, mille on põhjustanud siirdumine huvigruppide ühiskonnast massiühiskonda. Inimestevaheline grupisene mõjutamine nõrgeneb ning massis on inimesed atomiseerunud, üksteisest eraldunud isikud. Massiinimese valitsemine toimub teisi kui grupihuvide ühiskonnas. (Raamatus arvatakse, et see on kergem!) Ajakirjandusest, massimeediumist on selle ettekujutuse järgi saamas uued võimuisikud. Uut võimu nimetatakse meediademokraatiaks. Selles uues võimumeedias on võim ning infovõim üksteisega seotud.

⁷ Lyotard 1979, 21: Ka mäng on võitluse vorm. Muidugi ei mängita ainult võidu pärast. Mängitakse ju ka mõtlemise ning leidmise rõõmust — nii nagu keelemängude puhul, kus tähenduste ja väljenduste üle mõtlemine samas ühtlasi ka arendab ja muudab keelt.

⁸ Väide, et ülemaailmne infotehnika plahvatuslik areng 1980. aastate alguses sundis nõukogude ühiskonnale peale "perestroika" ning teatud avatuse, mis kiirendas repressiivse riigi hajumist, on üldine (Intervjuud Tiit Käbiniga TA, Auli Viikariga).

Eesti Raadio kogemus aastaist 1985–1989: kopeerimismasin oli olemas, ent valve all, ka näitlejale esinemistekstide kopeerimine raamatutest nõudis eelnevat kooskõlastust ning peatoimetaja kirjalikku pöördumist.

⁹ Kultuurisotsioloog Pierre Bourdieu toob ühiskonna avalikkuse mõistena kasutusele "välja" (*champ*) mõiste ning kõneleb kapitalist — olemuselt ühiskondlikust suhtest, energiast, mis määrab koha avalikkuse "väljal". Kapitali eri liikidest — haridus, majandus, keel, kunst, teadus, kultuur — peab ta olulisimaks viimast. Sellel väljal toimuvad sümboolsed võitlused, mis on legitiimse võitluse viis õiguse eest määratleda kultuuri sisu ning uuendada selle põhilisi küsimuseasetusi, paradigmasid. (Bourdieu, Pierre 1991. Language and Symbolic Power. 163–170).

¹⁰ Gerbner, G. (1956) Towards a general model of communication. — Audio-Visual Communication Revide 4: 171–199.

Sama mudelit on täiendatud sotsiaalsete komponentide selgema esitamisega : Gerbner, G. (1964) On content analysis and critical research in mass communication. — Dexter, L. A., White, D. M. (toim). People, Society and Mass Communications. NY.

Uus skeem keskendub sisu moodustumise ja muutumise uurimisele protsessis, selles puudub protsessis osalejate mõjutusvõimaluste esitus nagu 1956. a skeemis.

- 11 Kommuniköörija (vt Gerbneri joonist, Gerbneril *communicating agent*) — inimene, kes vahendab nähtust-sündmust meediakanali kaudu, tehes vastavalt otsustused materjali valiku ning esitusvormi valiku kohta. Sisuliselt on kommuniköörija toimetaja.
- 12 Ajakirjanike liigitamist on tehtud aastakümneid, näiteks eristas Cohen (1963) nende osaluse järgi ühiskonnaelus neutraalsed reporterid, kes on valitsuse instrument; interpreteerijad-informeerijad ja "osalejad", kes on avalikkuse esindajad; valitsuse kriitikud; mingi poliitika või poliitikute toetajad.
- Tol ajal täheldati, et ajakirjanike puhul oli eelistatud esimene tüüp, seda peeti objektiivsemaks ja professionaalsemaks.
- Veel liigitusi:
- a) valvekoer (kontrollib kohalikku valitsust); harija (tunneb tarbijat, edastab sotsiaalset ja poliitilist infot);
 - liigitus b sisaldab 3 rolli: interpreteerija (sama mis osaleja); levitaja (viib info auditooriumini, keskendub suurele auditooriumile); vastane/vaenlane (nii valitsuse kui äri vaenlane);
 - liigitus c eristab 4 arhetüüpi: määndžer-kontrollija; loominguiline töötaja; ajakirjanik-reporter; toimetajad; korrespondendid.
- Toimetaja töö tähendab oma olemuselt teatud normide järgimist. Vastavalt sellele, milliseid norme toimetaja järgib või milliseid neist ta peab primaarseks, võib toimetajat vaadelda:
- a) kui teksti keelelist redigeerijat,
 - b) kui tsensorit, valijat, kehtestatud ideoloogia normidest lähtujat,
 - c) kui "ämmaemandat", kes lähtub tekstist, aitab teksti mõttel sündida ja esile tulla,
 - d) kui traditsioonilise kultuuri ja maailmapildi hoidjat,
 - e) kui loojat ja sünteesijat, kes ühendab ja loob eri tekstidest ning mõtetest adekvaatse terviku.
- 13 Mitme vastuolulise või üksteist välistava rolli koosolemist ühes persoonis nimetatakse sotsiaalpsühholoogias kognitiivseks dissonantsiks. Kognitiivse elemendina mõistetakse mis tahes teadmist iseenesest või oma ümbritsevast keskkonnast. Teadmine võib teatavasti olla konkreetne, selge või ebamäärane. Elementide eneste vahel ei pruugi olla olemuslikku dissonantsi. Ent nende elementide omavaheline suhestamine muudab need relevantseks. Suhestamine ja relevantsus ise on seejuures suhtelised, võivad sel teel üksteiseks üle minna. Dissonantssuhte on pakutud tunnetava subjekti jaoks nelja lahendusvarianti: 1. loogiline mittenõustumine, 2. mittenõustumine kehtivate kultuurinormidega, 3. mittenõustumine kogemuse üldistamisega eri tasanditel, 4. mittenõustumine varasema kogemusega.
- Kognitiivset dissonantsi on kirjeldanud L. Festinger 1957. a (vt Festinger, L. A theory of social comparison processes. Evancton 1957 ja Festinger L. Cognitive dissonance — Scientific American, 1962, vol. 207, p. 93–97).
- Toimetamise olemust peetakse vastuoluliseks ka M. Hurri (1993) doktoriväitekirjas "Kultuuriosasto 1945–1980", Tampere, 18–24.
- 14 Brémond'i esitatud struktuurianalüüsiskeem ei sobi mitte üksnes prantsuse muinasjuttude analüüsiks, vaid aitab mõelda ka igasuguste

tähendussüsteemide üle, mille abil saab selgitada valikuid-otsustamist, mõtlemist-käitumist.

See skeem sobib ka toimetaja töö valikute-otsustamiste-nimetamiste analüüsiks.

- 15 Olemuslik küsimus keele mõistmisel on küsimus selle algupärasest põhjast. On võimalik, et inimese psüühilised protsessid ning väljendus pärinevad keele metafoorsusest (Lacan), mille sümbolse korrastatusega subjekt on keele loodud, mitte pole tähenduses algupärasest sündinud (Bloom).

Keel toimib seega nagu uni — siingi võib "teksti" üks element esindada kontsentreeritult hulka teisi (teadvustamatuid) tähendusi (Lacan), verbaalses keeles võib üks sõna toimida paradigmaatilisel mitmete (teadvustamata) elementide metafoorina.

Nii võib keel funktsionaalselt toimida kui tõeline freudistlik "uni": tõeline teadvustamata olemus, milles tähendus on kätketud teksti perifeersetes elementidesse, näiliselt sekundaarsetesse märkidesse, millega takistatakse tõrjutud aine esiletõusu.

Samas on märkide ümberasetumise korral võimalik tõrjutud aine esiletõus.

Keele olemus avaldub niisiis ambivalentset — keele kasutamisel, keele paigutamisel struktuuri ja teksti, ja ühtlasi ta sellest vabastamisel — suundumisel tekstist edasi selle tegeliku keelelise alguse juurde, metafoorsusse ja algolekusse.

- 16 "Väravavahi" rolli täitmist ajakirjandussüsteemis analüüsides on täheldatud, et selles ametis töötajatel on tavaliselt madal enesehinnang, professionaalne eluorientatsioon ja identifitseerumine suurema kommunikatsiooniprotsessiga, suurem palk, kõrgem staatus ning nad on sagedamini stressis (Donohue D. A., Tichenor, P. J., Olien C. N. Gatekeeping: Mass Media Systems and Information Control — Kline, F. G., Tichenor, P. J. (toim). Current Perspectives in Mass Communication Research. London, 1972, 17–40; Schramm, V. Men, Messages and Media. 1973, 138–141).

- 17 Intertekst (ka hüpertekst) — selle mõiste võttis kasutusele psühhoanalüütik Julia Kristeva, märkides sellega lugemismudelit, mis avaneb pidevalt, lõputult. Protsess on lõppematu, kuna see põhineb — nagu mudelgi — kirjutamisel. Tekst ja mõte ei sure, vaid sünnivad iga lugemisega läbi subjekti uuesti.

Teksti, mis kasutab laene, otseselt teisi tekste või viiteid teistele tekstidele, nimetatakse intertekstuaalse struktuuriga tekstiks. Kasutusel on ka transponeerimise mõiste, algselt muusikatermin, mis tähistab siirdumist ühest märgisüsteemist teise.

Kristeva eristab intertekstuaalsuses kahte suunda: 1. viis väljendada end tähendussüsteemi kaudu, kirjutav subjekt loob end intertekstuaalse olemisviisi kaudu; 2. tekstimaterjali kasutusviis, kus toodetud teksti vaadeldakse koosnevana teistest toodetud tekstidest. Tekst, muundus teistest tekstidest, on olemuselt dialoogiline (nende tekstide kaudu). Seega kogu kirjutatud keel on seotud kõikide kirjutatud keeltega (Vartiainen 1988).

— Meil on ligilähedaselt samas tähenduses kasutuses "alltekst", mis suhestub tekstis antud vihjete, märkide aktiveerimisel teise kontekstiga.

- 18 Hierarhiseeritud süsteemis ja (suletud) ühiskonnas on esmasel seostamisel 3 põhikonteksti võimalust, millest tekst hiljem võib ka ümber asetada:

— "kehtestatud" süsteemi ja ideoloogia kontekst, mis väljendab domineeriva tähendussüsteemi kategooriaid,

— alistatud, subordineeritud kategooriad, mis on dominantses süsteemis teisejärgulised,

— radikaalsed kategooriad, mis on opositsioonis domineeriva süsteemi kategooriatega ning selle jaoks olematud (Parkin 1972, 79–102, Fiske & Hartley 1978, 103–105).

Just Parkini kolme tähendussüsteemi liigituse kriitikast johtuvalt arendas Hall oma kodeerimise–dekodeerimise teooria, milles peamine, domineeriv tähendus on tavaliselt kodeeritud domineeriva koodina. Parkini süsteem on kiireks reageerimiseks, võimaldades analüüsida mis tahes “tekstiproovi”, Halli kodeerimine–dekodeerimine eeldab aga tervikteksti analüüsi.

¹⁹ Kommunikatsioon on protsess, kus individuaalse teadvuse sisu muutub ühiskondliku teadvuse osaks (Saar 1976, 36).

²⁰ Ajakirjandusprotsessi mallid.

H. D. Lasswell formuleeris kommunikatsiooni uurimise põhiküsimused aastal 1948 (A convenient way to describe an act of communication is to answer the following questions: Who / Says What / In Which Channel / To Whom / What Effect?— Lasswelli küsimus: kes ütleb kellele mida millise kanali kaudu ning millise mõjuga).

Lihtne põhjuslik mall on omakorda 1930. aastatel sõnastatud S–R malli (põhjus–tagajärg–malli) ning 1940. aastate alguse S–O–R–malli (põhjus–objekt–tagajärg) arendamise tulemus.

²¹ Hall kodeerimise–dekodeerimise asümmeetriast: “Erinevused koodide vahel tulenevad toimetajate ja üldsuse suhete ja asendite struktuurilistest erinevustest, osaliselt ka allika ja vastuvõtja koodide asümmeetriast, kui sõnumi sisule antakse diskursiivne vorm ning kui sõnumi sisu diskursiivsest vormist vabastatakse” (Hall, 1980, 130–133) vrd Eco “*aberrant decoding*” (Eco 1979).

²² Stuart Hall (1980) *Encoding/Decoding*. rmt Hall & Hobson & Lowes & Willis: *Culture, Media, Language*. London: Hutchinson. 128–138).

Artikkel on mõjutanud kultuuri uurimise ning diskursianalüüsi meetodite kujunemist. Hall püüab vähendada kommunikatsiooniprotsessi klassikalise malli lineaarsust, esitades protsessi struktuurina, “milles erinevad osad /toodang, ringkäik, materiaalne baas, uuendumine/ tõusevad protsessi eri astmetel vastavalt keskeks”.

²³ Halli joonise juurde kommentaar: I — kodeerimine — tootmisstruktuur sobitub koodi ning toodab sõnumi; II — sõnum dekodeeritakse ning see sobitub ühiskondliku praktika struktuuri.

²⁴ Teksti avatuse loovad ainukordne kood või koodide kombinatsioon, semantilised metafoorid ning poeetiline keelekasutus.

Avatud teksti ei saa analüüsida kindlate olemasolevate mallide ja meetodite järgi, lähtuda tuleb teksti ainukordsusest, selles pole ettearvatavat struktuurset strateegiat, ometi on võimalik erinevaid avatud tekste võrrelda ning suhestada.

Avatud tekstis on mingil kujul olemas ka tema vastandtekst ning teksti häving.

Need võivad luua ja kätkeada endas teisi tekste, mis võivad algset teksti muuta.

Samas võib tekst, mis on ülemäära avatud kõikvõimalikele interpretatsioonidele, olla oma olemuselt suletud (Eco 1979, 8).

- 25 Baudrillard (1972, 15): "See ahistab mind talumatu ausameelsusega, mis on iseloomulik nii kommunikatsiooni soovijale kui kavatsejale. Vabad raadiojaamad räägivad, laulavad ja väljendavad iseenast /.../ Sõna on vaba, ent mina enam mitte. Ruum on küllastatud ja soov, et mind kuulataks, loob nii võimsa pinge, et ei tea enam, mida tahan. Olen negatiivses raadioekstaasis. Kommunikatsioonikogemusega liitub eriline meelenüri-nemine ja uimasus, ka lummus."

Mänge võib kultuuris liigitada väljenduse—võistluse ja juhuse—lum-muse mängudeks. Tähele panna võib esimeste taandumist ning teiste levimist (Baudrillard, samas).

Sama protsessi võib näha kommunikatsioonis.

Esimesed — väljendus ja võistlus — on struktureeritud, korraldatud, ka (väärtusi) hierarhiseeritud vormid, millele on vastu asetatud kompositsi-on ja vastavad žanrid.

Teise — juhuse — puhul on sõnakasutus vaba, organiseerimata eriliseks struktuuriks, sarnaneb "teadvuse vooluga".

Väidan siinkohal, et klassikaliselt teadlikust-hinnangulisest ja väärtusta-vast vastuvõtust saab kõnelda üksnes väljendusliku (vaimselt võistlusliku) ajakirjanduse puhul, kuna teine võimalus — lülitada juhuslikku teadvuse voolu — jõuab harva väärtusliku inspiratsiooni lummuseni.

Samas võib näiliselt juhuslik, ent hästilavastatud "teadvuse vool" olla lummuse aluseks, nii nagu see on nt liturgiatega ja mitmesuguste rituaalide puhul.

- 26 Toimetamist ja selle teksti võib vaadelda tervikmetafoorina, esitamise-na-seisundina keskkonnas. See on kui organism — seda võib hävitada või juhtida edasi tekstide-maailma-interteksti, osaleda teksti loodavas kultuu-riidentiteedi naudingus — *jouissance*'is. (Barthes'i *jouissance* kätkeb endas emotsiooni ja energia sisemist kontsentreeritust, kogemise õndsust ja sek-suaalset orgasmi. Barthes 1984, 163–164, Eagleton 1991, 98, ka Baudril-lard).

Toimetamises nagu tekstiski on keele ja mõtlemise suhetes käimas kaks sisemist protsessi — spontaansuse ning mittespontaansuse areng/otsusta-mine.

Kummalgi toimetamismeetodil võivad olla omad meetodid, žanrid, märgid, seosed ning nauding (Barthes 1984, 155–164 From Work to Text).

Kindlasti on toimetamistöö ja teksti olemuse vahel teatud vastuolu või ambivalentsus, mis võib tekstis ja selle esituses olla loova toimega (Bar-thes'i arutlused antud teemal, *The work is classic, the text avant-garde* 1984, 156)

- 27 Vrd Halli kodeerimine/dekodeerimine, milles kontekst on keskselt olu-line kodeerimise diskursi ehk vormi rakendamisel.

Konteksti tähendus ja olemasolu on oluline ka viiteraami ehk interteksti loomiseks.

Ka võib tekst olla oma sisemusse "suletud", vajada erilist (kunstilist) in-terpreteerimist ja esiletoomist. See tekst, jõudes toimetaja abil taas ringlu-sesse, pakub erilist naudingut, elavdab ja valgustab omal viisil kogu sfääri ja ala, mille kaudu ta (taas) interpreteeriti.

- 28 Toimetamiskontekstis on oluline ka suhete aspekt, mitmesuguste suhete korraldamine:

1. nähtuse — teksti vahel,
2. teksti sees: sisu ja vorm,
3. protsessis,
4. keskkonnas,
5. inimeste vahel.

3. peatükk

¹ Näilise dünaamilisuse loomine on otseselt “suletud” süsteemi ajakirjanduse ülesanne, seega toimetamise küsimus.

² Keele ja mõtlemise seoste kohta arvab mõtlemise uurija Vögotski, et need pärinevad geneetiliselt eri tüvedest. Ta kirjeldab neid kui “kahte funktsiooni, mis on arenenud eri radu, teineteisest sõltumatult”. Ta oletab selge korrelatsiooni puudumist nende kahe nähtuse vahel. Samas väidab ta, et võib tajuda “prelingvistilist faasi mõtlemise arengus ning preintellektuaalset faasi keele arengus”.

Vögotski nimetab keele ja mõtlemise eelfaasideks inimese lapsepõlve, eriti kahe aasta vanusust, mil “keel ja mõtlemine, senini eraldi nähtustena, kohtavad teineteist uues vormis — käitumises”.

Otsustavat hetke, mil keel hakkab väljendama intellekti ja mõtlemine hakkab väljenduma keeles, iseloomustavad kaks objektiivset tunnust: (1) lapse ootamatu aktiivne huvi sõnade tähenduste vastu, kui ta küsib “Mis see on?” ja (2) selle tulemusel tema sõnavara väga kiire kasv.

Õppides aktiivselt märke kui objekte, on ta ühtlasi avastanud sõnade sümbolifunktsiooni. Keel, mis enne oli afektiline-konatiivne, jääb intellektuaalsesse faasi. Mõtlemise ja keele radade areng kohtavad teineteist.

Vögotski peab lapsepõlve suurimaks avastuseks keele ja mõtlemise seotust ja olemasolu, kusjuures keelt poleks saanud “avastada” ilma mõtlemiseta.

Keele arengus on seega oluline preintellektuaalne faas, mõtlemise arengus prekeeleline faas. Kahe arenguraja kohtumiseks on hetk, mil mõtlemine muutub verbaalseks ning keel muutub ratsionaalseks (Vögotski, L.S. *Thought and language* 1934/1962, 41–44).

Mõtlemise uurimises kaheldakse, kas ja kuivõrd erinevad on erinevate loomulike keelte loodavad terviklikud maailmapildid ning “lingvistilist relatiivsust” peetakse vahendiks, mis võimaldab teatud seisukohtade ideoloogilist kehtestamist teaduslikust paikapidavusest sõltumata, (nt määratlades “meie”—“nemad” suhte keele kui identiteedi alusel) (Tulviste, P. *Mõtlemise muutumisest ajaloos*, 1984, 122).

³ Lähtekohtadeks (parteiorganisatsioonide ülesannetest ideoloogiatöö mõjukuse edasisel suurendamisel), mis tuli töös aluseks võtta ka ajakirjandustoimetustes, olid:

- marksismi-leninismi õpetus “kui kindel teoreetiline vundament, mida rikastavad Kommunistliku Partei teoreetiline ja praktiline tegevus”;
- NSVL uues põhiseaduses fikseeritud konstitutsioonilised garantiid;
- NLKP XXV kongressil esitatud ideelise kasvatustöö kontseptsioon, mida konkretiseerib NLKP KK otsus partei Orski linnakomitee tegevuse kohta. (Tegelikuses korraldati mingi probleemi arutamisel teemakohane näidisprotsess, mille kohta tehti vastav otsus. Otsusest kujundati probleemi märk, mis ringluses hiljem iseseisvus. Otsuse tegelik sisu ajapikku unustati. Kui teema taas tõstatati, seostati see just varasemate otsustega.

Meetod oli kasutusel kasvatusvahendina ning kanti üle ka ajakirjandusžanriks.);

— kommunistliku kasvatustöö pikaajalised traditsioonid, rikkalikud kogemused ja praktikas järeleproovitud ideoloogiatöö parteilise juhtimise printsiibid. (Tegelikult võis sellises üldises sõnastuses väljendada ükskõik mida — iga lugeja tõlgendas seda oma kogemusest lähtuvalt, kuna tekst oli konkretiseerimata. Antud olid üksnes (mõtlemis)raamid. Selline tekstikaanon sobis hästi ajakirjandusele/toimetajale kohapeal täitmiseks. Semiootiliselt võrreldav värvimisraamatuga lastele, milles antud vaid piirjooned.);

— ideelis-poliitilise mõjutamise vahendite võimas ning nüüdisaegne süsteem. (Tegelikkuses tähendas uut rünnakut ajakirjandusväljaannetele ning toimetajatele nende töö parteilisuse tõstmiseks. Sellele võisid järgneda ka uued rubriigid ning saated partei tõstatatud teemadel.)

— kvalifitseeritud ideoloogiatöötajate kaader. (Selle meenutamine tähendas, et ideoloogiatöötajaid sunniti rahva ees, kollektiivides ning ajakirjanduses rohkem esinema.)

(Väljas, V. Parteiorganisatsioonide ülesannetest ideoloogiatöö mõjukuse edasisel suurendamisel. — Eesti Kommunist 4/1978, 15–17).

Probleemiasetuses on näha püüdu ideoloogiakaanonit kaasajastada ning kohandada NLKP üldmaterjal kohaliku koloriidiga. Antud kokkuvõtte oli esitatud ideoloogiatöö kaasaegsete probleemidena EKP KK VIII pleenumile 1978. a.

4 Müütidega opereeritakse kultuurilise intersubjektiivsuse alal, mis ei saa olla ühiselt korraldamata — nendel on maailma(pilti) korrastav tähendus (funktsioon) ühiskonnas. Müüdid tervikuna on sidusalt organiseeritud mütoloožiaks ehk ideoloogiaks (Fiske, Hartley 1978, 46).

5 Mircea Eliade analüüsib aja müütilisust ning aastaringi kui ühe sümboolselt tervikliku eluringi kulgu, kosmoloogiliste sündmuste igavest kordumist. Oluline on siin uue aja loomise tseremoonia läbiviimine, mis sümboliseerib aja hävitamise müütilist hetke, milles maailma võimaliku hävimise ning uuestiloomise piir hajub "kaoseks enne sündi" ja aeg peatub. Sellel hetkel võib ärgata surnust-tõusmise ja ellu naasmise müüt; sellel paradoksaalsel hetkel võivad surnutest jälle saada elavate kaasaegsed. Kuna uue loomistöö ettevalmistus käib, võivad nad soovida tagasi tulla igavesse, tõelisse ellu.

Nõukogude ideoloogiamüüdis on seesuguseks sünniks 7. november 1917 (ukj), Eestis 1940. aasta.

Kirjeldatud loomistseremoonia on omamoodi võimalus tunda aja kadumist ning müütilist ühendust esivanematega. Sümboolselt võib see "äratada" ja oma emotsionaalses mõjus ideoloogia juurde suunata ka sellele ideoloogiale "surnud" elavaid kaasaegseid, soodustada müüdi tugevnemist kaasajas.

6 Müüdid on omamoodi mõtlemisvahendid, tegelikkuse korrastamise ja struktureerimise viisid. Nende tähendus ei seisne teatud loo esitamisest üha uuesti — iseenesest vaid selle abil korrastatakse tegelikkust. Müütiline mõtlemine ehk mõtlemine müütide kaudu pole teadvustatud, müüdid loovad ja kordavad end inimeste kaudu, mitte vastupidi (Eagleton 1991, 119–121).

Müüte taasluuakse tekstide esitamise-tähendustamise teisel tasandil (esimesel tasandil moodustub tegelikkusest märk, millel on oma kindel sisu (Barthes-Fiske 1990, 115–116)).

Müüdi poeetika peamised ilmingud sümbolisel tasandil on tsükliline ajakäsitus ja universaalsete vastavuste idee. Igas praeguses nähtuses ilmnevad ühtaegu selle minevik ja tulevik (Pesonen 1991, 47).

Uusmütoloogilistes tekstides kasutatakse teatud müüte koodidena, esitamaks teksti sisemisi tähendusi. Üks tekst võib kanda endas mitut müüti.

Müüdi olemust avab väljenduse ja sisu tasemete üksteiseks üleminek ning tähenduse vahetumine. Olulisim on algsündmuste ning algkujude pidev kordamine, sümboliks muutmine ja igavikustamine.

Uusmütoloogiline tekst on intertekstuaalne, võimaldab teadlikku mängu nende kujude ja sündmustega, mis moodustavad loo põhja. Selles intertekstuaalsuses on olulised tsitaadid. Nende abil viidatakse ainele, mis aktiveerib mitmed assotsiatsioonid.

- 7 "Kodanliku" lääneühiskonna viis müüti kodanliku propaganda kohta: müüt individuaalsusest ja isiksuslikest valikutest, neutraalsusemüüt, müüt inimloomuse muutumatusest, sotsiaalsete konfliktide olematuse müüt ja massikommunikatsioonivahendite pluralismi müüt (H. Shiller, Manipulja-torõ soznanie. M., 1980).

- 8 Müüt tulevikust loob ühiseid eesmärgi, tähendusi, väärtusi. Kui ühised tähendused lõpevad või hajuvad või kui nende abil saavutatav tulevik on valmis, ootab kultuuri kriisiolukord. Kultuuri olemuslikku muutumist, kriisi on võimalik mõista, analüüsides ühiskonna intersubjektiivseid ja ühiseid tähendusi (C. Taylor, 1977, 46).

Intersubjektiivsed ja ühised tähendused on need, mida ühiskonnas keh-tiv maailmapilt väljendab.

- 9 Loomissõnavara näide Brežnevi raamatu "Nõukogude ühiskonna poliiti-lise süsteemi arendamise küsimusi" (1977) algusest: "Käesolev ajastu, mis algas Suure Oktoobri võiduga, on kogu oma arenemisega kinnitanud marksismi-leninismi teooria õigsust, rahvahulkade poolt sotsialismi ja kommunismi nimel peetava võitluse eesotsas seisvate kommunistide-leninlaste revolutsioonilise initsiatiivi viljakust."

- 10 Kõik minevikus kirjutatud tekstid on dialoogis mineviku ja kaasaja vahel. Teksti "sõnum" sõltub võimest rekonstrueerida see küsimus, millele tekst on ise vastuseks — sel juhul on tekst dialoogis ka oma ajaloo-ga. Ajalugu on seega pidevalt olemas, isegi siis, kui ta on suletud teksti koodist välja arvatud. Sellisel juhul moodustub veelgi keerulisem kood kehtesta-tud koodi ja tegeliku praktika vastuolust, mis tegelikkuses aktiveerib ja muudab tähenduslikuks kõik sellesse konteksti kuuluvad või sellega piir-nevad tekstid (vrd Gadamer: "Ajalugu kui vestlus, mis me ise oleme": Eagleton 1991, 87).

- 11 Marx: "Töö tundub tänapäeval lihtne kategooria, mis on abstraktne, ent teeb rikkaks. Töö pole ainult kategooria, vaid rikkus ja suhe inimindiviidi ja tööliikide vahel" (Marx ja Engels, Kogutud teosed 46, I, 40–41).

"Küpsesse sotsialismi jõudnud ühiskonnale on muutunud reaalseks vajaduseks tema liikmete kommunistlik tööse- ning ühiskondlikes kohus-tustesse suhtumine kui elu paremaks muutmise vahend ja olemise tulevi-kuideaal" (Kureniit, A. Täiskasvanu pedagoogika T, 86, 41). Tööga seoses tõstatati eetikaprobleemid: kõlbeline kasvatus, distsipliin.

- 12 Nõukogude maailmavaadet nimetati teaduslikuks ja filosoofiliseks. "Fi-losoofiline maailmavaade on kõige üldisemate teoreetiliste vaadete süs-teem maailma, looduse, ühiskonna ja inimese kohta. Filosoofia eesmärk

on töötada välja ja põhjendada inimeste sotsiaal-poliitilise, teadusliku, kõlbelise ja esteetilise orientatsiooni põhiprintsiipe.

Teaduslikuks võib lugeda vaid niisugust maailmavaadet, mis toetub oma järeldustes kaasaegse teaduse andmetele, kasutab teaduslikku mõtlemismeetodit ning ei jäta maad igasugustele teadusevastastele müstilistele religioossetele vaadetele ja eelarvamustele" (Marksistlik-leninlik filosoofia. Õpik, 1978, 8).

"Filosoofilisel maailmavaatel on klassiline, parteiline iseloom" (samam, 22).

- 13 Nõukogulik maailmavaade, välistanud kristliku Jumala, taastas sel teel omamoodi Euroopa vanade rahvakultuuride arhetüüpidele toetuvat maailmapilti.

Pildi tervikkuses oli oluline koht müütilisel teadvusel; ajalooline isik muudeti legendiks ning kangelasideaaliks ja ajaloosündmused ise müütiliseks kategooriaks, aega käsitati tsüklilisena, mille aluseks oli maailmavaate alus — uue ajastu loomismüüt ning liikumine kommunismi (Eliade 122).

- 14 Kujuteldavus oli tegelikus sotsialismi-ideoloogias keskne ja oluline alates müütidest kuni reaalsuse tõlgendamiseni. Kehtestatud ideoloogias selle vastu samas justkui pidevalt võideldi. Tahaksin tähelepanu juhtida asjaolule, et "kujuteldavus" oli probleemiks ka Marxile: kujuteldava eseme, eseme kui teadvuse eseme sünpoolne kaotamine on samastatud tegeliku esemelise kaotamisega, mõtlemisest erineva meelelise teoga, praktikaga ja reaalse tegevusega (Marx, Hegeli fenomenoloogia konstruktsioon. — Saksa ideoloogia, 519).

- 15 Tsensuur — sisaldab regulatsiooni kas riigi või autoriteedi poolt, kirjutamise või muu väljendumise, eriti selle sisu suhtes (A Companion to Aesthetics. David Cooper 1992, 66–68 London). Venemaale tuli tsensuur 1589. a, mil Moskva sai oma Patriarhia (Handbook of Russian Literature ed. by Victor Terra New York, 1985, 74).

Anatoly Kuznetsov: Lääne enesetsensuur on rohkem enesedistsipliini moodi, nõukogude ühiskonnas sai see enesepiinamise mõõtmeks (Encyclopedia of literature and criticism. Ed. Martin Coyle jt. London 1990, 901–914).

Ajakirjandustsensuur oli ühendatud ajakirjandusliku müüdiga kujutlevast vaenlasest ning pidevast vajadusest "kaitsta rünnates". Toimetajat mõjutas kõige rohkem tema otsene tõmbamine nn psühholoogilisse sõtta. Näiteks NLKP KK 1983. a juunipleenumilt: "Lääs peab seda kõige kõrgemas, võib öelda, hüsteerilises Nõukogude-vastases ja antikommunistlikus toonis. Vastane on eetris läinud lausa vägivallani. Meil on tegemist katsetega organiseerida meie vastu tõelist informatsiooni- ja propagandaalast interventsiooni, samuti muuta raadio- ja televisioonikanalid riikide siseasjadesse sekkumise ja õonestusaktatsioonide toimepanemise vahendiks" (NLKP KK pleenumi materjalid, 1983, 46).

- 16 "Vastupropaganda" pidi igas nõukogude inimeses arendama leppimatust kodanliku ideoloogiaga, sügavate maailmavaatelist teadmiste baasil pealetungivilumusi lääne propaganda institutsioonidele (Toštšenko, 1983, 148–149).

- 17 Ajakirjanike identiteedi-uurimistest on selgunud, et ajakirjanikule on — vaatamata näiliselt rõhutatud iseseisvusele — tema keskkond siiski äärmiselt oluline. Nõukogude ajakirjandus oli ametlikult parteiline.

- 18 Nõukogude toimetamise (kunstilised) vahendid:
 metafoor — sõnakujund (signifitseerija) mis on suunatud objekti või nähtusele (signifitseeritav), millele teda pole tähtselt ega otseselt tähendusega võimalik suunata;
 metonüümia — suunatus objekti iseloomustavale atribuudile kogu objekti tähenduses (Fiske & Hartley 1978, 47).
 Metafoor ja metonüümia on kaks fundamentaalset mudelit, mille abil on võimalik muuta märkide tähendusi.
 Metafoor võib helides sündida ka eri koodide koosmõjus (näiteks raadios muusika, taust, tekst).
- 19 Ilmar Laaban nõudis 1980. aastatel, et tsensor ja toimetaja ei tohi tsenseerida ridade vahelt, vaid peavad jääma sõnade juurde. Siiski oli ridade vahelt tsenseerimine tol ajal ajakirjanduses üldine.
- 20 Nõukogude ajakirjanduskogemus on uuritav antropoloogiliselt — tegemist oli rohkem kui 100 rahvaga, kes said Moskvast ühiseid kaanoneid ja malltekste. Kuidas neid ikkagi eri paigus vastu võeti ja mõisteti? Kas need olid üldse kõigile ühed ja samad?
- 21 Teadvustamatu osa moodustab teatava universaalse süvastruktuuri, mille toimimismehhanismid on kõigil inimestel ühesugused (Lévi-Strauss 1950).
 Kommunikatsioonilõhe on mingil määral ületatav vaid teatud teadvustamatul tasandil.
- 22 Ideoloogilisi diversioone võib klassifitseerida mõjutusobjekti järgi sise- poliitilisteks ja välispoliitilisteks, teostusaja järgi — ühekordseteks, lühiajalisteks ja pikaajalisteks (Tiido 1985, 2–3). Mõjutamise puhul on olulised rahvuspsühholoogilised komponendid, mis iseloomustavad temperamendi, traditsioonide, kultuuri ning ajaloolise mineviku iseärasusi (Tiido 1985, 5).
- 23 “Professionaalsel tasandil on ideoloogilistel diversioonidel konkreetsed, selgelt välja kujunenud õnestussihid:
 — sisendada kahtlusi sotsialistliku riigi välispoliitika ja sisepoliitika õigsuses;
 — ärgitada inimesi ühiskonnastastele tegudele, mis on vastuolus sotsialistliku demokraatia ja õiguskorra normidega;
 — püüda elustada ja tugevdada rahvuslikke eelarvamusi ja nõrgendada internatsionalismi meeleolusid;
 — stimuleerida eraomanduslikke kalduvusi, tarbimispsühholoogiat;
 — seada kahtluse alla sotsialismi vaimsed väärtused kultuuri, moraali ja ideoloogia vallas;
 — õhutada vahetult kodumaa reetmisele ja emigreerumisele”(Tiido 1985, 3–4).

4. peatükk

- 1 Esimene Eesti Raadio kuulajauuring tehti aastal 1965.
 Ühiskonna eesmärkide indikaatorina väärivad tähelepanu ideoloogilise töötuse mõjul toimunud muutused noorte maailmapildis, nende väärtushinnangutes ja huvides.

Noorte raadiokuulataavuse muutumist uuriti aastail 1975, 1979 ja 1985. 10 aasta jooksul olid toimunud olulised muutused. Eriti tähelepanväärt oli õppimise hinnatavuse oluline langus ja tugev ükskõiksuse kasv. Ennagi olulisel kohal olnud suhtlemine ja kodu muutusid veelgi tähtsamaks. Rängasti langes ennagi mitte kuigi kõrgelt hinnatud ühiskondlik töö. Tugevasti tõusis riietuse tähtsustamine. Televisiooni hinnatavus tõusis pidevalt 10 aasta jooksul. Raadio asend oli üldiselt sama.

(Lepingulise uurimuse "Eesti Raadio ja Televisiooni funktsioon ja võimalused Eesti koolinoorsoo kompleksel ideoloogilisel kasvatamisel" raames saadud andmetest. Juh. Heino Liimets, täitjad U. Kala, E. Liimets, I. Triikkel, E. Võhandu. Tln. 1985).

	Aasta	Väga oluline	Küllalt oluline	Ei tea	Väheoluline
muusika	1975	27,0	46,8	14,9	9,5
	1979	32,5	45,4	14,4	5,7
	1985	33,2	38,2	18,4	6,9
õppimine	1975	48,1	37,8	9,1	3,5
	1979	13,9	52,2	23,8	8,4
	1985	12,6	54,1	25,7	6,3
ühiskondlik töö	1975	16,9	27,6	28,0	24,3
	1979	5,7	28,3	35,0	21,1
	1985	3,9	22,9	40,0	22,4
kirjandus	1975	34,8	46,1	10,4	6,8
	1979	21,3	37,9	23,2	13,0
	1985	24,2	38,5	23,4	9,8
raadio	1975	24,0	50,1	14,2	
	1979	26,1	51,9	16,0	
	1985	25,9	47,0	18,9	
ETV	1975	23,8	50,7	14,1	9,4
	1979	31,3	50,2	12,5	1,0
	1985	39,0	46,6	10,7	2,6
sõbrad	1975	52,2	36,4		
	1979	50,5	37,7		
	1985	61,1	31,1		
kodu	1975				
	1979	59,3	32,2		
	1985	68,7	24,4	4,8	
riietus	1975	16,3	44,0	31,9	15,7
	1979	36,0	47,7	12,0	
	1985	30,8	47,3	16,9	

Noorte huvide, vajaduste ja soovide annab propagandistidele kasulikkude teavet komsomolilektoritele esitatud küsimuste analüüs.

Analüüsist nähtub, et küllalt pika ajavahemiku — 1970. aastate jooksul — oli noorte huvikeskmes rahvusvaheline elu, eelkõige välispoliitika. 1980. aastal ilmnis esmakordselt, et lektoritele esitatakse kõige rohkem NLKP sisepoliitikat puudutavaid küsimusi (28 %). See tendents on edaspidi jätkunud ja süvenenud, kusjuures tööliskoorte ja teenistujate esitatud

küsimustest moodustasid NLKP majandus- ja sotsiaalpoliitika alased mullu I pa 56,3%.

Teine oluline tendents noorsoo huvide dünaamikas on partei- ja komso-molielu kohta esitatavate küsimuste arvu vähenemine. Paljude esitatud küsimuste sisu viitab puudustele nende teemade propagandas (Raivo Palmaru 1983, Tunne oma auditooriumi. — Eesti Kommunist, lk 57–58).

- 2 “Teatud konkreetseid isikuid ringhäälingus ning nende talumine ringhäälingus näitas lihtsalt selle avatust või suletust” (Int. AS).
- 3 “Slutsk otsis alati uut ja tahtis, et midagi uut tehakse. Ja pärast, kui ta aasesimeheks raadio alal sai, siis terve see raadio läks kuidagi niimoodi väga ergaks oma tegevuses, mõtetes ja arengus. See on omamoodi pikk periood ja huvitav” (Int. JH).
“Slutskile oli raadio tõesti tähtis. Tema pingutas. Mitu korda kasutas ta neid rahasid, mis Keskkomiteest ajuloputuseks ette olid nähtud, hoopis uurimiseks” (Int. PL).
- 4 “Slutsk ei sallinud seda, et Valdo /Pant/ hakkas televisiooni ka tegema. See oli alati üks terav koht. Slutsk tahtis hoida kõik ainult raadio jaoks” (Int. JH).
- 5 “Sest et tol ajal N Liidus niisugust raadiot ei olnud, kus midagi oleks linti tehtud. Kõik tekstid olid valmis — pidid olema valmis kirjutatud. Intervjuu kirjutati enne teksti peal valmis ja siis loeti ta nagu näitemäng maha. Eesti Raadio oli esimene, kes hakkas tegema otse linti ja siis monterima linti” (Int. JH).
- 6 “Siis nad hakkasid oma meetodeid meile peale pressima, aga teisest küljest, kuna me olime neist nii palju ees, siis nad seda ikka tunnustasid. Nad olid kaunis viisakad meie vastu. Aga neid tobedusi pressiti ikka üksjagu peale. Aga neist sai niimoodi viisakalt ära vingerdatud” (Int. JH).
- 7 “See käis periooditi kõik — tulid uued ülemused ja kõik hakkas otsast... 70ndate alguses oli see, sest enne seda nad vahel käisid siin ja mõnda asja palusid meilt. Aga siis, kui tuli see teade, et raadiod viiakse üle liidulis-vabariiklikeks raadioteks, siis ma mäletan, et nad ükskord ütlesid, et praegu me palume teie käest, aga varsti võime me hakata nõudma” (Int. JH).
- 8 “Vene keele küsimus oli tol ajal väga päevakorras, et miks me Moskvat kanname nii vähe üle... me tõesti kandsime vähe, võrreldes praegusega, kui palju vene keelt on... Meil oli ER venekeelseid saateid mitte üle tunni aja. Slutsk võttis selle vastu kõik ette, et me ei kannaks üle Moskvat” (Int. JH).
- 9 “Vahelesegamist EKPst hakkas tulema pärast olümpiamänge. Eks Moskva nõudis neilt ja nemad omakorda meilt. Spravkasid tuli kirjutada iga päev” (Int. JH).
- 10 “See kõik võis olla mingi sisemine värk, et ma sellest ei rääkinud või rääkisin ridade vahelt — vihjetega või pool mõistukõnet... aga et ma oleksin seal hakanud, lähtudes sellest, et ma olen NLKP liige, et ma hakkan nüüd midagi teist moodi tegema, teist juttu rääkima või teist asja eetrisse tooma, ei...” (Int. EB).

- 11 "70ndad olid veel normaalse kompromissi aeg, aga 80ndad oli puhtalt see vaenulikkus juba.
Need piirid olid juba niisugused...
Kasvõi inimesena tunnend end juba alaväärtuslikuna, kui on mingi seltskond, kes on puhevil ja käib salapärase nägudega, räägib millestki..." (Int. HJ).
- 12 "Kullaste määrati ka Keskkomiteest. Ta oli alkohoolik. Kui teda arsti pilguga vaadata, siis tal oli lihtsalt hommikuti halb olla. See on ka arusaadav sellise diagnoosi juures" (Int. PL).
- 13 "Raadiotöö, sealhulgas muusikaprogrammi kokkupanek, on ideoloogiline võitlus. Selles võitluses oma tähtsusest ei ole relvastus, selle hulk ja kvaliteet mitte viimasel kohal Salvestustehniline baas on üheks võtmeküsimuseks muusikapropaganda efektiivsel tegemisel. Kui me ei suuda tõsta eriti just levimuusika konkurentsivõimet, on väga raske hoida noori vajalikul lainepikkusel.
On selge, et ideoloogiliselt kõrgetasemelise muusikaprogrammi kokkupanekuks tuleb ära kasutada kõik olemasolevad reservid, kuid ainult neist ei piisa. Läänemaailmas on kommertsallakuga levimuusika tootmine organiseeritud kapitalistliku suurtootmise heal tehnilisel tasemel ning sellele vastu astuda ainult sisemiste reservidega ei pruugi olla efektiivne" (Himma, 1985, 11–13).
- 14 "Täiskasvanutele määratud kuuldemäng kõlab eetris kaks korda nädalas, siis aastast esitame ca 100 kuuldemängu, nendest sõjateemalisi kuuldemänge on 20, lisaks kaks järjekuuldemängu sõjast, kumbki viiel öhtul. Dokumentaalsed kuuldemängud kujutavad peamiselt sõjategevust fašistide poolt okupeeritud aladel, sõda inimeste prisma läbi, sõjafilosoofiat ja sõjaaja kummitusi aastate taha" (Lemmik 1985).
"Ka populaarsetest järjejuttudest oli iga neljas (seega aastast 14 juttu) sõjalis-pariootliku sisuga" (Juske 1985).
- 15 "Mis rollis kirjanik esineb:
— esitab oma loomingut (eriti luuletaja);
— ütleb saatesõna oma teosele või kommenteerib seda (näiteks enne teose katkendi lugemist);
— esineb publitsistina ühiskonnale olulistes asjades (sõda ja rahu, töösse suhtumine, noorsooprobleemid, eetilised küsimused);
— kõneleb loomingusühholoogilistest küsimustest (näiteks sageli räägivad luuletajad keskkõikavas oma luuletuste tagamaadest, loomise impulssidest, samuti kirjanduskubis);
— tutvustab, soovitab või analüüsib kolleegide tööd (auhinnad, preemiad, juubelite puhul), kriitik aitab teoseid lahti mõtestada, nende väärtusi ja nõrkusi leida ("Kriitikute pooltund", "Uudisteos");
— meenutab ja mäletab lahkunud kolleegi;
— avaldab mõtteid klassikateoste, vennasrahvaste kirjanduse, teiste kunstialade üle ("Kontaktid");
— pajatab reisimuljeid" (Tarand 1985, 3). Kõige rohkem oli raadios esinenud Kirjanike Liidu esimees Paul Kuusberg — 25 korda (Tarand 1985, 14).
- 16 Viimastel aastatel on saatekavast kadunud kirjandusliku huumori suurvorm — estraadikuuldemäng, sest ei leidu autoreid, kes seda vajalikul tasemel viljeleksid.
Kriisiseisundis on ka huumori lühivorm — anekdoot.

Kasutusel on põhiliselt tõlkematerjal, kuid sellessegi tuleb suhtuda väga valivalt (originaallugusid on ca 5%). Meelelahutuslik intervjuu... — pole tähtis see, millest räägitakse, vaid ka, kuidas. Intervjuueritav peab olema i s i k s u s (Juske 1985, 2–5).

- 17 Mõtlemata paneb fakt, et Eesti Raadio propagandasaadet on ligi kaks korda ja kunstilised saated 1/3 võrra kallimad kui laste- ja noortesaadet. Ohuke rahakott pidurdab toimetajate initsiatiivi ja piirab kogu peatoimetuse võimalusi uute saatevormide otsimisel, žanrilisel ja ka sisulisel mitmekesistamisel.

Ühes nädalas on laste- ja noortesaadete peatoimetuses saateid 21 tundi 25 minutit. Neid toimetavad 13 koosseisulist toimetajat. Seega on toimetaja nädalakoormus 1,63 tundi (üleliiduline norm on 60 min kuus) (Kivilo 1987, 61, 24).

- 18 Vastavalt TV ja ERI kolleegiumi otsusele 5. jaanuarist 1984. aastast "Eesti Televisiooni ja Raadio vastupropagandistlikest saadetest" on "rakendatud mitmeid organisatsioonilisi ja sisulisi meetmeid". Nendeks nimetati:

— 1982. a alustati "Ameerika Hääle" varahommikuste eestikeelsete saadete katmiseks saate "Maailm täna" eetrisse andmist juba kell 5.45 ja 6.45;

— vajadus olla esimene infoallikas;

— keskoosaates on rubriik "Sõpradel külas", milles on materjale Nõukogudemaa vennalikust abist ja koostööst sotsialistlike riikidega ning arengumaadega;

— Hazaku vestlused demokraatiast NSV Liidu ülemnõukogu valimiste eel 1984. a;

— eesti muusika — vaja sotsiaalselt lõõvamaid laulutekste (lk 14);

— propagandasaadetel on sari "Inimene ja ühiskond", milles arutletakse aktuaalsete ühiskondlike probleemide üle, antakse neile lahendus marksistlik-leninlikelt seisukohtadelt lähtudes ning kritiseeritakse vastavaid kodanlikke kontseptsioone.

Lisatud on abinõud "silmas pidades Eesti NSV geograafilist asendit" (Raudsepp, J. 1985).

- 19 "Kitsamas tähenduses mõistetakse raadiokunsti all saateid, mille esmane eesmärk ongi mõjutada esteetiliste vahendite kaudu. Erinevalt sekundaarse esteetilisusega saadetest näeme siin teose põhifunktsiooni ja esteetilise funktsiooni kattumist: saate kunstilises mõjus ilmneb tema mõju tervikuna. See ei tähenda, nagu ei saaks kunstiteosel selle sõna spetsiifilises tähenduses olla muid funktsioone peale esteetiliste — kunst teatavasti on ja on alati olnud polüfunktsionaalne. Oluline on aga just see, et mistahes muud, tarbelise iseloomuga funktsioonid: modelleeriv—tunnetuslik, kommunikatiivne, samuti ka — ja see on meie teema seisukohalt eriti oluline — ideoloogilis—propagandistlik — realiseeruvad kunstiteoses esteetilise kaudu, st nad eksisteerivad ja toimivad vaid niivõrd, kui võrd efektiivne on teose puht kunstiline külg" (Kraut 1985, 7).

- 20 "Pikapeale hakkas see ära viskama, ka raadionõukogu oli inertne, paistis, et seal tehti ka otsused kuskil mujal ära, igatahes mitte seal raadionõukogus. Ma olin seal nõukogus pärast, aga seal ei saanud midagi muuta" (Int. EB).

- 21 ER parteikoosolekul 23.9.84 peeti oluliseks toimetajatele meenutada: — rohkem on meie saadetes sõna saanud tööinimesed, töö- ja sõjaveteranid. Enam on antud võimalusi juhtivate töötajate esinemiseks;

— oluline on klassikasvatus;
— oleme hädas tootmisdistsipliiniga. On olnud juhuseid, kus oleme pidanud viimasel minutil saatekava muutma, kuna saade pole õigeaks ajaks valmis.

Kurdetakse, et tuntud kultuuritegelasi on järjest raskem esinema saada (Velmet).

Komandeeringutes käiakse vennasvabariikides teavet saamas, aga sellega kõik piirdubki (Siimaste).

Raadioajakirjaniku arengu esitamiseks on vaja ellu kutsuda aastaraamat (Siimaste).

“Üldse peaks teil parteikoosolekul rohkem juttu olema parteitöö asjadest, tööasjade eest saate palka. Tööasju arutatagu ikka peatoimetajate ja toimetuste koosolekul” (I. Toome; ER Parteikoosolekud 1984. Mapp 90, protok 6, 94–95).

- 22 “Võtame või hiljutise raadiosaate “Teie küsimustele vastab...”, kus aianusminister Harald Männik pidi vastama kahe saate küsimustele, ent vastuseid jagus vaid pooleks kehvapoolseks saateks. Ilmneb, et keerulisema küsimuse puhul peetakse mõistlikuks üldse mitte vastata või anda mingi ümmargune ja mitte midagi ütlev vastus, mis kuulajat ei rahulda.

Saate toimetaja ei saa ju olla vastaja, toimetaja on ainult vahendaja küsija ja tippjuhi vahel. Jääb aga küsimus vastamata, kannatab ka ajakirjaniku maine” (Gehrke, samas).

- 23 “Ma ei tea, ma ei oska ütleda, kas olid mõned eeskirjad, või sündisid need inimeste sees — mõni oli püüdlikum ja mõni... Ma ei tea, kust need asjad tulid, mida võib ja mida ei või...”

Küllap kuskil ikka teati, mida võib ja mida ei või...” (Int. MT).

- 24 “See tekkis 1982. Hakkas eraldi kohvikus käimine ja eraldi lauas istumine. Oli nagu mitmel tasandil informatsiooni — üks oli ühtele, teine teistele” (Int. HJ).

- 25 “Ma arvan, et Slutskil oli palju informaatoreid. Tol ajal oli pugemine täiesti tavaline. Ainult oodati ukse taga, et saaks minna rääkima. Aga kust inimesed teadsid, et tuleb minna? Eks siis oli mingit kasu” (Int. PL).

- 26 “Retsenseerimine oli suurim silmakirjalikkus. See oli silmakirjalikkuse paraad. See oli psühholoogiliselt terror. Kui üks toimetaja peab retsenseerima teise toimetaja tööd — see oli täiesti võimatu” (Int. PL).

- 27 “Raadiot eristas kõigist teistest ajalehtedest ja niisugustest massikommunikatsioonivahenditest see, et meil oli väga hea GLAVLIT. Ega ta ei seganud. Ainult siis, kui sattus reeglite täiesti kõrvale minema — mida me püüdsime muidugi vältida —, siis ta ütles. Ta oli nagu me oma inimene” (Int. JH).

- 28 “Domineerisid kirjutamata seadused. Kõik teadsid neid reegleid ja praktiliselt eksimusi ei olnud. Olid ainult apsud. Kõik allusid neile reeglitele” (Int. PL).

- 29 Eri peatoimetuste osakaal saatekava kogumahu:

muusikasaated 47,7%,
sise- ja välisinfo 11,2%,
kunst ja kirjandus 8,4%,
laste- ja noortesaated 7,8%,
propaganda 4,2%,
venekeelsed saated 2,9%,

välissaated 2,4%,

peatoimetustevaheline Talveraadio 10,9% (Kiviloo 1987, 22).

Ühe saatetunni honorar oli Eesti Raadios keskmiselt 42 rubla.

Eri peatoimetuste lõikes oli ühe saatetunni keskmine honorar järgmine:

1. propagandasaated — 114 rubla,
2. välisinfo, pressibüroo — 100 rubla,
3. infosaated — 99 rubla,
4. kunstilised saated — 81 rubla,
5. laste- ja noortesaated — 58 rubla,
6. välissaated — 55 rubla,
7. venekeelsed saated — 52 rubla,
8. programmi peadirekts. — 49 rubla,
9. spordisaated — 38 rubla (Kiviloo 1987, 25).

Tabelite võrdlemine heidab valgust ka ideoloogilistele eelistustele.

- 30 Omaette probleemiks on laste- ja noortesaadetele eraldatud eetriaeg. Põhiaeg argipäevadel kella 17st kuni 18ni I programmis ei rahulda saatetegijaid ega kuulajaid. Sel ajal on enamus lapsi veel lasteaia, õhtuses vahetuses koolis, huvialaringis või lihtsalt mängimas. Eesti Raadio juhtkonnale on tehtud ettepanekud lastesaadete aegade muutmiseks ja selleks, et praegusele ajale (17–18) jätta saated konkreetsete erihuvidega auditooriumile (Kiviloo 1987, 25).

- 31 HJ: "Kuidas see oli — Underi sünnipäevaks võis siis veerand tundi olla. Et me oleme tähistanud. Ainult veerand tundi."

MT: "Just nimelt Kesköökavas 13 minutit, öeldi lõpuks. See on küll täielik absurd."

- 32 "Aga ei saanud ega saanud ega saanud seda /saadet Kaplinski luulest/ kavassee panna. Ikka ja jälle, kogu aeg need ettekaanded. Jälle ettekaanded. Praegu ei saa ja praegu on jälle oktoobripühad, ja nüüd just on see ja nüüd just on teine, mingi muu, nüüd just on Moskva kontroll — ma ütlen seda praegu sumbuurset, aga mingid niisugused asjad olid. Ja siis lõpuks ükskord, ma tean — et nüüd on puhkuste aeg ja suvi ja paneme nüüd selle kavva ära" (Int. MT).

- 33 Erilise tähelepanu osaliseks saavad noorsugu ja intelligents. Intelligentsi puhul toonitatakse tema erilist osa nüüdismaailmas, seega peaks ta ilmutama rohkem oma sõltumatust riigivõimuorganitest.

Noorsugu — noored alla 30 eluaasta — moodustab üle poole elanikkonnast sotsialismimaades. Neile saateid adresseerides püütakse kõigiti levitada tarbijameeleolusid, kasutades eesmärgi saavutamisel palju lääne levimusikat, mille vahele pikitud aga piisavalt poliitilise suunitlusega uudismaterjale. Igati toonitatakse noorte vaba elu lääneriikides, nende väidetavat vabadust elutee valikul (Tiido 1985, 10).

- 34 Eesti Raadio ajalugu vaadeldes võib märgata, et raadioajakirjaniku enesemääratlus, identiteet ja ühiskondlik seisund hakkasid selgemaid piire saama üheaegselt raadiožanride väljakujunemisega.

Kui 1920. ja 1930. aastatel oli raadioajakirjanik eelkõige kõrge aatemes ja kultuuritegelane, siis 1960. aastate lõpu kohta kirjutab Pant:

"Raadioreporterit kutseväärisk ei ole võrreldavgi näiteks filmioperaatori või režissööri kutsealase seisundiga filmistuudios, kuigi reporter ühendab endas mõlemad loomingulised funktsioonid" (Pant 1964, 99).

Ilmselt on siin kaks põhjust: esiteks oli film prestiižikam tehniline vahend — rohkem kunst; teiseks hakkas ajakirjandus noil aastail muutuma

selgelt poliitiliseks, ideoloogiliseks. Loomulik kahetine algolek — elu kunsti pool ja ideede pool hakkasid teineteisest eristuma.

- 35 Ajakirjanike isikuomadusi uurides selgus, et raadioajakirjaniku puhul on oluline isiksus: “Selgelt märgatav tendents on see, et teistest tunduvalt nõudlikumad ajakirjaniku puhtalt isiksuslike omaduste suhtes on just raadioajakirjanikud.

Ajakirjandusvõistluste miniankeedi põhjal saab öelda, et ülikooli lõpetanud ajakirjanikud tunnevad sageli oma tööst rõõmu ning rahuldust ja nad ei kahetse üldse oma elukutsevalikut.

Oma töös peavad nad eriti vajalikuks suhtlemisoskust, analüüsivõimet, oskust oma mõtteid täpselt ja kujukalt väljendada, sotsiaalset vaistu ja head eesti keele oskust.

Ajakirjaniku individuaalsetest omadustest loevad nad kõige vajalikumaks isikupära mõtetes ja tunnetes, huumorimeelt ning tugevat enesekontrolli ja -sundi” (Lepikov 1980, 36–37).

- 36 “Ma mõtlen, kuidas inimesed ise talusid oma olukorda.

Talumise probleem — olenes isiksuse valulävest. Ajakirjanik ise vahel ei oska hinnata, mis on kvaliteedi ja mis sisu probleem.

Nad olid erandlikud isiksused seepärast, et nad teistmoodi ei osanud ja ei tahtnud.

Nad olid kõige vähem kompromissialtid. Neil oli oma idee. Nad võisid teatud määral kompromisse teha, aga kunagi mitte idee arvel.

See oli rohkem mängu küsimus, mis läheb läbi ja mis ei lähe.

Need saated, mis olid TARGAD. Neid tarku saateid oli ka väga raske tsenseerida. Seal ei saanud ju mitte midagi öelda. Ka Fred Jüssit. Püüa siis tsenseerida, täiesti võimatu.

Noorematel inimestel, kes olid isiksuste taolised, siis neil tekkis probleem — idee oli olemas, aga see KÜPSUS, küpsust ajakirjanikuna veel ei olnud. Nad ei suutnud, nad ei osanud leida neid sõnu, neid vahendeid, leida... Kuidas ma ütlen...

Paratamatult oli õige kompromiss. Aga küsimus oli selles, mille arvel kompromissi teha.

Mõned tegid idee arvel, mõned vormi arvel” (Int. AS).

- 37 “Aga see on alati olnud väga võluv, kui sul on millelegi toetuda, kui sa saadet teed. Mis sa sest ikka räägid, kui ta ise võib rääkida. Mis sa sest ikka räägid, kui ilus on ööbiku laul, sul ei tarvitse seda üldse rääkida... Ja vat need võimalused on mind kõige rohkem ahvatlenud” (Int. FJ).

- 38 Raadioajakirjandusele on omane narratiivne alge. Jutustamine on olemuslik mitmel tasandil:

— kui mingi tõlgendusprotsessi avamine ja tutvustamine, kus tõlgendusprotsessi subjektiivsus ja isikupära tähendavad ühtlasi ka ajakirjaniku ja toimetaja isikupära (Tammi 1992, 194);

— raadiotekst on tihti oma olemuselt ise jutustus;

— raadiotekstil on olemas ka rääkija, teksti esitaja.

Seetõttu on siin oluline näiteks, kes nimelt (amet, sotsiaalne kuuluvus) teksti esitab, kuna sellel on oma sotsiaalse märgi tähendus.

Käibivas sotsiaalses märgis aga on väljendus ja väljendatav eristamata.

Samuti on eristamata märk ja selle sisu — märgi väline vorm ning seda vormi täitev sisu.

Joonised ja skeemid

- Joonis 1 lk 19. Ajakirjanduse avatus-suletus. Wiio 1984.
- Joonis 2 lk 25. Ühiskondlik väli ja ajakirjandus. Aula 1992.
- Joonis 3 lk 28. Gerbneri kommunikatsioonimudel. McQuail 1981.
- Joonis 4 lk 32. Brémond'i kahenemiste mudel. Rimmon-Kenan 1983.
- Joonis 5 lk 34. Greimase semiootiline nelinurk. Rimmon-Kenan 1983.
- Joonis 6 lk 38. Lasswelli kommunikatsioonimudel. 1948.
- Joonis 7 lk 39. Meediauurimise valdkondade skeem.
- Joonis 8 lk 40. Toimetamistegevus meediaprotsessis.
- Joonis 9 lk 40. Shannoni-Weaveri mudel. 1949.
- Joonis 10 lk 41. Meediateoreetiline teabelevi mudel. Mäkelä 1990.
- Joonis 11 lk 42. Shrammi kommunikatsioonimudel. 1954.
- Joonis 12 lk 43. Halli kodeerimismudel. 1980.
- Joonis 13 lk 44. Eco kommunikatsioonimudel. 1979.
- Joonis 14 lk 45. Jakobsoni kommunikatsioonimudel 1958.
- Joonis 15 lk 46. Jakobsoni mudel kommunikatsioonifunktsioonidest.
- Joonis 16 lk 49. Pühhoanalüütilise tekstiuurimise jäämägi.
- Joonis 17 lk 50. Maletzke sotsiaalsühholoogiline mudel. 1963.
- Joonis 18 lk 51. Kriitiline toimetamine.
- Joonis 19 lk 52. Toimetamine.
- Joonis 20 lk 53. Barthes'i mudel tähendustamistasandeist kultuuris.
- Joonis 21 lk 54. Toimetamine protsessis ja keskkonnas.
- Joonis 22 lk 60. Teksti formuleering.
- Joonis 23 lk 64. Nõukogude toimetamistegevus.
- Joonis 24 lk 64. Toimetamine kui materjali esitamine.
- Joonis 25 lk 65. Toimetamisväli ja arvestatavad suhted.
- Joonis 26 lk 71. Toimetamine totalitaarse ajakirjanduse protsessis.
- Joonis 27 lk 86. Eesti Raadio struktuur ja toimetaja koht struktuuris.
- Joonis 28 lk 93. Pealiin ja kõrvalliin Eesti Raadio saatekavas.

Kasutatud kirjandus ja allikad

- ERA Partearhiiv, f 1, n 4, s 5713. EKP KK büroo istungi protokoll nr 161, 16. dets 1980.
- ER parteikoosolekute protokolle (1984). 24. IX, prot. 6, mapp 90. 79–97.
- Aare, T. 1972. Välismaise raadiopropaganda teooriast. — Fakt. Sõna. Pilt. 7. 60–76.
- Aastaraamat 1983. Tallinn: ENSV Teleraadiokomitee. (Ametialaseks kasutamiseks.)
- Ahlfors, B., Kolanen, R. 1995. Valta murroksessa. Helsinki: Tammi.
- Althusser, L. 1976/1984. Ideologiset valtiokonestot. Tampere: Vastapaino.
- Aristoteles. 1982. Luulekunstist. — Keel ja Kirjandus. 7–8.
- Aula, M. K. 1992. Perässä tullaan, Amerikka?: Ajatuskoe suomalaisen poliittisen julkisuuden murroksesta. — Tideotustutkimus 2. 10
- Aula, P. 1993. Viestinnän kaaos: Kaaosteoria ja viestinnän epälineaarinen mallintaminen. Pro-gradu tutkielma. Helsingin Yliopisto.
- Barthes, R. 1953/1993a. Tekijän kuolema — tekstin syntymä. Tampere: Vastapaino.
- Barthes, R. 1957/1972. Mythologies. London: Paladin.
- Barthes, R. 1973/1993. Tekstin hurma/La plaisir du texte. Tampere: Vastapaino.
- Barthes, R. 1984. Image. Music. Text. London.
- Baudrillard, J. 1991. Kommunikaation ekstaasi. — Ekstaasi ja rivirus. Helsinki: Gaudeamus.
- Biber, D. 1989. Variation across Speech and Writing. Cambridge.
- Bourdieu, P., Loic J. D., Wacquant 1995. Refleksiiviseen sosiologiaan: Tutkimus, käytäntö ja yhteiskunta/Invitation to Reflexive Sociology. Joensuu: University Press.
- Bourdieu, P. 1977. Theory of Practice. Cambridge: University Press.
- Bourdieu, P. 1985. Sosiologian kysymyksiä/Questions de sociologie. Tampere: Vastapaino.

- Bourdieu, P. 1991. *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. 1992. *The Political Ontology of Martin Heidegger*. Cambridge.
- BSE = Bolšaja Sovetskaja Entsiklopedija. 1975. Moskva.
- Coyle, M. (toim) 1990. *Encyclopedia of Literature and Criticism*. London.
- Cuddon (toim) 1979. *A Dictionary of Literary Terms*.
- Derrida, J. 1972/1995. *Positsioonid*. Tallinn: Vagabund.
- Dijk, T. A. van (toim) 1984. *Handbook of Discourse Analysis*. London: Academic Press.
- Dijk, T. A. van 1986. *News as Discourse*. NY: Longman.
- Dijk, T. A. van 1993. *Principles of Critical Discourse Analysis*. *Discourse & Society* 4. 2. 249–283.
- Donohue, D. A., Tichenor, P. J., Olien, C. N. 1972. *Gatekeeping: Mass Media Systems and Information Control*. — Kline, F. G., Tichenor, P. J. (toim). *Current Perspectives in Mass Communication Research*. London.
- Dridze, T. M. 1980. *Jazök i sotsialnaja psihhologija*. Moskva: Vöššaja škola.
- Eagleton, T. 1991. *Kirjallisuusteoria: Johdatus/Literary Theory*. Tampere: Vastapaino.
- Eco, U. 1977. *A Theory of Semiotics*. Thetford, Norfolk: Love & Brydone Printers Ltd.
- Eco, U. 1979. *The Role of the Reader. Exploration in the Semiotics of Texts*. Bloomington. London: Indiana University Press.
- Eco, U. 1992. *Interpretation and Overinterpretation: Umberto Eco with Richard Rorty, Jonathan Culler, Cristine Brooke-Rose*. Cambridge: University Press.
- Eliade, M. 1949/1993. *Ikuisen paluun myytti: Kosmos ja historia/Le mythe de l'éternel retour*. Helsinki: Loki-kirjat.
- ENSV Teleraadiokomitee Panoraam 1984. 1985. Tallinn.
- ENSV Teleraadiokomitee Panoraam 1985. 1986. Tallinn.
- ENSV Teleraadiokomitee Panoraam 1986. 1987. Tallinn.
- Festinger, L. 1957. *A Theory of Social Comparison Processes*. Evancton.
- Festinger, L. 1962. *Cognitive dissonance*. — *Scientific American*. 207. 93–97.
- Fiske, J. 1987. *Television Culture*. London and New York: Routledge.
- Fiske, J. 1990. *Introduction to Communication Studies*. London–New York: Routledge.
- Fiske, J., Hartley, J. 1978. *New Accents: Reading Television*. London.
- Fukuyama, F. 1992. *The End of History and the Last Man*. London: Hamish Hamilton. USA: The Free Press.
- Gadamer, H. G. 1985 *Gesammelte Werke*. 1. *Hermeneutik: Wahrheit und Methode*. Tübingen: Mohr.
- Galtung, J. 1980. *The True World: A Transnational Perspective*. NY.
- Galtung, J. 1969. *Theory and Methods of Social Research*. Oslo: Universitetsforlag.
- Gerbner, G. 1985. *Mass Media Discourse: Message System Analysis as a Component of Cultural Indicators*. — Dijk, T. (toim). *Discourse and Communication*. Walter de Gruyter. Berlin–NY.
- Gerbner, G. (toim) 1984. *World Communications: A Handbook*. NY–London: Longman.

- Gerbner, G. 1969. Towards 'Cultural Indicators': the Analysis of Mass Mediated Public Message Systems. — *The Analysis of Communication Content*. NY: Wiley.
- Gerbner, G. 1964. On content analysis and critical research in mass communication. — Dexer, L. A., White, D. M. (toim). *People, Society and Mass Communications*. NY.
- Gerbner, G. 1956. Towards a general model of communication. — *Audio-Visual Communication* Revide 4. 171–199.
- Gerner, K., Hedlund, S. 1989. *Ideology and Rationality in the Soviet Model*. London: Routledge.
- Grušin, B. A. 1987. *Massovoe soznanie*. Moskva: Politizdat.
- Habermas, J. 1981. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main.
- Hall, S. 1992. *Kulttuurin ja politiikan murroksia*. Tampere: Vastapaino.
- Hall, S. 1980. Encoding/Decoding. — Hall, Hobson, Lowes, Willis (toim). *Culture, Media, Language*. London: Hutchinson.
- Handbook of Russian Literature*. 1985. Terra, V. (toim). NY.
- Hardt, H. 1992. *Critical Communication Studies*. London & NY: Routledge.
- Haug, W. F. 1983. Ideological Powers and the Antagonistic Reclamation of Community: Towards a Better Understanding of 'Ideological Class Struggle'. — Hänninen, S., Paldán, L. (toim). *Rethinking Ideology: A Marxist Debate*. International General / IMMRC. New York & Bagnolet, France. 9–19.
- Himma, P. 1985. Eesti Raadio muusikaprogrammi ideoloogilisi aspekte. EKP KK MLÜ. Ideoloogiateaduskond, ajakirjanduse osakond.
- Hirsch, P. M. 1977. Occupational, Organizational, and Institutional Models in Mass Media Research: Towards an Integrated Framework. — Kline, F. (toim). *Strategies for Communication Research*. London: Sage. 13–42.
- Hurri, M. 1993. *Kulttuuriosasto 1945–1980*. Tampere. Doktoriväitekiri.
- Intervjuud ER toimetajatega, kes töötasid ERs 1980ndate aastate algul. 1994. (Vastavalt kokkuleppele intervjuueeritavatega ei kuulu intervjuud eraldi avaldamisele, vaid on kasutusel üksnes näidetena.)
- Intervjuu AS.
- Intervjuu JP.
- Intervjuu PL.
- Intervjuu JH.
- Intervjuu HR.
- Intervjuu EB.
- Intervjuu AS-2.
- Intervjuu MT.
- Intervjuu HJ.
- Intervjuu FJ.
- Intervjuu MM.
- Intervjuu MV.
- Intervjuu KR.
- Intervjuu KR-2.
- Intervjuu MU.
- Intervjuu AS-3.
- Intervjuu PS.
- Intervjuu PH.

- Iser, W. 1974. *The Implied Reader: Patterns of Communication in Prose Fiction from Bunyan to Beckett*. Baltimore: Hopkins.
- Jakobson, R. 1960. *Closing Statement: Linguistics and Poetics*. — Sebeok, T. (toim). *Style in Language*. Cambridge: The MIT Press. 350–377.
- Jakobson, R., Halle, M. 1956/1980. *Fundamentals of Language*. The Netherlands. The Hague: Mouton Publishers.
- Juske, M. 1985. Eesti Raadio meelelahutussaadete struktuurist. MLÜ.
- Kalliokoski, J. 1994. Kirjanduskonverentsi ettekanne Poznanis 22. oktoobril 1994.
- Kiviloo, E. 1987. Eesti Raadio laste- ja noortesaadete funktsioonid ja spetsiifika. Diplomitöö. TRÜ.
- Kitamura, M. 1983. *The Concept of Ideology*. — *Rethinking Ideology: A Marxist Debate*. International General/IMMRC. New York & Bagnolet, France. 64–67.
- Kraut, E. 1985. Raadiokunsti temaatika ja ideeline potentsiaal. MLÜ.
- Kristeva, J. 1988/1992. *Muukalaisia itsellemme/Etrangers à nous-mêmes*. Helsinki: Gaudeamus.
- Kristeva, J. 1974/1995. *Revolution in Poetic Language/La Révolution du langage poétique*. — Moi, T. (toim). *The Kristeva Reader*. Blackwell 89–136.
- Kuhn, T. S. 1970. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kureniit, A. 1986. Täiskasvanu pedagoogika. Tallinn.
- Kuusi, O. 1985. Miksi ja miten kommunikoida itselleen? — *Synteesi* 4. 60–62.
- Lacan, J. 1968. *The Language of the self: The function of Language in psychoanalysis*. Baltimore: Hopkins.
- Laclau, E. 1983. *Transformations of Advanced Industrial Societies and the Theory of the Subject*. — Hänninen, S., Paldán, L. (toim). *Rethinking Ideology: A Marxist Debate*. International General/IMMRC. New York & Bagnolet, France. 39–46.
- Laitinen, M. 1977. *Propaganda sovetskogo obraza žizni*. — *Glavnõe temõ*. Moskva.
- Lauristin, M., Vihalemm, P. 1993. *The Communist Press in the Soviet Republics*. — Hoyer, S., Lauk, E., Vihalemm, P (toim). *Towards a Civil Society*.
- Lasswell, H. D. 1948. *The Structure and Function of Communications in Society*. Teoses Bryson, L. *The Communication of Ideals*. NY.
- Lemmik, A. 1985. Sõjalis-patriootlik teema eesti raadiokuuldemängudes, nende kirjanduslik alusmaterjal, kunstiline teostus ja mõju. MLÜ.
- Lehtonen, M. 1995. Yhteisöllistä tyyliä lukemassa. — *Kulttuuritutkimus* 4. 3–16.
- Lehtonen, M. 1994. *Kyklooppi ja kojootti*. Tampere: Vastapaino.
- Lepikov, V. 1980. *Ajakirjaniku isiksuseomadustest*. Diplomitöö. TRÜ.
- Lévi-Strauss, C. 1962/1966. *The Savage Mind/La Pensée sauvage*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lévi-Strauss, C. 1968. *Structural Anthropology*. Harmondsworth: Penguin.
- Liimets, H. 1985. Eesti Raadio ja Televisiooni funktsioon ja võimalused Eesti koolinoorsoo kompleksel ideoloogilisel kasvatamisel. Lepinguline uurimus. Juh. H. Liimets, täitjad U. Kala, E. Liimets, I. Triikkel, E. Võhandu. Tallinn: ER.
- Loorits, O. 1951. *Eestluse elujõud*. Rootsi: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.

- Lotman, J. 1984. Tekst v tekste. — Trudõ po znakovõm sistemam (TZS). 18. TGU. 3–18.
- Lotman, J. 1984. O semiosfere. — Trudõ po znakovõm sistemam (TZS). 17. TGU. 5–23.
- Lotman, J. 1973. O dvuh modeljah kommunikatsii v sisteme kulturõ. — Trudõ po znakovõm sistemam (TZS). TGU. 227–243.
- Lotman, J. 1964. Tekstovõje i vnetekstovõje strukturõ. — Trudõ po znakovõm sistemam (TZS). TGU. 1. 155–192.
- Lunatšarski 1908. Religija i sotsializm. Moskva.
- Lään, V. 1967. Ringhääling kodanlikus Eestis (1924–1940). Väitekirj filoloogaandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu. Käsikiri.
- Lyotard, J. F. 1979/1985. Tiedo postmodernissa yhteiskunnassa. Tampere: Vastapaino.
- Machiavelli, N. 1993. Valitseja. — Akadeemia. 5–7.
- Manninen, J. 1977. Maailmankuvat maailman ja sen muutoksen heijastajina. — Kuusi, M., Alapuro, R., Klinge, M. (toim). Maailmankuvan muutos tutkimuskohteena. Helsinki: Otava. 13–48.
- Marksistlik-leninlik filosoofia. 1978. Õpik. Tallinn.
- Marx ja Engels. 1985. Saksa ideoloogia. Tallinn.
- McNair, B. 1991. Glasnost, Perestroika and the Soviet Media. London and New York: Routledge.
- McQuail, D. 1992. Media Performance. London: Sage.
- McQuail, D. 1994. Mass Communication Theory. London: Sage.
- McQuail, D., Windahl, S. 1981. Communication Models for the Study of Mass Communication. London.
- Merrell, F. 1992. Sign, textuality, world. Bloomington: Indiana University Press.
- Mäkelä, K. 1990. Kvalitatiivisen aineiston analyysi ja tulkinta. Helsinki: Gaudeamus.
- Nordenstreng, K. 1977. Beyond the Four Theories of the Press. Teoses: Servaes, J. (toim). Media & Politics in Transition. Acco Leuven. 97–110.
- O'Sullivan, T., Hartley, J., Saunders, D., Fiske, J. 1983. Key Concepts in Communication. London.
- Pant, V. 1964. Raadioreporter. Fakt. Sõna. Pilt. II. Tartu.
- Pant, V. 1981. Eesti Raadio elavsaadete žanriskaala. — Fakt. Sõna. Pilt. X. Tartu. 76–80.
- Parkin, F. 1972. Class Inequality and Political Order. London: Paladin.
- Pesonen, P. 1991. Dialogi ja tekstid. Bahtinin, Lotmanin ja Mintsin virikkeid intertekstuaalsuuden tutkimiseen. — Viikari, A. (toim). Intertekstuaalsuus. Suuntia ja sovelluksia. Helsinki: SKS. 31–58.
- Pietilä, K. 1990. Uutisen sosiologia. Yhteiskuntatieteiden tutkimuslaitos. Tampereen Yliopisto. Käsikiri.
- Pietilä, K., Sondermann, K. 1994. Sanomalehden yhteiskunta. Tampere: Vastapaino.
- Pietilä, K., Sondermann, K. 1987. Luonnoksia joukkoviestinnän sosiologisen tutkimuksen metodeiksi. — Tampereen yliopisto. Yhteiskuntatieteiden tutkimuslaitos. Sarja B 50.
- Pietilä, K., Hellman, H., Paldán, L. 1983. Aseidenriisunta, ideologian striptease. — Tiedotustutkimus 2. 21–45.
- Popper, K. 1959/1985. The Growth of Scientific Knowledge. — Miller, D. (toim). Popper Selections. USA: Princeton University Press.
- Popper, K. R. 1945/1985 a. Two Kinds of Definitions. — Miller, D. (toim). Popper Selections. USA: Princeton University Press. 87–100.

- Popper, K. R. 1945/1971 b. *The Open Society and its Enemies*. USA: Princeton University Press.
- Potter, G., Wetherell, M. 1987. *Discourse and Social Psychology*. London: Sage.
- Raudsepp, J. 1985. Ideoloogilise võitluse teoreetilisi ja praktilisi probleeme raadio ja televisiooni kontrapropagandas. MLÜ.
- Ridell, S. 1994. Kaikki tiet vievät genreen. — Tampereen Yliopisto. Sarja A/82.
- Rimmon-Kenan, S. 1983/1991. *Kertomuksen poetiikka*. Helsinki: SKS.
- Ruutsoo, R. 1994. Kodanikuühiskond, selle kontseptsioon ning ajalooline kujunemine ja taassünni probleemid Eestis. Metoodiline õppevahend. Avatud Hariduse Liit.
- Saar, A. 1988. IAK uurib ja soovitab. Tallinn. ER.
- Saar, A. 1976. Raadiosaate kui kõnelise kommunikatsiooni analüüsi probleeme. — Fakt. Sõna. Pilt. 9. Tartu. 34-37.
- Saussure, F. 1915/1966. *Course in General Linguistics*. NY: McGraw-Hill.
- Schramm, V. 1973. *Men, Messages and Media*. NY.
- Siebert, F., Peterson, T., Schramm, W. 1956/1972. *Four Theories of the Press: The authoritarian, libertarian, social responsibility and sov. communist Concepts of what the Press should be*. University of Illinois Press.
- Silverstone, R. 1988. *Television Myth and Culture*. — Carey, J. (toim). *Media, Myths, and Narratives*. London, NY: Sage. 20-45.
- Silvo, I. 1983. *Demokratia ja informaatioyhteiskunta*. — Tiedotustutkimus 2. 46-59.
- Sivenius, H. 1987. Myyttinen narraatio ja narratiivisuuden myytti. Claude Lévi-Straussin myyttianalyysista. — Hoikkala, T. (toim). *Kieli, kertomus, kulttuuri*. Helsinki: Gaudeamus, 155-173.
- Speelman, W. M. 1993. On liturgical Enunciations as the Transparence of a Coming Truth. — Tarasti, E. (toim). *Acta Semiotica Fennica*. Imatra. 79-94.
- Spradley, P. (toim). 1972. *Culture and Cognition. Rules, maps and plans*. USA: Waveland Press.
- Zassurski, J. N. 1988. *Rabotsšaja kniga redaktora raionnoi gazetö*. Moskva.
- Shiller, H. 1980. *Manipuljatorö soznaniem*. Moskva.
- Tammi, P. 1992. *Kertova teksti*. Helsinki: Gaudeamus.
- Tarand, M. 1985. Raadio kirjandussaadet eesti nõukogude kirjanike häälte ja loomingu tutvustaja ning jäädvustajana. MLÜ.
- Thompson, J. B. 1990. *Ideology and Modern Culture*. California: Stanford University Press.
- Tiido, H. 1985. *Lääne propaganda ja ideoloogilise võitluse teravnemine*. MLÜ.
- Toštšenko, Zh. T. 1983. *Ideologia v žizn: Sotsiologitšeskii otšerk*. Moskva.
- TZS — Trudö po znakovöm sistemam. Tartu: TRÜ kirjastus.
- Tulviste, P. 1984. *Mõtlemise muutumisest ajaloos*. Tallinn.
- Undusk, J. 1994. *Stalinismin mystiset ja maagiset merkit*. — Ihonen, M., Undusk, J. (toim). *Vallan verkot. Hengen neuvokkuus*. Helsinki. 147-163.
- Vartiainen, P. 1988. Kohti intertekstuaalisen tekstistrategian analyysimallia. — Ahokas, P. ja Hietala, V. (toim). *Vanhasta uuteen: kynnys vai kuilu? Texts on intertextuality*. Turun Yliopisto. 80-110.
- White, D. M. 1950. *The Gatekeeper: A Case study in the Selection of News*. — *Journalism Quarterly* 27, 4. 383-390.

- Vooglaid, Ü. 1987. Juhtimise ja valitsemise eetika. — Vikerkaar, 6.
- Vorontsov, J. 1980. Mõningaid massiteabe ja -propaganda efektiivsuse küsimusi. — Eesti Kommunist. 6. 50–60.
- Võgotski, L. S. 1934/1979. Thought and Language. Cambridge.
- Väljas, V. 1978. Parteioorganisatsioonide ülesannetest ideoloogiatoõ mõju-
kuse edasisel suurendamisel. — Eesti Kommunist 4. 15–17.
- Weber, M. 1905/1993–1994. Protestantlik eetika ja kapitalismi vaim. —
Akadeemia 8, 9, 10, 11, 12, 1.
- Wiener, N. 1948/1969. Inimolendite inimlik kasvatamine: Küberneetika
ja ühiskond. — Loomingu Raamatukogu 45–47. Tallinn.
- Wiio, O. 1984. Viestinnän perusteet. Espoo: Weilin + Göös.
- Wiio, O. 1992. Viestinnän tutkimussuuntia. Helsinki: Yliopistopaino.

Lisa 1

Ülevaade Eesti Raadio arenguteest kuni 1980. aastateni

Eesti Raadio arengulugu võib jagada vastavalt Eesti ühiskonna ajaloole kolme etappi:

I periood, 1926–1940, Eesti Ringhäälingu tekke ja kujunemise aeg.

II periood, 1940–1991, Nõukogude Eesti Raadio.

III periood, 1991– käesoleva hetkeni on jätkuvalt murranguaeg Eesti Raadios, uue tasakaalu kujunemine.

*

18. detsembril 1926. aastal algasid Eesti Ringhäälingus osaühingu "Raadio-Ringhääling" eestvõttel regulaarsed raadiosaated (Lään 1967, 219–232).

Ehkki kogu periood oli vaid 14 aastat pikk, jõuti selle ajaga luua Eesti Ringhäälingule traditsioon, järjepidevus ja eneseteadvus, mida polnud võimalik olematuks teha ning mälust kustutada ka nõukogude perioodil.

1920.–1930. aastatel domineerisid Eesti Vabariigi Ringhäälingus selgesti kultuurilis-kunstilis-hariduslikud funktsioonid. Sellest annab tunnistust ringhäälingu saatekava ning saate autorite valik, kes pidid tingimata olema kultuurielus tuntud ja tunnustatud nimed.

Ringhääling oli üheks loovuse väljendamise kanaliks, seal rakendasid oma annet muusikud, kirjanikud, näitlejad, dramaturgid.

Riigi huvi ringhäälingu võimalusi ühiskonna korraldava ja juhtiva funktsiooniga tihedamalt siduda tekkis esimese perioodi teisel poolel, 1930. aastatel.

Ringhäälingutöös tõusis esmatähtsaks raadiomehe isik, kes kuulajaid kui sõpru oma avastuskäikudele kaasa võttis, kelle kiire mõtlemine võlus,

kelle raadiovestlused külalistega löid raadiokuulajale kohalolekutunde, nagu oleks temagi küsimas. Kohe ringhäälingu tegutsemisaja alguses, 1927. a kevadel, tuli tööle Felix Moor, kel olid suurepärase eeldused raadiotöökaks ning kellest saigi raadioajakirjaniku sümbol aastakümneteks. Loova mängulise elemendi külluslikkus lõi aluse kuuldemängude sünnile, mis olid kuulajate hulgas omapärase teatrivormina eriti armastatud.

Vähetähtis polnud seegi, et ringhäälingut juhtisid Eesti kultuuritegelased, kes nägid oma ülesannet eelkõige rahva harimises, vaimse elujõu ning rahvusliku vaimse ühistunde tugevdamises. Nii näiteks ei esindanud teatrijuht Hanno Kompus ringhäälingu juhi ametis (1936–1940) mitte niivõrd ringhäälingut kultuuris kui vaimset kultuuri Eesti Ringhäälingus.

Ringhääling Eesti Vabariigis toetus ideoloogiliselt kodanikuühiskonna kontseptsioonile, mis väärtustas tugevat isiksust, kõrget moraali ja isamaa-armastust.

Kui vaadelda Eesti Ringhäälingu lugu kogu Eesti ajakirjanduse arengu taustal, siis võib selle esimest perioodi algust kõrvutada Eesti ajakirjanduse tekke ja kujunemisajaga, mil lehetegijateks olid eelkõige rahvaalgustajad kooliõpetajad ja pastorid (1821–1878) ning mille järel tõusid esile rahvajuhid-kultuuritegelased (1878–1888). Esimese perioodi teist poolt — 1930. aastaid — võiks aga omakorda võrrelda ajalehtede olukorraga 19. sajandi lõpul, mil tekkisid teravad probleemid ideelisest orientatsioonist (Valguse–Oleviku–Postimehe lüürid 1880. aastail) ning ajakirjanduslikust tervikpildist.

Tundub, et ringhäälingu teke ning kujunemine Eestis, mis toimus lühikeses ajaga kiires tempos, kordas üldjoontes Eesti ajakirjanduse alguslugu.

Nõukogude Eesti Raadio perioodi esimesed viisteist aastat (1940–1955) tähendasid Eesti Raadio nõukogude ringhäälinguks muutumist, kohanemist nõukogude “kõneleva ajalehe” rolliga, nagu Lenin oli ringhäälingu koha määratlenud.

Eesti Raadio elavnemine algas 1950. aastate keskel, mil tööle tulid Valdo Pant, Lembit Lauri, Aadu Slutsk, Ivar ja Inge Triikkel jt, saatete maht kasvas, laienes žanriskaala.

1960. aastail võimaldati otsinguid peaaegu igal elualal. Ajakirjandus oli endale kätte võitnud teatud vabadused, jõudsalt arenes ühiskondlik mõte. Kirjandus-kunst tungis ajakirjandusse, ajakirjandus (ka raadio) otisis uusi võimalusi ja saatevorme. Tekkis uus toimetust — noortesaated — ning uus kanal Eesti Raadios — Vikerraadio.

Seoses majanduskriisiga NSV Liidus 1970. aastate alguses vähendati taas ajakirjanduse sõnavabadust. 1972. aastal hakati Nõukogude Liitu söögiteravilja sisse vedama, halvenevaid majandusnäitajaid hakati varjama. Vastavad ettekirjutused jõudsid GLAVLITI, kes pidi hakkama valvama, et mingeid majanduse arvnäitajaid ei kajastataks ajakirjanduses.

Allakäiguga majanduses tugevnes poliitiline surve, kasvas infoga manipuleerimine, demagoogia interpreteerimine. Olulistest tööstusharudes ja ideoloogias tugevdati sõltuvust Moskvast, koondades nende juhtimise “kohalike” liiduvabariikide alluvusest Moskvasse.

Ka Eesti Raadio viidi ENSV alluvusest Moskva alluvusse, nimetades seda liidulis-vabariiklikuks ringhäälinguks alluvusega Moskva Üleliidulisele Raadio-Telekomiteele.

1970. aastate majandusliku allakäigu aegne Moskva ideoloogiline edasitung väljendus ka EKP KK-le saadetud määrustena, mille täitmist kontrolliti perioodiliselt, millest suur osa olid aga salajased. See periood õpetas EKP KKs dokumentidesse formaalsemalt suhtuma, suurendades samas lahkkelisid ideoloogilisel pinnal.

Üheaegselt majandusliku allakäigu ja faktide kasvava varjamisega NLis tugevnes ideoloogiline surve ajakirjandusele, manipuleerimine ning demagoogia kasutamine tegelike protsesside varjamiseks, üldsõnalisus, emotsionaalsus ning kontroll ajakirjanduse üle. (Eesti Raadios lõpetati otsesaated, programm vaesestus žanriliselt jm.)

1970. aastatel süvenesid vastuolud kohalikus EKP KK juhtkonnas. Noorem põlvkond eesotsas Vaino Väljasega vastandas end mitmeski küsimuses vanale kaadrile.

Intriigid ja pealekaebamised EKP KKs töid Moskvast Tallinna ideoloogilisi kontrole, kes olid valmis avastama puudujääke ideoloogilises võitluses ja kasvatustöös, leidma süüdlasi, tugevdama valvsust ja kontrolli.

Sellised komisjonid revideerisid Eesti ajakirjandust EKP KKs näiteks aastail 1976 ja 1979, tuues enesega kaasa ka vastavad ideoloogilised otsused. Sama malli järgi käitus Moskva kõikides liiduvabariikides. Eesti Raadiot revideerisid vastavalt Moskva Üleliidulise raadio kontrollid. Nende käigud sagesid, nõudmised muutusid karmimaks pärast Eesti Raadio ja Televisiooni viimist Moskva alluvusse. Eesti Raadio juhtide kutsumine üleliidulise raadio juhtide ette muutus tavaliseks.

Eesti poliitilist olukorda mõjutas kahtlemata NSVL Ministrite Nõukogu salajane määrus liiduvabariikidele 13. oktoobrist 1978 "Abinõude kohta vene keele õppimise ja õpetamise edasiseks täiendamiseks liiduvabariikides" ning vastavasisuline EKP KK büroo otsus 22. detsembrist 1978 koos üksikasjaliku pikaajalise tegevusplaaniga.

Võitlused EKP KK juhtkonnas lõppesid 1980. a kevadel, mil Moskva kõrvaldas võimult EKP KK liberaalsema suuna juhid, kes olid esindanud Eestit Moskvast. Lahkuma sunniti ka EKP KK ideoloogiajuht Vaino Väljas.

Senised ideoloogid vahetati välja ustavate — Moskva-keskset ideoloogilist printsiipi järgivate ning esindavate kommunistidega, kes pidid esindama Moskvat Tallinnas. Moskva esindajatena tulid EKP KKs võimule Karl Vaino, Rein Ristlaan ja Vladimir Kõo.

Ideoloogiline võitlus, mis varem käis põhimõtete vastuoluna peamiselt EKP KKs endas, kandus nüüd EKP KK lähimatesse struktuuridesse, ajakirjandusse, sealhulgas ka Eesti Raadiosse.

Võitnud olid vanameelsed.

Seitsmekümnendail—kaheksakümnendail aastail kodanikuühiskonna areng Eestis seiskus ja riiklik-bürookraatlik administratiivne struktuur koos immigrantide massi lisandumisega koloniseeris oluliselt eestilist elulaadi ja tsivilisatsiooni.

Erinevalt Ida-Euroopast oli rahvuskultuuri "möödukul" allasurumisel (seal muutus see tihti võimu atribuudiks ja natsionalism riiklikuks ideo-

loogiaks) meil paradoksaalsel kombel positiivne ja taassündinud autonoomset "sümbolimaailma" konsolideeriv roll. Ühiskonna säilinud iseorganiseerumisvõimest, valmisolekust /vähemalt mobiliseerumiseks/ andsid 1980. aastate alguses mõningase pildi õpilasrahutused ja nn 40 kiri. Tehti ka üksikuid püsivamaid katseid lokaalse "kultuuriautonoomia" saavutamiseks, eelkõige Tartu Ülikoolis, kus mõne aasta suutis survel vastu panna liikumine "Noor Tartu".

Kuid vähegi autentse mõõduandva kodanikuühiskonna teke Eestis sai võimalikuks üsna suure hilenemisega alles nn Gorbatšovi reformide järel (Ruutsoo, R. 1994. Kodanikuühiskond, selle kontseptsioon ning ajalooline kujunemine ja taassünni probleemid Eestis. Metoodiline õppevahend. Avatud Hariduse Liit. 1994, 46–48).

1980. aasta alguses oli Eesti NSV poliitika tegelikult äärmiselt vastuolulises seisus.

Kuigi majanduslik allakäik ning ideoloogilise kontrolli tugevnemine olid ilmsed, püüti seda kuni 1980. a suveni avalikkuse eest siiski varjata. Sellel olid järgmised põhjused:

1. Oluliselt mõjutas kogu propagandatööd Moskvast ja Tallinnast peetavateks 1980. a olümpiamängudeks ettevalmistumine ning läbiviimine.

Oli ilmne, et just see sündmus takistas otseselt karmimat ideoloogilist suunda võtmast. Pigem vastupidi — olümpiamängudeks valmistumise perioodil ning mängude ajal oli loodud eriline näiline avatus, mis pidi väljastpoolt tulijale looma illusiooni vabadusest.

Näilise vabaduse suurenedes kasvas aga poliitiline surve ajakirjandusele ja ajakirjanikele. Valmistuti ideoloogiliseks võitluseks, diversiooniks, "häälele" vastulöögi andmiseks.

Samas räägiti toimetajatest kui ideoloogiatöötajatest.

2. Tugevnes surve rahvustele ja rahvuskultuuridele. Moskvast oli 1978. a vastu võetud NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrus abinõude kohta vene keele õppimise ja õpetamise edasiseks täiendamiseks liiduvabariikides. Määrus pidi jõustuma 1980. aastal. Ja kuigi määruste-korralduste rakendamisel oldi ENSVs ehk tõepoolest 1970. aastate lõpuni paberil karmimad kui tegelikkuses, torkab NSVL MNi 1978. a määrust ja EKP KK büroo sellekohast otsust (22. detsember 1978) võrreldes ometi silma viimase veelgi agaram ja põhiteksti nõudmisi veelgi laiemalt näha püüdev ja rakendada sooviv lähenemine :

Vt NSVL MNi määrus 13. okt 1978, nr 835 Moskva, Kreml. Abinõude kohta vene keele õppimise ja õpetamise edasiseks täiendamiseks liiduvabariikides. — S. Kiin, R. Ruutsoo, A. Tarand. 40 kirja lugu. Tln, 1990. 167–168.

Määrus nägi ette "koostada 1980ndaks aastaks vene keele standardõppekavad õppeasutuste jaoks, kus toimub õpetus mingis muus keeles kui vene keeles, ja kanda hoolt selle eest, et valmiks vastavad õpperaamatud ja õppevahendid" (eelmine vastava sisuga direktiivdokument oli pärit 10. novembrist 1966. aastast — NLKP KK ja NSVL MNi resolutsioon nr 874).

Näiteks puudub NSVL MN määruses EKP KK büroo 22. detsembrist 1978. a otsuses nimetatud põhjendus: "Omistades vene keele õppimisele ja õpetamisele erakordselt suurt sotsiaalpoliitilist ja internatsionaalset tä-

hendust, kohustab EKP KK kõiki vabariigi rahvahariduse organeid..." Samuti pole Moskva määruses otsesõnu juttu kakskeelsuse küsimusest, mille aga EKP KK oma tõlgendamise käigus on juba otse otsusena esitanud: "...kohustab... kõiki asutusi ja organisatsioone igakülgsest analüüsima ja läbi arutama vene keele õppimise ja õpetamise olukord (NB! Antud juhul täissihitise kasutamine on tõlkeviga vene k. grammatikast — ML.), samuti kui kakskeelsuse küsimused; välja töötama ja läbi viima selle töö põhjaliku parandamise, mis kindlustaks kõigi töötajate vene keele oskuse tasemel, mis vastab kasvava põlvkonna kommunistliku kasvatustöö nõuetele."

Samuti on EKPs omaalgatuslikult määrust laiendatud, nõudes otsuses "erilise tähelepanu pööramist NLKP rahvuspoliitika leninlike printsiipide selgitamisele, NSVL ja ENSV konstitutsiooni tundmaõppimist". EKP KK on määrust tõlgendades seda märgatavalt laiendanud, kasutades võimalust siduda vene keele õpetamise probleemid oma igapäevase propagandatööga: "Kasutada selle ürituse läbiviimist ühtlasi igakülgsest töötajate patriootilises ja internatsionaalses vaimus kasvatamiseks, tugevdades nende koostööd töö kvaliteedi ja töö efektiivsuse tõstmisel ja inimestevaheliste kommunistlike suhete vormumisel."

Nagu näha, on Moskva küllalt lühike konkreetne venestamismäärus kohaliku tõlgendamise käigus kasvanud üldsõnaliseks ideoloogiafraasiks, sisaldades ühes lauses nii jooksva viisaastaku loosungeid kui kommunistlike moraalkoodeksit.

Kõnesolev dokument jõudis esmakordselt ajakirjandusse Stockholmi ajalehes "Eesti Eest" 1986. a. Selleks ajaks oli aga enamik salajase plaani 29 punktist juba töös — selle ellurakendamiseks olid antud aastad 1979–1985. Saladokumendi täitmise kord nägi ette, et "isik, kes saab selle parteikomitee otsuse, ei või volitada selle täitmiseks teist isikut, kes ei ole selle täitmiseks otseselt seotud."

Otsust tuleb hoida metallseifis.

Sellest otsusest on keelatud teha koopiaid või väljavõtteid, samuti on keelatud teha viiteid sellele otsusele avalikus ajakirjanduses või nõukogude, ametiühingute, komsomoli või majandusorganisatsioonide kirjades ja dokumentides" (lk 170).

Ent Eesti Raadio tööd ja arengut uurides on põhjust sellel dokumendil peatuda rohkem kui vaid fooni loojana. Salajase otsuse täitmise plaani 29 punktist on Eesti Raadio märgitud täideviijana ja vastutajana kuuel juhul.

Need on:

— 19. TV-s viia läbi telekursus vene keele iseõppijatele 30 tunni ulatuses, iga tund 18 minutit. Planeerida need tunnid niisugusel ajal, et võimalikult suur auditoorium saaks neid jälgida. Tähtaeg: 1979. a. II kvartal. Vastutaja: ETV ja ER.

(NB! — siit nähtub, et ideoloogiliselt olulisemaks peeti siiski ETVd, ent ERI nähti TV abistaja-täiendaja-toetaja osas — M.L.)

— 20. Hakata Kesktelevisiooni III õppeprogrammi üle kandma Tallinnas, Kohtla-Järvel, Narvas ja arutada küsimust, kuidas luua tehnilised tingimused, et seda programmi 1985. a. üle kanda kogu Eesti territooriumi ulatuses. Tähtaeg 1979. a. II kvart. alates. Vastutaja: ENSV Riiklik Plaanik., ENSV Sideministeerium, ETV, ER.

— 21. TV ja raadio informatsiooni ja propaganda saadetes ning ajakirjanduses laiemalt tutvustada vene keele ja kirjanduse õpetamise eesrindlike kogemusi, propageerida keeleõppimise võimalusi raadio ja TV kaudu. Kasutada seda tööd igakülselt elanikkonna kasvatamiseks kommunismi vaimus. Viia sel eesmärgil sisse spetsiaalsed rubriigid.

Tähtaeg: 1979.a. I kvartal. Vastutajad: ETV, ER, Vabariigi ajakirjanduse organid.

— 22. Koostada nimekirjad filmidest, mida noortele vene keele õppijatele näidata ja kindlustada nende filmide regulaarne demonstreerimine. Tähtaeg : 1979. a. II kv. Vastutaja: ETV ja Raadio, ENSV Haridusministeerium, ENSV Kõrg. Kool. Minist., ENSV Tööstusk. Valitsus.

— 24. Läbi arutada Eesti Raadios spetsiaalsete kooliealistele noortele mõeldud erisaadete organiseerimine ja tulla vastavate etepanekutega EKP KK-sse ja ENSV Ministrite Nõukogusse . Tähtaeg: 1979. a. I kv. Vastutaja: ETV, ER, ENSV Haridusministeerium, ENSV Kõrg. Kool. Minist., ENSV R. Tööstusk. Valitsus.

— 25. Laialdasemalt kasutada TV-s ja raadiosaadetes revolutsioonilise liikumise ja Isamaasõja veterane, samuti töökangelasi, tööeesrindlasi, tuntud teadlasi, kultuuritöötajaid, ühiskondlik-poliitilisi tegelasi, teiste Nõukogude Liidu rahvaste esindajaid. Tähtaeg: pidevalt. Vastutaja: ETV, ER.

Kirjeldatud dokument sai oluliseks suunanäitajaks Eesti Raadio töös 1980. aastatel. Samas aga pole selle dokumendi olemasolu ning selle sisu teadmist möönnud intervjueeritud raadiojuhid ka nüüd, 15 aastat hiljem, ehkki see oli saladokumendina laiali saadetud nende asutuste juhtidele, kes olid seotud selle plaani elluviimisega ning vastutasid selle eest.

Siiski on sellele dokumendile korduvalt üldsõnaliselt viidatud kui vene keele õpetamise ja kakskeelsuse määrusele, selle sisu täpsemalt avamata.

Kuigi maailmast tuli tuuleõhuna muudki — Poolas oli kujunenud reformimeelne ametühinguliikumine "Solidarsus" ning Eestisse saabus seoses olümpiaga enneolematul arvul väliskülalisi, peeti nii ENSV 40. aastapäeva tähistamise kui Eesti Üliõpilaste Ehitusmaleva hooaja avakõned vene keeles.

Olukord teravnes 1980. a sügisel, mil pärast olümpiamänge ja sellega seotud vabamat tunnet toimus 22. septembril Raadio-Tele traditsiooniline jalgpallimatš, mis aga lõppes vaatajate protestidemonstratsiooniga.

Jalgpallimatši sündmuste ja tagajärgede tegelikke põhjusi pole siiani täpsemalt uuritud. Seletuseks on pakutud on 6–7 erinevat versiooni:

1. Ametlik selgitus (ajakirjandus, EKP KK: Süüdi on ER töötajad).

Kaasnesid süüdistused ERi saatekava pihta ja eriti ingliskeelse muusika rohkuse kohta selles.

2. EKP KK uus juhtkond tahtis näidata kevadise kaadripuhastuse õigsust, viidates toimunu seostele endiste juhtide töö puudujääkide ja vigadega — ühesõnaga, juhtkond kasutas neid sündmusi oma huvides ära.

3. EKP KK juhtkond ei tahtnud tunnistada oma toimetulematust ja vigu ning, olles sunnitud NLKP KK korraldusel süüdlasi karistama, tegi selleks süüdlaseks ERi koos sellega kaasnevate tagajärgedega.

4. Vabameelsema suve lõpu jätkumeeoludes (mida oli eelnevalt raadios nii ka reklaamitud) ja lihtsalt nooruslikus uljuses kujunes juhuslikult

selline situatsioon, üks vale otsus aga tingis järgmise, kuni olukord väljus lõpuks täiesti kontrolli alt.

5. Jalgpallivõistluse korraldus oli nõrk (ootamatult palju rahvast, staadionitöötajad hakkasid pileteid müüma, stsenaarium nõrk, üritus kooskõlastamata linnavalitsuses jm). Aur läks muuks.

6. Intsident oli provotseeritud, et lavastada sündmus, mille järel saaks süüdlasi vastutusele võtta ning ideoloogilisi raame karmistada. (Sellele viitasid pikk ettevalmistusaeg, hea reklaam, mõnede korraldajate jätmine šefluskohustusest eemale, ansambli "Propeller" esinemise keelamine, elektri tahtlik väljalülitamine, kommentaatorite vabameelne ja provotseeriv jutt, valede korralduste andmine massiüritusel ning sellega provotseerimine, miilitsa kiire saabumine jm.)

7. Segavariant kõigist versioonidest.

EKP KK tegi toimus süüdlaseks Eesti Raadio, võttes vastu sellekohase otsuse "EKP KK büroo otsus 16. 12. 1980 koosoleku protokoll Eesti Raadio kohta" ja "Olukorra parandamise abinõude" plaani, mis olulisel määral mõjutasid ja halvasid Eesti Raadio tööd kuni nende otsuste täitmise kontrollimise lõpuni 1985. a detsembris.

Siit sai alguse uus etapp EKP KK ja Eesti Raadio suhetes, milles EKP nägi Eesti Raadiot üksnes ideoloogiaasutusena.

Ajavahemikul 1981–1985 oli ER tegevuse otseselt EKP KK igapäevase kontrolli all koos sellest johtuvate nõudmistega ning tagajärgedega. Raadio töötajaid hakati nimetama "ideoloogiatöötajateks", ideologiseeriti kõik peatoimetused.

1980. aastate esimesel poolel vahetusid NSVL partei- ja riigijuhid kolmel korral. NSV Liidu poliitilises joones valitses pärast NLKP KK peasekretäri Leonid Brežnevi surma 1982. a novembris teatav segadus. Tehti katseid NSVL arengusuunda muuta, püüti anda rohkem võimalusi ka ajakirjandusele. Siiski kujunesid Juri Andropovi valitsemisperioodi (1982–1984) põhiliseks märksõnadeks "distsipliin" ja "majanduslik mõtlemine".

Konstantin Tšernenko lühikese võimuloleku ajal (1984–1985) tugevnes taas ideoloogiline surve, vene keele kui rahvusvahelise suhtlemisekeele viimine rahvuslikesse ja ideoloogilisse struktuuridesse (ka ERs), rõhutati kasvatustööd ning koolireformi. Nõukogude Liidu ajakirjandus pidi tähelepanu keskmes hoidma NLKP KK dokumente — 1983. a juunipleenumi ja 1984. a aprillipleenumi otsuseid.

Ametlik seisukoht oli, et NL elab "arenenud sotsialismis".

1984. a võeti NLKP KKs vastu otsus "Eesti NSV juhtiva kaadri osavõtust töötajate hulgas tehtavast poliitilisest kasvatustööst".

Otsus võeti vastu ajal, mil Eesti juhtimine oli vormiliselt niigi täielikult partei kontrolli all ning ajakirjanduse sõnavabadust üritati kõigiti takistada. Elu politiseerimine-ideologiseerimine oli võtnud mõõtnud "veel mitte kõik juhid ei käsita ideoloogiatööst osavõttu oma otse kohustusena".

Ootused ajakirjanduse suhtes olid sedavõrd vastuolulised, et nõudmised manipuleerimisele ületasid selle loogilised võimalused. Samaaegselt tuli "süsteemiliselt üldistada ja propageerida töötajate klassilise ja internatsionalistliku kasvatustöö kogemusi, kõnelda juhtiva töötaja kui

partei ja riigi usaldusisiku mitmekülgsest tootmisalasest ja ühiskondlikust tegevusest”, aga ka “avada puuduste põhjuseid ning kritiseerida printsiipsaalselt negatiivseid ilminguid”.

Selles situatsioonis kasvasid vastuolud ajakirjandusväljaannete sees vanameelsete ja reformimeelsete ajakirjanike/toimetajate vahel, samas aga jätkus EKP KK rünnak ajakirjanduse vastu.

Aasta 1984 — ideoloogiline müüt Orwellil ja Eesti tegelikkuses ei erinenudki nii väga oma põhiprintsiipides. Põhimõtete elluviimisel oldi Eestis ehk kohati lohakam.

Vaatamata survele ja suunamisele elas Eesti Raadio oma iseseisvusetu aja üle. Põhjusi oli kahtlemata mitu. Ehk on üks nendest tõesti ka see, mille üle Eesti Vabariigi diplomaat August Rei arutleb nii: “Meie arvamist kinnitas ühe küllalt kompetentse välismaalase otsus selle poliitika kohta, mida sajandite vahetuse aastail anti Tartus üksteisele edasi suust suhu. See oli üks Tartu ülikooli teoloogiafakulteedi professor, Austria-Ungari kodanik, rahvuselt slovakk — ta nimi oli Kuaššala — kes vestluses eestlastega oli annud tol ajal hoos oleva venestamise poliitika kohta järgmise otsuse: “Kui otsustada kehtivate korralduste tähe järele, siis peaks teie, eestlaste olukord rahvusliku surve ja ebaõigluse suhtes olema märksa halvem meie, Austria-Ungari valitsuse all elavate slovakkide omast. Tegelikult on aga lugu otse vastupidine. Vene ametlikud korraldused on paberil hirmuäratavalt karmid ja ranged, aga neid ei rakendata täpselt, kõige karmusega. Austerlased seevastu rakendavad paberil näilikult märksa liberaalsemais seadusis peituvaid kitsendavaid määrusi sajaprotsendilise, ja kui selleks leidub vähegi ettekäandeid, siis veelgi suurema rangusega. Seepärast on meie olukord rahvusliku surve ja ebaõigluse suhtes märksa halvem” (Mälestusi tormiselt teelt, 1961. Stockholm: Vaba Eesti, lk 20).

Eesti Raadio hakkas muutuma koos kogu ühiskonnaga aastal 1988.

Ka sel perioodil oli Eesti Raadio eelkõige abinõu mõtete vahendamisel, inimeste mobiliseerimisel ning uuenduste korraldamisel.

Tundub, et kuna raadiot on ühiskonnas vaadeldud ja nähtud kõigil aegadel eelkõige kui vahendit, mitte omaette subjekti ja iseseisvat tervikut, on Eesti Raadiol olnud käesolevalgi ajal suuri raskusi oma struktuuri uuendamise ning kaasajastamisega.

Lisa 2

Kasutatud raadiosaadete loetelu

Jrk nr	Saate nimetus	Raadiokavas	Autor	ER arhiiv
1.	Perekond ja kodu	15.03.1980		M 8725
2.	Reporteriminutid	16.03.1980	Järvsoo	
3.	Uudised	23.07.1980		
4.	Uudised	22.06.1980		
5.	Kristall	21.03.1980	Mägi	
6.	Kolm meest stuudios	15.08.1980	Hion	
7.	Keemikute koostöö	12.03.1980	Mägi	
8.	Kolm meest stuudios	08.03.1980	Hion	
9.	Perekond ja kodu	08.03.1980	Haug	
10.	Katseseade läks käiku	06.03.1980	Lill	
11.	Töö peab jooksmas	06.03.1980	Allikas	
12.	Mõeldes Leninist	04.03.1980	Hion	
13.	Perekond ja kodu	01.03.1980	Markus	
14.	Perekond ja kodu	01.03.1980	Kiviloo	
15.	Korpusemees Oskar Äär	23.02.1980	Leet	
16.	Reporteriminutid	10.02.1980	Lill	
17.	Tere hommikust, põllumehed!	03.02.1980	Lill	
18.	Ring ümber traktori	20.01.1980	Pillikese	
19.	Päevast päeva	02.09.1980	Lill	M 8754

Jrk nr	Saate nimetus	Raadiokavas	Autor	ER arhiiv
20.	Perekond ja kodu	23.08.1980	Mälk, Kiviloo	
21.	Täna 40 aastat tagasi	06.08.1980	Raudkivi, Liiv	
22.	Teie küsimustele vastab...	04.08.1980	Tammeväli	
23.	Perekond ja kodu	14.06.1980	Kiviloo	M 1456
24.	Perekond ja kodu	21.06.1980	Kiviloo	
25.	Mikrofoni ja märkmikuga	24.06.1980	Allikas	M 8744
26.	Kolm meest stuudios	28.06.1980	Hion	M 8745
27.	Kolm meest stuudios	29.11.1980	Hion	
28.	Kolm meest stuudios	22.11.1980	Hion	
29.	Perekond ja kodu	22.11.1980	Hion	
30.	Elutões sündinud sõprus	07.11.1980	Allikas	
31.	Pühadeaegne maa	07.11.1980	Makk	
32.	Kolm meest stuudios	25.10.1980	Hion	
33.	Perekond ja kodu	18.10.1980	Maranik	
34.	Kasiino	17.05.1980	Nõmmik, Astok	
35.	Kasiino naljad	17.05.1980		
36.	Naljad	18.05.1980		
37.	Nali "Individaalne töö"	18.05.1980		
38.	Nali "Kevadine sürpriis"	11.05.1980		
39.	Nali "Üliinimesed"	11.05.1980		
40.	Nali "1001 naeratust"	11.05.1980		
41.	Nali "Rääkiv miiminäitleja"	02.05.1980		
42.	Kasiinomäng	02.05.1980		
43.	RAMETO "Kätte jõudis jüripäev"	29.04.1980		
44.	Minu kaks kätt	29.12.1980	Tammar	M 8923
45.	Tulipunkt	28.12.1980	Mälk	
46.	Soovid, soovid, soovid	28.12.1980	Erilaid	
47.	Meie elu ja mina	28.11.1980	Tammar	M 8922
48.	Juurtest ja toitemullast	11.08.1980	Tammar	
49.	Keskööprogramm "Setukõsõ"	16.10.1980	Grünberg	M 8933
50.	Keskööprogramm "Kool"	01.09.1980	Lipstok	
51.	Tulipunkt	21.09.1980	Ummelas	
52.	Tulipunkt	28.09.1980	Ummelas	
53.	Õhtupoolik teetassiga	22.04.1981	Siimaste	
54.	Hoopis teine jume	01.05.1981	Makk	M 9063
55.	Kõigi maade tööinimesed	01.05.1981	Siimaste	
56.	Pärandus	21.04.1981	Hion	

Jrk nr	Saate nimetus	Raadiokavas	Autor	ER arhiiv
57.	Tuult tallamas	21.04.1981	Kusma	
58.	Villu ja meie	04.03.1981	Raudkivi	M 9065
59.	Rahvas ja tema saadik	01.04.1981	Siimaste, Vaht	
60.	Elust ja inimestest	06.02.1981	Hion, Taliste	M 9064
61.	25 aastat suvepäevi	03.07.1981	Veelma	M 9559
62.	Noorteprogramm, otse	26.04.1981	Sookruus, Kaasik	M 9257
63.	Minu kaks kätt	06.02.1981	Tammar	
64.	Midritund. Tea ja tunne	24.02.1981	Karro	M 9250
65.	Helipere	01.02.1981	Kudu	
66.	Tere hommikust, põllumehed!	12.04.1981	Tasa	M 9074
67.	Tere hommikust, põllumehed!	12.04.1981	Kavald	
68.	Tere hommikust, põllumehed!	01.03.1981	Leet	
69.	Tere hommikust, põllumehed!	22.03.1981	Želnin	
70.	Tere hommikust, põllumehed!	29.03.1981	Kavald	
71.	Aeg läbi aegade	331.12.1981	Gräzin	M 9072
72.	Aianduse uued suunad	29.12.1981	Allikas	M 9072
73.	Kirjutamata memuaare	01.02.1981	Lepnurm, Lauri	M 9102
74.	Tööd ja mõtted	17.07.1981	Tamm	M 9097
75.	Teooria ja tänapäev	26.11.1981	Gräzin	M 9096
76.	Teooria ja tänapäev	10.09.1981	Pork	M 9096
77.	Teooria ja tänapäev	12.02.1981	Pork	M 9094
78.	Tsiviilkaitse teemadel	05.01.-1981	Makk	M 9093
79.	Ehitaja	18.08.1981	Kavald	M 9106
80.	RAMETO Kasiino	25.07.1981		M 9290
81.	Meelejahutaja	12.07.1981	Spriit	
82.	Mnemoturniir	28.06.1981		M 9289
83.	Mnemoturniir	21.06.1981		
84.	Meelejahutaja	07.06.1981		
85.	Meelejahutaja	31.05.1981		
86.	Meelejahutaja "Peasüüdlane"	Jäi ära	Aimla	
87.	Igast ilmakaarest	01.05.1981	Krell	M 9287
88.	Filmilabürint KÖP	20.11.1981	Kuik	M 9313
89.	Maastik ja looming	13.09.1981	Jüssi, Tarand	M 9296
90.	Sordiaretusjaamas	31.10.1982	Siimaste	M 9391
91.	Tere hommikust, põllumehed!	24.10.1982	Tubli	
92.	Tere hommikust, põllumehed!	24.10.1982	Järvasoo	
93.	Tere hommikust, põllumehed!	08.10.1982	Nõmmik	

Jrk nr	Saate nimetus	Raadiokavas	Autor	ER arhiiv
94.	Seljanärvid	03.10.1982	Nõmmik	
95.	Abi tuli õigel ajal	26.09.1982	Nõmmik	
96.	Ehitajate ridades	19.09.1982	Nõmmik	
97.	Hetk luulega	23.12.1980	Luik	
98.	Kultuurikaja lõik	03.03.1982	Tarand	
99.	Tulipunkt	21.09.1980	Ummelas	
100.	Naine, mees ja emantsipatsioon	30.04.1981	Karuks, Kivilo	
101.	Hästi	02.05.1981	Hion	
102.	Ühe päikese all	01.01.1981	Raudkivi	
103.	Töö on elu alus	01.01.1981	Raudkivi	
104.	Täna on noortööliste päev	02.10.1981		M 9260
105.	Psühholoogia ja tootmine	09.02.1981	Tereping	M 9100
106.	Võitlusaastakümned (7)	11.01.1981	Siimaste	M 9099
107.	Võitlusaastakümned (8)	25.01.1981	Siimaste	
108.	Uued rajajooned (10)	22.02.1981	Siimaste	
109.	RAMETO Meelejahutaja	14.06.1981		M 9289

Lisa 3

Katkendeid intervjuudest Eesti Raadio endiste toimetajate, autorite ja juhtidega

Intervjuukatkendite loetelu:

1. Vene keelest Eesti Raadios.
2. Katkend ülekuulamise kohta pärast nn jalgpallimatši.
3. Manipuleerimisest Eesti Raadios.
4. Tsensori (hilisema toimetaja) jutt oma tööst.
5. Telefonikõnede pealtkuulamisest Eesti Raadios.
6. Endise EKP KK propagandatöötaja, teleraadiokomitee juhi ja raadio-töötaja intervjuust.
7. Toimetaja töötas nii, nagu nõuti.
8. Välissaadete peatoimetaja rollist.
9. KGBst Eesti Raadios.
10. Sotsioloog-raadioajakirjanik oma tundest autorina.
11. ER juht ER juhtimisest enne 1980. aastaid.
12. Toimetaja praktikast Eesti Raadios.
13. Infosaadete toimetaja, kes sai saadetes esinemiskeelu, oma tööst, tsenseerimisest ja viseerimisest.

1. Vene keelest Eesti Raadios

See oli üsna pea, kui me sinna Moskva alla läksime, siis tehti üks nõupidamine Eesti Raadios, kus kõik Läti, Leedu. Valgevene oli ka... Me kutsusime seda põõsas-nõupidamiseks /kusavoe soveshtshanie/, see oli jälle sellest, kuidas neid üleliidulise raadio programme kohalikes raadiotes rohkem üle kanda. Nad tegid maketi ette, sellise soovitusena enne juba.

Kui seda täita, noh, siis oleks kohalikul raadiol jäänud mõni tund saatemahtu.

Ja siis ma tegin — ma olin siis programmi peal — ja ma tegin siis niisuguse ettepaneku Slutskile, et võtame selle jama mis on, põhiliselt kõik omaks, hakkame seda translatsioonivõrgus üle kandma. Kuna tol ajal translatsioonivõrku keegi ei kuulanud Eestimaal.

Aga Venemaal see translatsioonivõrk oli see kõige esimene.

Meie tegime selle ettepaneku valmis, et translatsioonivõrku, ja kui see nõupidamine tuli, siis lükkasime selle ette, et meie kanname selle niimoodi üle. Translatsioonivõrgu I programm kannab selle üle.

Need olid nii vaimustuses, et vaadake, kuidas eestlased teevad, aga meie pääsesime sellest jamast translatsioonivõrgu arvel, me puhtalt tulin välja, raadioprogrammi üldse ei puutunud.

Kolm programmi translatsiooni võrgus. Meil neid ei kuulatud. Venemaal kuulati palju. Oli aastal 1968.

Nii me siis eesti keele säilitasime.

Ma tagantjärele arvan, et raadiol oli eesti kultuuris suur tähtsus.

2. Katkend ülekuulamise kohta pärast nn jalgpallimatši

Siis oli ülekuulamiskomisjon... See oli vapustav. Tüüpiline julgeolekule on, et ülekuulamine toimub neutraalsel pinnal.

Ülekuulamine toimus muusikasaadete toimetuse kuulamistoas.

Lähen mina sinna, ja seal kuulas mind üle mees, keda ma tunnen. See oli ülekuulamiskomisjoni esimees Toomas Leito.

Tema kõrval istus nahkpintsaku ja teksadega, mis tol ajal oli väga haruldane ja kallid riided....

Räägin mina siis Leitoga... mina puhusin ja venitasin kuidas oskasin — nii kaua oli vaja Slutskil aega, et neid asju siluda...

Kuid minul oli siis vapustav vaadata... Kõik said teada, need kommunistlikud funktsionäärid, et on ülekuulamine ja et seal saab plusspunkte teenida.

Keda ka ei kutsutud kuulamisele, need tulid end pakkuma... Ja see oli kõige vapustavam — jälle koputatakse ja pistetakse pea ukse vahelt sisse, et tervist, ma tulin... Mulle on meelde jäänud, et ...käis, ..., Need käisid end pakkumas...

3. Manipuleerimisest Eesti Raadios

R. töötas veel noortesaadetes, ehkki ta oli juba pensioniealine. Tema oli kahepalgelisuse tipp. Tegi küll komsomolisaateid.

Nad kaudselt olid ideoloogiatöötajad, no aga noortel oli ka midagi kuulata.

Aga R. tegi puhtalt, ettekavatsetult ajuloputust.

Nagu mulle jättis suure mulje — tegi noortega suitsetamisvastase saate, pärast panid kõik suitsud ette.

Siis venestamisel Liimets mängis suurt osa meie raadios.

H. ja R. tegid ajuloputust...

Ma ütlen, mis siis juhtus: Keskkomiteest anti instruksioonid, et eesti lapsed ei peagi õppima.

Võeti niisugune seisukoht, et ei peagi eriti õppima, et eestlastele oli ette nähtud kelnerid, saunamehed... Nii nagu Žirinovski räägib... Ja siis pandi ka väikesed maakoolid kinni...

Mul ei lähe ial meelest... R. tegi saate — väikesed maakoolid, õpetamise tase on nii madal, suurtes koolides õpetatakse inglise keelt kõrvalkappidega...

Ja siis tuli see süsteem, et lapsed jooksid koolis ühest ruumist teise.

Ükski ruum ei olnud enda oma. Sel ajal tekkiski see “moi dom ne...”.

See tuli ka koolis.

R. tegi siis saate, et küll on hea, kui te õpite kelneriks, kui te õpite autolukksepaks... Kui saate noorelt naise võtta ja teil ei olegi vaja õppida, te saate hakata kohe elama.

Niisugune suur minevik on.

S. tegi sama. Nüüd hakkas saateid metsavendadest tegema. Määritud kätega ei saa seda teha.

Nende saadete eestivaenulik efekt on mõõdetud küsitlustega.

Me saime selgesti näidata, kuidas hariduse väärtus eesti noorte silmis langes.

Kuidas raadiosaated mõjutasid avalikku arvamust ja noorte valikut.

4. Tsensori (hilisema toimetaja) jutt oma tööst

Meil oli ju kogu aeg olemas meie venekeelne piirangute raamat ja need olid üle liidu ühtlased, et ei tehtud ühele vabariigile teistsuguseid ettekirjutusi kui teisele ja need piirangud puudutasid absoluutselt kõiki elualasid. Kaitsetööstus, tavaline tööstus, transport, kõik. Aeg-ajalt neid täiendati.

Väga paljud piirangud olid sellised, kus toimetajal oli võimalus võtta luba. Aga luba tuli tuua kuskilt üleliidulisest ministeeriumist. Ja kui mõni inimene läks sellele Kolgata teele, siis ta kahetses pärast, sest reeglina luba ei saanud. Aga mõnede kaartide ja linnaplaanide puhul saadi ka luba. Kindlasti selliste toimetajate elu oli raske.

Pidime ju kontrollima kõiki valitsuse seadusi ja määrusi, kas need on avaldatud, sest teatavasti osa on salajased ka praegu.

See oli jälle aeganõudev. Püüdsime siis ümber nurga minna — jätta ära aastaarvud, jätta ära jutumärgid, et ei näeks nii täpsed.

Ja jälle on mul oma kogemus, et kui mõni toimetaja võttis kätte ja hakkas asja ajama, Toompeani välja, siis seda oli raske teha, tihtipeale tulemusteta.

— Kas EKP KK sai aidata?

Mõningatel juhtudel küll, aga EKP KK andis meile ka lisapiiranguid, mis puudutasid siinset kultuurielu. Kasvõi see, kuidas läksid siit ära Arvo Pärt ja Neeme Järvi. Raadioinimesed teavad muidugi paremini, et nende muusika ei kõlanud enam siin raadios, aga ka nende nimi ei esinenud enam ajakirjanduses.

— Mis aastal tuli rohkem piiranguid?

Nüüd tagantjärele oleme hakanud aru saama, et piiranguid hakkas juurde tulema vastavalt sellele, kuidas NL majanduslik olukord halvenes.

Seda ma mäletan täpselt, et 76. aastal tuli terve brošüür piiranguid, see puudutas eriti majandust — tööstust ja põllumajandust. Eesti oludes mulle tundus, et need on mõttetud. Aga siin tuleb jälle arvesse võtta seda, et kuskil Liidu ühes osas tekkis vajadus sellise piirangu järel, siis see rakendati kogu Liidu osas ühtlaselt.

— Kas määrused, mis olid salajased, olid teil kasutada?

Ei, mitte kunagi.

Meie salajaste dokumentidega kokku ei puutunud, v.a et meie enda dokumendid olid salajased.

1979. aasta otsustega midagi ei muutunud. Meie tsensor käis ka olümpiamängudel pressikeskuses.

— Kas pärast jalgpallimatši tuli erinõudmisi?

Ei, aga tuleb arvestada, et ega ametlik tsensuur polnud ainuke tsensuur. Tsensuur hakkas palju kaugemalt.

See hakkas ka toimetajast, peatoimetajast, ka igast realugejast võib-olla. Need tagasilöögid tulid ju sedakaudu, et hommikul mõni lugeja — teadlikum lugeja või ka KK oma töötaja — helistas Keskkomiteesse, kui oli midagi ebasobilikku leidnud.

Ja nii see pall läks veerema.

Meil oli pikka aega GLAVLITI ülem Arnold Adams. Mulle tundub, et ta tegi nii palju ka head, kui oli võimalik.

Ta näiteks andis kolhoosidele, kui neil olid aastapäevad ja nad tahtsid oma buklette välja anda, siis ikkagi nad seda said, selleks oli ju jälle eriluba vaja. Kõik käis ju loaga, alates visiitkaardist.

See oli ikkagi globaalne hirm.

Kõike kardeti.

Kõik pidi olema mitmekordse luku taga ja ära valvatud...

Ja seda ma mäletan ka hästi, kuidas see asi hakkas pragunema.

Kuidas seda enam ei olnud võimalik kinni hoida. Minul on ju eredalt mees Rahvarinde kongress. Enne seda veel Loomeliitude pleenum.

Millise ahnusega me kuulasime, sest meie jaoks oli see, meie, tsensuuritöötajate jaoks oli see plahvatus.

Akki võis öelda, et Eestimaal on igal pool sõjaväge, siin ja seal, mida kõike on tehtud. Ja siis läks asi niimoodi, et kui oli Rahvarinde kongress, ei olnud enam võimalik päris kinni hoida neid asju.

Siis juba oli niisugune üldsuse surve, nõuti nende materjalide avaldamist. Ma mäletan, et ilmusidki need, meie jaoks oli see jälle suur vabanemine.

Lõpuks tunduski, et see asutus muutus päris mõttetuks ja see likvideeritigi novembris 1990.

5. Telefonikõnede pealtkuulamisest Eesti Raadios

Minule helistas ETVst Ü, ta oli kuulnud, et me teeme mingit noorteuurimust, ning teda huvitasid tulemused.

Ütlesin, et see pole veel valmis, ent tema arvas, et midagi sealt ikka juba paistab. Nii see jutt jäi.

Nagu kõne oli lõppenud, ei möödunud kuigi kaua, kui minu tuppa tuli minu ülemus A ja küsis, kas mina kavatsen televisiooni esinema minna.

Mina ütlesin, et ei jäänud sellest kindlat juttu, me ainult rääkisime asjast.

Tema aga ütles, et tema alt kuulis seda.

Kust alt — järelikult ...lt.

Järelikult kuulas ... kõnesid pealt.

Võib-olla, et ta ka lasi kellelgi pealt kuulata.

Aga pealtkuulamine oli kindel.

6. Endise EKP KK propagandatöötaja, teleraadiokomitee juhi ja raadiotöötaja intervjuust

Aga Moskvast Suslovi juures klaaris ta /Käbin/ selle asja ära lihatonnide, võitonnide ja muude kohustuste täitmisega.

Kuluaaride kommentaar:

Kui see asi nii räbal on, kuidas me siis täidame kõik kohustused, kuidas siis meie vabariik areneb edasi? Mis jama see on?

Siis käidi korra NLKP KK sekretariaadis ja siis võttis sekretariaat, mitte poliitbüroo, vaid sekretariaat vastu munase otsuse, et "on saavutatud teatud edu" — nagu tol ajal kombeks oli — kuid, "esineb ka üksikuid puudusi".

Selline muna ja siis see muna arutati pleenumil läbi.

Julm traagika oli selles, et niisuguste asjadega aeti närvi inimesi, hoiti kunstlikku pinget.

Mitte hirmu — hirmu ei olnud, aga kunstlikku pinget.

Sellepärast, et iga niisuguse asja järel võis tulla jälle mingi mudalollus, mida tuli siis kusagil ja mingil moel hakata ellu viima ja mis oleks kompromiteerinud jälle neid, kes tegelesid sellega või oleksid hakanud tegelema.

— Mis te arvate, kes seda kõike korraldas?

Seda on väga raske öelda, seda on väga raske öelda. Ma ei saa seda väita, sest neid inimesi ei ole enam elavate hulgas või nad on lahkumas iga hetk meie hulgast.

Seal võis olla ringkond.

Ma ei saa seda süüdistust esitada ka aastakäikude järele, et need on vanemad, kartsid kaotada mingit positsiooni. Nägid, et nad ei pea kaua vastu.

Signaal Moskvasse läks siit ikka. Kurtmine oli siit ikka.

Mingil määral võis seda rolli etendada grupi usaldusisik, iga kontaktisik. Igatühel Keskkomitees oli oma kontaktisik, oma seljatagune — nad olid ju vanad olijad. See oli normaalne käik.

Ma arvan, et ma ei tee talle liiga — oli tolle aja EKP KK II sekretär Konstantin Lebedev. Minu jaoks oli ta haruldaselt arg, haruldaselt loll, haruldaselt julm inimene.

Haruldaselt idiootlik, võin öelda.

Ei. Selle perioodi jooksul, 73–80, julgen ma väita, ei toimunud ajakirjanduses mingisuguseid mahavõtmisi, tipptasemel ümberpaigutamisi.

80ndate alguses ma enam ei vastuta.

80ndate alguses ei juhtunud mitte midagi.

— Kuidas 78. a vene keele õpetamise otsus tehti?

Vene keele otsuse vastu võtmine käis jälle rutiinselt.

Sellele ei eelnenud mitte midagi.

Ta tuli kõikidele liiduvabariikidele. Meid ta puudutas niivõrd, kuivõrd pandi käima niisugune ajakiri nagu "Russkii jazõk v Estonskoi škole".

Sinna tuli leida toimetaja.

— Ürituste plaan oli ka eraldi?

Ainult kultuuriosakonnal, ma arvan. Eraldi võidi seal jagada välja punktid osakondadele. Otsuse tegemisel. Meile näiteks, propagandaosakonnale, võidi anda kaks punkti — mis puudutab raadiot ja keeletunnid ja muu, mis tegelikult olid olemas.

— Kas teile tuli lisatööd?

Ei, mitte mingit.

— Kas te teadsite sellest otsusest?

Me teadsime, et niisugune on olemas.

Meile ei loetud seda ette. Miks seda pidanuks meile ette lugema?

Ta anti üldbüroo materjalina.

— NLKP dokument?

Ei, pärast seda, kui ta meil oli vastu võetud.

NLKP dokumenti nägi ainult see osakond, kellele ta otseselt oli suunatud. Meile seda ei näidatud.

— Aga EKP dokumente te nägite?

Ka mitte kõiki. Ainult need, mis meid puudutasid.

— Aga see dokument?

Ta võis puudutada kahe punktiga, ma kordan veel: raadiot ja televisiooni, üldfraasid — ajaleht — ajalehtedel Rahva Hääli ja Noorte Hääli pöörata tähelepanu sellele ja sellele, jälgida. Käivitamisel.

Aga seda ma tean ka kindla peale öelda, et me ajakirjandust ette ei võtnud. Kordagi ei võtnud ajakirjandust ette selle otsuse täitmisest koha peal.

Kordagi ei olnud väljaanded aru andmas selle otsuse täitmisest.

Väljaanded tulid ja tutvusid selle dokumendiga, peatoimetaja kirjutas alla minu juures, ... juures.

— Kas see otsus muutis midagi?

Kui ma päris aus olen, see otsus ei muutnud rohkem, kui et kusagil ilmus mingeid artikleid sellel teemal.

Aga mis puudutab saadete struktuuri, nende planeerimist — siis ma arvan küll, et ei, ajalehtede sisu — vaevalt küll.

Raadio oli pailaps kuni 22. sept 1980. Tunduvalt suurem pailaps kui tele.

7. Toimetaja töötas nii, nagu nõuti

— Mis Sulle raadiotöös eriti meeldis?

Ma ei oskagi ütelda. Nüüd on ta mulle kõik kokku — üks raadiotöö.

Kõige tähtsam on siiski see, kuidas lindistad.

See inimesele lähenemine ja inimese rääkima panemine. Ma ütlen inetult, ma ei pane teda rääkima, aga inimene peab tahtma endast mõnusalt ja vabalt rääkida. Minu arust on see kõige suurem nõue.

Ja ma ei ole kunagi oma tõekspidamisi peale pressinud, mida kahjuks viimasel ajal kangesti tahetakse...

Sest et mina olen ikkagi vahendaja.

...

Meil oli kogu aeg nüimoodi, et öeldi, et iga asi on poliitiline. Poliitiline hoiak peab igas loos olema.

Aga seda sai ju väga kenasti teha. Kui inimene — inimesed mind vist tundsid juba — mina tundsin inimesi, või me olime kuidagi ühel meelel — me teadsime, et nii tuleb teha, ja panime sinna natuke seda kah sisse, parteist ja... noh, ega ei saanud teistmoodi.

Muidu ma pidin tagantjärele veel, kui saade oli viseerimisel, siis oli saadete viseerimine — pidin ikka selle sinna sisse panema.

...

Näiteks teine naisugune tore naine oli Leida Vinkel.

Tolle aja Kaardiväelase kolhoosis, Tapa kandis.

Ta oli teistmoodi...

Ja kuidas paljud noored inimesed olid talle tänulikud.

Ta oli parasjagu nii punane, kui nõuti.

Parasjagu. Sest keegi ei tohtinud siis...

Ikka tuli olla siis... mängida seda mängu...

Aga Leida oskas. Leida oskas parajasti, piirini, aga ta kunagi ei tulnud sellega nüimoodi välja. Ja ta sees ei olnudki...

Sest ma näen praegusi inimesi, kes tema juures on praktikal olnud ja... nad peavad lausa oma eeskujuks teda...

Noh, aga meie ise võimendasime liiga palju.

Püüdsime ise olla, näidata ennast ja õigustada, ja siis me pakkusime lihtsalt üle.

See on nagu mitmekordne see asi...

...

— See oli nagu topeltmäng siis?

Jaa, topeltmäng jah.

— Kas sa tajusid ära, milline inimene tegelikult oli?

Tuli välja, paratamatult tuli välja!
 — Alati?
 Jah.
 Peaaegu alati. Ja nad taipasid mind ka.
 Meil oli vastastikune... kes ma tegelikult sees olen... Nad ütlesid, ah, sa pead ju niimoodi rääkima... sulle peab ju niimoodi rääkima...
 Noh, ja oligi...
 Polnudki vaja punnitada...
 — Ja enne ja pärast lindistust rääkisite inimese moodi?
 Jah, olime nii nagu oli.
 See oli nagu väike etendus.
 See oli nagu väikene näitemängutükk või... mis asja me tegime seal...
 Täiesti...
 — Kuidas Sa tundsid ära selle piiri, mida pead rääkima?
 Mina rääkisin ära, mida minult nõutakse, mida on vaja.
 Siis me leppisime kokku, kuidas.
 Aga mõnikord öeldi ka: aga tead seda, niimoodi ma ei ütle...
 Ära ütle muidugi. Aga me leidsime teise lahenduse...
 Raske oli selles mõttes, et me pidime mängima tol ajal.
 — Teemad muidugi anti ette?
 Oh sa aeg! Meil oli ju sel ajal — vaadati nädal, mitu nädalat ette, mitu nädalat oli ette planeeritud ju ja ega me ei teadnud, mis pleenumid tulevad ja mis pagana nõupidamised ja värgid kõik — neid oli ju kõike vaja.
 Vastavalt pleenumile, mis on olnud, tuli leida inimene.
 Ja igasugused töövõidud!
 Maipühade eel ja oktoobripühade eel ...
 Vat mu esimene ajakirjaniku tööaasta — aasta 1949 — Stalini 70 — siis oli niimoodi, et hakati juba suvel nendest kingitustest rääkima, mida taheti Stalinile kinkida. Ja ma mäletan selgesti seda, et Tallinna klaverivabrik tegi talle klaveri. Siis Kalevi vabrikus tehti tema auks mingisugune suur šokolaadikarp. Küll seda tehti ja küll seda tehti. Ja ma nüüd tagantjärele mõtlen, et küll seda tehti kaua.
 — Mis on Sinu relvad ajakirjanikuna?
 Nali. Peamiselt.
 Ja mul on niisugune rumal omadus ka veel, et ma jään tõsiseks, kui ma teen oma... jama.
 Aga seda juba taibatakse.
 Viimasel ajal kui ma oma tööd teen, siis ma püüan seda oma saatesse ka. Nad taipavad — ahah, see on...
 — Aga 70ndad ja 80ndad olid naljast kaugel?
 Olid küll.
 Olid tõsiselt kaugel.
 — Mis siis naljast sai?
 Siis tehti nalja jälle tellimise peale, missugust nalja.
 Siis tuli...
 Siis tuli iseenda jaoks alati kõike võtta naljana.
 Ja ma ütlen, et tihti peale oli nii, et tulid autosse, mõtlesid ja juhiga lihtsalt naersid kogu seda lugu ja värki.
 Sest see ei olnud midagi muud kui üks palagani tegemine. Ausalt ütelda.

8. Välissaadete peatoimetaja oma tööst

Tol ajal meie saadete all oli niisugune väike sektor nagu väliskülaliste sektor, siia koondusid nii televisiooni ja meie välissidemed. Meie pidime seda asja koordineerima. Olgugi et TVs olid ka muidu omad inimesed, kui oli vaja filmigrupil võtetele inimest või konsultanti, siis nad panid tavaliselt selle oma inimese sinna grupi saatjaks.

Aga selle programmide vormistamine, ärasaatmine ja kogu see peapesu, mis siis tuli, kui mõni valet meest kohtas või sai Paul-Eerik Rummoga kokku, mida ta ei tohtinud saada tol ajal, siis esimesed süüdistused tulid meie peale — miks me seda ei suutnud takistada.

See oli maailmatu töö, sest siis pidi täpne plaan olema väliskülaliste vastuvõtuks. See koostati tavaliselt kolmes eksemplaris, üks läks EKP KK välissidemete osakonda, üks läks Julgeolekusse, üks jäi meie majja selle herra kätte, kes Penu kabineti kõrval resideeris, üks oli ka meie toimetuses, mille järgi meie siis tööd tegime.

Ühte gruppi 3 nädalat saata oli maailma suur töö, sest et iga minut võis tulla telefonikõne, et kus nad praegu momendil on.

Ja kui me ei teadnud, kus nad momendil on, siis küsiti, mis te seal teete, kui te ei tea, kus nad praegu on.

Siis mõned inimesed, Uku Masing, nendega oli suur tung, et nendega kohtuda, aga seda me muidugi ei tohtinud... korraldada.

Kui nad siis pöranda all, nagu öeldakse, meist teadmata seda tegid, siis oli jah muidugi pärast... siis heideti ette meie aadressil.

Nii palju kui mina aru olen saanud, meie olime sellest tsunftist üldse päris eraldunud, kõrval, sellepärast et välissaateid — Slutsk ei tunnistanud üldse neid, tema siis üldse ei olnud... See oli raadio raadios.

Eesti keel Moskvat ei huvitanud.

Ma olen vihjeid kuulnud, et me olime Moskva hääletoru — selles ma sügavalt kahtlen, sellepärast, et tol ajal kontrolli saadete üle ei saanud mitte keegi teha ja seda ei tehtudki

Ainuke asi, mis ma tähele panin, võib-olla 2–3 korda selle kümne aasta jooksul, mis ma olin siin, nagu öeldakse — totalitaarsem režiim oli —, et kas see materjal oli teil eetris...

Siis me pidime iga päev raporti tegema, mis meil eetrisse läks. Aga see raport ei vastanud tihtipeale sellele, mis meil tegelikult eetrisse läks. Mingit probleemi kunagi ei ole tekkinud.

Meil oli selles mõttes jällegi kummaline olukord, et kui raadioga tegeles terve propagandaosakond, siis meie saadetega propagandaosakond ei tahtnud tegeleda, sest need olid võõrkeeles, rootsi, soome...

— Millal suhted julgeolekuga läksid tihedamaks? Kas oli see peale jalgpallimatši?

Minu arvates hakkas see tulema enne olümpiamänge.

Kas see oli Ristlaane tulek...

Aga mulle tundub, et seoses olümpiaga tõmmati see ring väga kokku ja siis pärast ta kuidagi jäigi niimoodi väga pingule... see nõör ümber pudeli kaela.

9. Julgeolekust (KGBst) Eesti Raadios

— Kas oli siin julgeolekust oma koordinaator?

Siin oli... tähendab, alguses oli see sama koordinaator... varasemal ajal ma ei tea... aga see tuli ka siis, kui... Penu aja lõpul või oli see hiljem — millal tuli siia tööle — Aaso. See oli pärast olümpiat.

Minu teada Aaso oli Olümpiakomitee aseesimees — mitte komitee, aga seal Pirital, oli üks aseesimeestest, ma isegi ei tea, mis küsimusega ta ametlikult tegeles.

Pärast, kui see kamp põhimõtteliselt laiali aeti, siis Aaso roodi siia.

Aaso toodi, absoluutselt — seda protseduuri ma mingil määral juba tean, sest Aaso oli omal ajal Pärnus ja sel alal ta töötas, kui mina käisin 62. aastal Soomes. Hea võimalus oli, ülikooli ansambel läks Soome ja mina olin siis grupijuht. Ja Aaso oli siis, nagu öeldakse, julgeoleku garantii, kui tema töötas Pärnu julgeoleku osakonnas.

Minu arust oli see tol ajal juba üldine “ukazanie” vist juba Moskvast alates, et teatud asutustes, nagu raadio ja TA pidi olema — nende inime- ne võetama siia tööle.

Vahepeal isegi oli niimoodi, see palgafond, kui nad tulid — siis oli kõik ju lahtrites — praegu on lahendam see asi — tuli niimoodi, et Aaso tuli siia, ma võin eksida — tuli koos oma palgafondiga. Mitte meie ei pidanud maksma täiendavalt raha, vaid eraldati tema jaoks täiendav palgafond ja ta tuli siia tööle.

Ta tuli siia eriosakonda, I osakonda, nagu öeldakse.

Pärast seda tuli härra Vahtre, kes pärast läks üle televisiooni, ta töötas veel siin üsna hiljuti, praegu teda siin enam ei ole.

Aaso oli, kas teda selle jala pärast või mille pärast teda oli vaja siit siis välja... mis välja... ühesõnaga — Aaso jäi tööle I sektori peale ja siis tuli täiendada, tuli juurde see Vahtre — nad töötasid koos siin. Tuli juurde tööde mahtu — töötas kaks koosseisulist inimest.

Härra Vahtre tegeles siis niisuguste asjadega... Ma kujutan ette, et teletaipisti-nooriku ankeet läks tema kätte, tema viis siis selle andmepan- ka, kuhu vaja, tema siis ütles vastuse, kas võib tööle võtta või ei või.

— Mis see Aaso töö võis olla?

Aaso töö oli tervelt seesama salajaste dokumentidega... tol ajal oli terve salajaste dokumentide süsteem, eksju.

Tulid ju, keskkomiteest tulid ja valitsusest tulid, seal oli alati kõik “ametialaseks kasutamiseks”, “täiesti salajane”.

Siis tema pidi neid dokumente tutvustama, kellele see ette nähtud oli, ning võttis siis vastavalt allkirja, kes on lugenud. Kutsus siia oma tuppa lugema.

10. Sotsioloog-raadioajakirjanik oma tundest autorina

— Mis tasandil demagoogia toimis?

Kolm isikut oli, ... — demagoogia isa. ... — ja peatoimetajana oli ...

See oli eeltsensuuris. Mul on mitu saate teksti, mis eeltsensuuris rebiti puruks.

Mul toimus tõsiseid kokkupõrkeid aeg-ajalt — need olid poliitilise vaatenurga alt, väärtustega seotud. Puhas inimeste väärtussüsteem, eksistentsivärk.

Viimane pauk oli aasta 1984. Käisin Ungaris ja kirjutasin majandusreformist. Rääkisin inimestega. Inimeste arvamus oli negatiivne. Ja siis ma laususin, et ma ei taha jälle oma nahka anda. Tahan teada, mille eest ma selle naha annan. See skandaal jõudis — Valgesse Majja. See jõudis Ristlaaneni.

— Kes selle temale viis?

Ma ei tea.

Ma läksin seda teed, et hakkasin otsima endale sobivat vormi.

Saatesari — portreed ajakirjanikest. Pikad saated — tunniajalised, mis inimeses sees on. Palju kogemusi oli. Ajakirjanikud, keda ma intervjuueerisin. Asi läks muidugi kaugele. Osa ainult jõudis eetrisse. Need keelati ära. Sellest pidi tulema pikk sari, aga 10 saadet ehk jõudis.

Need olid stereoraadios.

Siis tegin saateid ajakirjanikest, mis saated tulid — Mis tehtud, mis teoksil...?

Need olid väga põnevad asjad. Sai mitmeid asju välja öelda.

Aga need olid rohkem eksperimendid. Stereoraadio eksperimentaalsus...

Improvisatsioon. Algul oli eksperimente vormi peal, pärast sisu.

Olime eetris terve Stereopühapäeva.

Lõpetasime päeva. Olime kokkuvõttes täitsa endast väljas. Nüüd meil läheb küll halvasti. Me panime, nagu öeldakse, vabalt. Muusika valik oli niisugune, nagu varem kunagi ei ole olnud. Meil oli meeldiv koostöö ja me aitasime takka. Aga midagi ei juhtunud...

See saade polnudki kuigi ammu. 1984. a. Aga millist hirmu me tundsim — mida me nüüd tegime!

Raadioproduksioon jagunes:

oli olemas mingi magistraaltee — kus pidid asjad väga hästi käima ja siis olid sellised äärealad... Mul oli alati kena võimalus just äärealadel käia.

See oligi tunnuslik — sinna sattusidki just isiksused, kes tahtsid ühtlasi ka ennast arendada.

Küllalt palju tuli inimesi Tartu ülikoolist. Tartu ülikoolist tulnud inimesed aga toetasid omakorda sealt tulnud inimesi. Toimus surve — me oleme ikkagi ette valmistanud sellised inimesed... Kuigi oli nii, et kui olid lõpetanud Tartu ülikooli, andis see väga negatiivse varjundi... Aga... Aga Tartu ülikooliga oli siiski vaja arvestada.

11. ER juht ER juhtimisest enne 1980. aastaid

Raadio tol ajal ei allunud kellelgi teisele kui partei keskkomiteele.

Tavaliselt parteiorganisatsioon arutab probleeme, aga tavaliselt see kukub nii välja, et see parteiorganisatsioon eriti ennast ei sega juhtimisprobleemidesse... sest... ma ei oska seda täpselt formuleerida, aga niisugustes asutustes valitses tavaliselt ainujuhtimine.

Ta võis muidugi anda soovitus, oma ettepanekut, ta arutas, kuidas paremini tööd organiseerida...

Olid ka konfliktid muidugi...

Kui oli koostöö — kui oli korrektne partorg, siis see tuli ja ütles, et mis te arvate, inimesed tahavad...

Teisest küljest on ju arusaadav — ükskõik, missugune situatsioon ka ei valitseks, on ju vaja inimeste abi.

Juhtimise teooria-praktika seisukohast on klassikaline näide olemas — Inglismaalt —, mingi firma proovis oma tööd paremini organiseerida, nõue oli, et välja vahetada kogu juhtkond.

Aga ühe inimese puhul paluti teha erand. Vaadati mitme kuu pärast — ikka halvasti —, see üks inimene rikkus kogu supi ära.

Nii on, kui sa ei saa asja inimestele huvitavaks teha, siis ei ole ka häid lootusi.

Need, kes tahaks, rikuvad lihtsalt oma närvid ära...

Ses mõttes me püüdsime teatud mõttes žongleerida või laveerida või... leida võib-olla seda rütmi, millal päris üle minna, ütleme sellele uuele süsteemile... või on vaja ettevalmistusaega selleks, mis on vaja... või on vaja inimesi vahetada... Paratamatu...

— Aga kes tegelikult raadiot juhtis, kui Teie olite raadio juht?

Kes raadiot juhtis — sellal, kui mina olin raadios, siis juhtisin mina loomulikult.

— Aga te tundsite seda, et te juhite?

Kuidas? Aga loomulikult. Kuidas saab siis juhtida, kui ei saa otsustada.

Ma räägin... vahekord — see oli teine tasand — need olid teostajad.

Ah sisulised asjad?

Keskkomitee... Ministrite nõukogu.

— Aga kuidas see vahekord oli, kas teie pöördusite rohkem keskkomitee poole või...?

Teate, ma ei taha spekulatsiooniga tegelda, ma võiksin ütleda, et meie..., teatud mõttes see nii oligi, kui spekulatsioonid nii...

Jah, initsiatiiv tuli Keskkomiteest.

Meie ülesanne oli selgeks teha, et see ei kõlba.

Osa lihtsalt oli nii...

Tööpoolest, ma olen kogu aeg sellest rääkinud...

Aga olid niisugused situatsioonid, kus — saage nüüd sellest aru — sa ei tohtinud endale lubada — ma rääkisin julguse kohta — üks julguse trikk võis väga efektne olla, aga see võis väga kahjustada raadio eluolu.

Aga täpselt nii oli keskkomitees ka.

Ma olin Ajakirjanike Liidu asutajaid. Algul olin vastutav sekretär ja pärast olin aseesimees.

Ja meil oli pressikonverents seal Pika tänava majas ja pärast läksime sinna taha tuppa, kõik need juhatus seal — Saaremägi oli seal, Keis... ja siis Käbin ütles niimoodi, siis Käbin ütles niimoodi...

Nojah, teilt nõutakse ju, ma ei tea kuidas ta nimetas — et sõnnikuputareid, et sõnnikuputareid Eestis ei kõlba...

Aga saage aru, kui te hakkate ajakirjanduses protesteerima ja meie hakkame protesteerima, meie kaotame väga palju sellega... meile ei anta siis väetist, meile ei anta siis finantsid, meid hakatakse siis suunama..

Parem oleme tagasihoidlikud selles küsimuses ja katsume oma vilja-
saaki ja veel midagi saavutada, ilma et me lamenti lööks.

Ja vot see on sama probleem praktikas.

Ma ei saa ju ometi võrrelda seda, mis praegu on, tolleaegse situatsioo-
niga. Nüüd on ju pluralismi valguses.

Võib-olla on see lärmi löömine populistlikult kellelegi kasulik...

Võib-olla see on tõesti kasulik.

Aga niisuguses situatsioonis nagu me varem olime, lihtsalt oli vaja
laveerida.

Me, kurat, oleme kõik selle üle elanud.

Nagu see kukuruusa oli.

Ma ei ole enne kukuruusat söönud kui välismaal.

Kogu mu tutvus selle asjaga...

Elu dikteerib niisugused asjad, et tagantjärele hakkad mõtlema, et
kurat, kuidas nii tobe olid, et ...

Aga ei saanud, ...situatsioon nõuab...

Mõnikord said asjad ka ehk valesti...

12. Toimetaja praktikast Eesti Raadios

Mina läksin Televisiooni just tekstidest väljavõtmiste pärast.

Tegin kultuuripublitsistika saadet "Aga teie arvamus?" Seal kutsuti ini-
mesi rääkima ühest teatud teemast, mis kultuurielus just oluline oli. See
oli kirjandussaadete üks esindussaadet. Selle tekst tuli enne lindist maha
kirjutada ning siis selle järgi luges (ja vahel ka kuulas) ... saate läbi, vedas
punase pliiatsiga alla need laused, mis tulid lindist välja võtta. Ühes saa-
tes — see oli 30 min — pool tundi — tuli neid väljavõtmisi nii palju, et
saade ei andnud enam ajas välja, siis ma vihastasin ning siis otsustasingi
minna televisiooni...

13. Infosaadete toimetaja, kes hiljem sai esinemiskeelu, oma tööst, tsenseerimisest ja viseerimisest

— Milline oli su töökorraldus?

Esialgu, kui ma olin veel mittekoosseisuline, siis mu töökorraldus seis-
nes selles, et ma läksin hommikul tööle, 9–10 paiku — siis toimus vanem-
toimetaja kaudu tööülesannete jagamine. Seal sai ka ise kaasa rääkida,
aga üldiselt otsustas ikka tema ära, milline teema oli vaja täita, ja siis
mind saadeti objektile lugu tegema.

Hiljem usaldati mulle juba toimetada "Vikerkaja".

See oli ainuke saade veel tol ajal, mis eetrisse läks otse, peale "Päeva-
kaja". Aga "Päevakaja" oli juba ette täpselt valmis, "Vikerkajas" olid
vahespiigid suhteliselt improvisatsioon, kuigi nad pidi ka tekstina enne
esitama.

Kui ma hakkasin seda tegema, siis töö iseloom juba muutus. See oli
1978. aastast otse eetrisse.

Siis juba usaldati. Siis läks päris kiiresti juba edasi, kui usaldus tekkis. Rein Hanson oli siis peatoimetaja. Tema ajal mulle siis juba usaldati ka "Päevakaja" tegemine, mis oli siis eriti vastutusrikas ülesanne, kuigi see saade oli viimse sõnani ette viseeritud, seal mingit improvisatsiooni ei olnud.

Nii minu spiigid kui kõik linnid olid ette viseeritud ja kui ma oleksin midagi teisiti öelnud või teinud, siis ma oleksin olnud n-ö distsipliinrikkuja. Seda praktiliselt ei juhtunud.

— Kes otsustas teie asjad?

Kui ma läksin sinna, siis oli peatoimetaja Sulev Mets.

Info ja propaganda pandi kokku ja see oli suur toimetus.

Tema oli mugav, tema ei sekkunud.

Tegelikult vastutas vanemtoimetaja. Viseerimise õigus oli toimetuses 5–6 inimesel. Peale vanemtoimetajate oli see õigus veel paaril vanal kommunistil, kes ise ei teinud saateid, kelle ülesanne oligi viseerimine.

— Aga mis ametis nad olid?

Nad olid propagandasaadete vanemtoimetajad, aga viseerisid ka info-saateid. Nemad viseerisidki infosaateid, sest infosaadetes ei olnud seda õigust rohkem kui ainult mõnel toimetajal — peatoimetaja asetäitjal ja vanemtoimetajal.

Valveviseerija oli see, kes viseeris õhtuseid saateid. Nad viseerisid praktiliselt kogu õhtust programmi, operatiivsaateid, seal sporti.

GLAVLIT oli omaette.

Sinna oli võimalik oma paberitega minna alles pärast seda, kui oli all-kiri saadud oma vastutavalt toimetajalt.

Ja sellisel viisil viidi need paberid — operatiivsaadete puhul toimus see viseerimine jooksvalt, teiste saadete puhul oli aega, sa jätsid materjali — kogu saate ümbertrükituna —, sa jätsid selle sinna postkasti.

Aga kuna meil olid operatiivsaated, siis meil toimus see vahetult enne saadet.

"Päevakaja" puhul luges viseerija muidugi kogu teksti läbi.

Küsis ka kõikide lõikude kohta, millest sisu oli.

GLAVLITI huvi oli meie alal kõige rohkem statistika. Püüti vältida ja küsiti lähemalt järele, kui oli kogu Eestit haarav statistika.

Seal hariduse ja õpilaste kohta — ei saanud olla koolilõpetajate arvusi ja ei tohtinud ka kooli astujate — 1. klassi õpilaste arvusi olla.

Siis mis hakkas just sel ajal tulema, oli keskkonnakaitsealane informatsioon.

Näiteks väga tihti oli meil tõlkematerjale.

Uuriti väga, kui oli kalapüük, siis ei tohtinud öelda, mis piirkonnas käib kalapüük, kui meie laevad olid.

Ka "Piirist piirini" saates vaatas järele, kas ettevõtte on keelatud ettevõtete nimekirjas või ei ole (seal oli mingi asbestitehas).

Üldiselt tsensuuris palju asju maha ei võetud. See viseerimine toimus enne tsensuuri minekut.

— Mis tähendas viseerimine?

Raske öelda. Valvetoimetaja või valveviseerija — tema lähtus sellisest... oma kogemuslikkusest, oma kogemusest suhtumisest.

Kui olid mingisugused probleemid, ta lähtus probleemidest ja pretendentidest põhiliselt.

Kuna tol ajal oli üldiselt mall teada, kuidas räägitakse ja millest räägitakse, siis huvitas teda sellest mallist kinnipidamine.

Põhiliselt huvitas teda tähtsate partei- ja riigijuhtide õige nimetamine, nende tiitlite täpne nimetamine. See pidi olema muidugi esitatud hästi. Tuli vältida madalaid väljendeid, nagu nemad leidsid, ei tohi olla, olenevalt toimetajast, kes hakkas ka vormi kallale — kas vorm on —, kas küsimused on õigesti esitatud ja — olenevalt, kellega vesteldi, võib-olla teinekord tekkis probleem, et kui vastaja oli liiga prominentne, siis küsija küsimused võeti ära, kuna ta tundus liiga lihtne või primitiivne, võrreldes selle vastajaga. Seda väga palju püüti — püüti seda reporteri isikupära välja võtta.

Eriti, mis puudutas “Päevakaja” lugusid.

Probleem oli ka lühendamine. Hoolimata sellest, et see oli toimetaja funktsioon, ka viseerijad tegelesid lühendamisega.

Nad püüdsid välja võtta kõik selle, mis oli selle loos isiklikku või subjektiivset, et teha sellest...

— Kus oli hinnang...?

Mitte isegi et hinnang, aga selline subjektiivne parasiit, või selline isiklik lähenemine asjale. Seda püüti vältida, et ei tuleks välja isiklikku suhtumist...

— Kas see oli nii sinu kui küsituleja puhul, või ka vastaja puhul?

No vastajate puhul see asi... see väga palju sõltus sellest, kesse vastaja oli. Kui ta oli kultuuritegelane, siis ka tema puhul küllalt palju püüti vältida niisugust isiklikku lähenemist.

Aga kui ta oli ametiisik — tavaline oli see, et ametiisikud üldse väga vähe või halvasti rääkisid, neilt oli üldse võimatu midagi kätte saada — nende puhul ei olnudki nagu enam midagi seal viseerida...

See, mis nad ütlesid, oli üldse ainus, mida sai kasutada...

Aga siin oli veel väga palju isiklike aspekte. Kes viseerijatest oli olnud vana sõjamees, see pööras väga palju tähelepanu, et oleks sõjaväelised väljendid täpsed — juhtus, et ei olnud major või leitnant õigesti nimetatud seal...

— Sa ütlesid, et viseerijad töötasid oma intuitsioonist. Aga kui palju tuli ette seda igaks-juhuks-viseerimist?

See sõltus palju isikutest.

Osa laskis seda palju kergemalt — kes ei süvenenud asjasse. Aga mõned olid jah, sellised, kes olid ettevaatlikud. Ma ütleksin, et noored, suhteliselt nooremad karjääri tegevad toimetajad olid isegi ettevaatlikumad kui vanad, need nii ei kartnud.

Mida tihti kasutati, kas nüüd meie sisetoimetuses, aga rohkem välistoimetuses, et need vanad mehed võtsid tihti vastutuse enda peale, et ühteist avaldada, mida nooremad ei oleks julgenud avaldada. Sest oli teada, et see vana kommunist, tema kallale nii kergelt hammas ei hakka.

Nooremad, kui need tõusid karjääriredelil, nemad olid palju rangemad — minu meelest näiteks FU, kui ta sai vanemtoimetajaks, muutus küllalt ettevaatlikuks korraga —, oli tunda valvsuse joon.

— Kas ta luges ka ridade vahelt või oli ta kohustuseks ainult ridu lugeda?

Ei, infosaadetes ei olnud see probleem nii tõsine, aga noortesaadetes loeti küll ridade vahelt.

— Ja tsenseeriti ka seda?

Jah, küsimusi esitati.

No seal oli eriti legendaarne juhtum noortesaadetes — ET —, tema oli ka sellest vanast kommunistide sarjast, kes ise iial ei olnud saateid teinud. Ja tema oli lausa tüüpiline viseerija.

Kui oli juttu näiteks välisreisidest, siis tema püüdis vältida kõike seda, mis oli väljaspool n-ö ametlikku programmi. See, mille kohta ta ei teadnud täpselt, kas see oli ametlik — kui keegi rääkis, et ta isiklikult kusagil käis, isiklikult liikus ringi —, klassikaline lugu oli see, et kui keegi käis Vietnaxis ja sõitis jalgrattaga, siis selle ta kiskus välja, sest Nõukogude turist ei või Vietnaxis ise ringi sõita.

See on väga tüüpiline näide tema puhul.

Ja ta tihti esitas niisuguseid küsimusi, millele ma ei osanud vastata, sest ma ei osanud oma mõtet kunagi niisugusel kombel pöörata, nagu tema neid asju pöörata oskas.

Tema oli kohe selline eriline omadus, intuitsioon, näha asju vaenlase silmaga ja kuulata vaenlase kõrvaga.

T-ga mul oli ka probleeme küll, kui ma "Tulipunkti" tegin, tema ei saanud mõnest asjast küll üldsegi aru.

Tema oligi viseerija, ainult...

Noortesaadetes oli asi veel keerulisem, sest saadete kava, programm tuli eelnevalt ka ära viseerida — see oli mitmeastmeline.

Alguses programmi koostamine — esitati ettepanekud — need läksid siis sinna kavakoosolekule, see siis vaatas need esialgselt läbi ja siis nad pidid laekuma kaks nädalat varem — tema oli juhtiv jõud, see organiseeriv töö. Tema põhiliselt viseeris, sest Ivo Valter oli peatoimetaja, tema nagu püüdis kõrvale hoida, tema oli mugav inimene. Nii ta jättis palju T. peale, kes oli siis väga valvas.

T-l oli veel niisugune omadus, et ta kindlasti midagi ütles.

Ei olnud kunagi see, et kui sa esitasid talle saatematerjalid, et ta ei öelnud siis mitte midagi kriitilist... Kuna ta tundis niisugust vajadust ennast õigustada sellega, et ta midagi kriitilist ütles. Nii et see on väga iseloomulik tolle aja viseerijatele.

Nad tundsid vajadust ennast õigustada...

Lisa 4

Väljavõtteid EKP Keskkomitee salajastest dokumentidest

Копия, мада, професоред, Шинегел
 NOUKOGUDE LIIDU KOMMUNISTLIK PARTEI
 EESTIMAA KOMMUNISTLIKU PARTEI
 KESKKOMITEE

Средствами всех стран, соединенных
 КОМУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ
 СОВЕТСКОГО СОЮЗА
 ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ
 КП ЭСТОНИИ

СОВЕРШЕННО СЕРПЕТНО
 Täiesti salajane

EKP Keskkomitee büroo istungi

ПРОТОКОЛЛ nr. 161

16. detsember 1980

Juhatas sm. Vaino

Võtsid osa:

KK büroo liikmed	- sm-d Johanson, Kabin, Kmo, Lebedev, Lentsman, Merinas, Ristlaan, RUutel
KK büroo liikmekandidaadid	- sm-d Pork, Sišov
KK liikmed	- sm-d Ananits, Kello, Kimmel, Koort, Zamakhin, Saia, Turonok, Utt, Vassikov
KK liikmekandidaadid	- sm-d Kallas, Kuznetsov, Merisalu,
EKP Revisjonikomisjoni liikmed	- sm-d Aben, Oinus, Renser
KK osak.juhatajad	- sm-d Ilves, Peebo
KK osak.juh.ase- tstitjad	- sm-d Järv, Paalendi

1. Viljandi Rajooni Põllumajanduskoondise ja
Pärnu Agrotööstuskoondise tükkoskonnate levitemisest
 (sm-d Vaino, Kabin, Lebedev, RUutel, Lentsman,
 Merinas, Udam, Elvak)

Viljandi Rajooni Põllumajanduskoondise ja Pärnu Agrotööstus-
 koondise moodustamisega paranes nende rajoonide põllumajanduse
 juhtimine. Tunduvalt on kasvanud rajoonilüli osa põllumajanduse

[- - -]

4

2. Puudustest Eesti NSV Riikliku Televisiooni- ja Raadiokomitee töös NLKP Keskkomitee otsuse "Ideoloogiatöö ja poliitilise kasvatustöö edasisest parendamisest" täitmisel

(sm-d Vaino, Käbin, Lebedev, Ristlaan, Merimaa, Johanson, Sišov, Pork, Penu)

EKP Keskkomitee büroo märgib, et Eesti NSV Riiklik Televisiooni- ja Raadiokomitee on ära teinud tematava töö NLKP Keskkomitee otsuse "Ideoloogiatöö ja poliitilise kasvatustöö edasisest parendamisest" täitmiseks. Eesti Televisiooni ja Eesti Raadio mitmed saatesarjad, nagu "Sunniaastad", "Poliitilised kiired", "Sotsialistlik elulaad", "Areenud sotsialismi majandusprobleemid" ja mõned teised on pälvinud televaatajate ja raadiokuulajate positiivse hinnangu, nad aitavad kaasa töötajates marksistlik-leninliku maailmavaate ja aktiivse eluhoiaku kujundamisele. Viimasel ajal on televisioonis ja raadios 2 korda suurenenud informatsioonisaadete maht, tunduvalt on tõusnud nende operatiivsus.

Eesti NSV Riikliku Televisiooni- ja Raadiokomitee süsteemis on sisse seatud ning pandud teaduslikule alusele televaatajaskonna ja raadiokuulajaskonna uurimine. Eesti Raadios on moodustatud pressibüroo, kes tegeleb vastupropagandaga.

Samal ajal EKP Keskkomitee büroo on seisukohal, et Eesti NSV Riikliku Televisiooni- ja Raadiokomitee juhtkond ja parteikomitee ei ole oma tööd ümber korraldanud NLKP Keskkomitee otsuse "Ideoloogiatöö ja poliitilise kasvatustöö edasisest parendamisest" ning EKP Keskkomitee IV pleenumi otsuste valguses.

Paljude tele- ja raadiosaadete ideeline sisu ja mõjususe ei vasta pahasti tänase päeva nõuetele, nad ei soodusta küllalt aktiivselt televaatajatel ja raadiokuulajatel internatsionalismi ja patriotismi, NSV Liidu rahvaste sõpruse ning tööaustuse tunnete kujundamist. Paljud tähtsad, nõukoguliku elulaadi iseloomustavad materjalid ei kindlusta propageeritavate ideede pealetungivust. Majandustemaatikaga saadetes ei näidata küllalt sügavalt ja argumenteeritult vabariigi kohta ja osa NSV Liidu rahvamajanduse ühtses kompleksis.

Nii mõneski saates jääb puhtu pundu aktiivsest eluhoiakust, esineb ideoloogiliselt ebapäseid formuleeringuid. Mõnede tele-

ja raadiosaadete autorid pühavvad küita televaatajaid ja raadio-kuulajaid materjali ebatavalise esitusega, matkivad mõnikord kodanliku ajakirjanduse vätteid, tihti muganduval väikekodanliku maitsega, kusjuures seda tehakse esinemiste ideeline ja kunstilise taseme kahjuks.

Tõsisid puuduääake esineb televisiooni ja raadio töös noorsootemaatika valgustamisel. Ebarahuldaval tasemel mäidatakse komsomoli- ja pioneerorganisatsioonide tegevust, nõrgalt valgustatakse noorte patriootilist ja internatsionalistlikku kasvatamist. Lastesaadetes puudub reeglina poliitiline suunitus, ebapiisavalt kasutatakse herciliis-patriootiliste kino- ja telemangufilmide kasvatustlikke võimalusi.

Pikemat aega pole televisioon ja raadio pööranud vajalikku tähelepanu meelelahutussaadete ideelisele sisule ja kunstilisele tasemele. Nendes kuulub õigustamatult suur koht välis- ja kodumaisele popmuusikale, isetegevuslike vokaal- ja instrumentaalan-samblite madalatasealistele esinemistele. Samal ajal on vähe propageeritud vennasvabariikide muusikat. Muusika- ja meelelahutussaadete läbimõtlematu koostamine soodustab oluliselt televaatajate ja raadiokuulajate teataval kontingendil, eriti noortel väharastunud ideeliste ja kõlbliste vaadete ning madala esteetilise maitse kujunemist.

Eesti NSV Riikliku Televisiooni- ja Raadiokomitee juhtkond ja kolleegium ei pööra vajalikku tähelepanu kaadri valikule, mille tagajärjel satuvad komiteesse tööle poliitiliselt ebaküpsed ja loominguliseks tegevuseks nõrgalt ettevalmistatud inimesed, peamistes toimetustes on parteiline tuumik väike, teeniliste töötajate hulgas pole peaaegu ühtegi kommunisti ja kommunistlikku noort. Äärmiselt vähe kaasatakse komiteesse tööle partei- ja komsomoliorganite süsteemi töötajaid, kel on annet ajakirjandustööks.

Eesti NSV Riikliku Televisiooni- ja Raadiokomitee juhtkond (R. Penu, E. Anupõld, A. Slutsk, A. Jürjõ) on nõrgendamise kontrolli ja vähendanud nõudlikkust toimetuse tegevuse vastu, ei ilmuta alati vajalikku ideelist küpsust, ei anna teravat kriitilist hinnangut vigadele ja mõõdalaskmistele, madalale distsipliinile ja lodevusele aparadi ja mõnede töötajate töös, ei anna üksi kriitiliselt omaenda tööd. Selline tööse ebakriitiline suhtumine segab puuduste kõrvaldamist.

Eesti NSV Riikliku Televisiooni- ja Raadiokomitee parteikomitee ei avalda tšsist parteilist mõju kollektiivi elule ja loometegevusele. Kaadri valiku ja kasvatamise ning ideelise karastamise küsimused pole parteikomitee ja parteialgorganisatsioonide tegevuses kesksel kohal. Parteikomitee istungite päevakorras on tavaliselt teisejärgulise tähtsusega küsimused. Samal ajal ei arutata kollektiivi ees seisvaid sügavaid loomingulisi probleeme, töötajate ideelis-poliitilise kasvu, töödistsipliini tugevdamise ja oma töö eest vastutuse tõstmise küsimusi. Parteikomitee ei kindlusta parteitsehhiorganisatsioonide ja parteigruppide ning ametiühingu- ja komsomoliorganisatsiooni vajalikku juhtimist. Kommunistid pole alati kollektiivi esirinnas, paljudel juhtudel vaatavad mööda teatud osa töötajate hulgas levinud ebatervetest, apoliitilistest ilmingutest ning ei astu nende vastu välja.

EKP Keskkomitee büroo o t s u s t a b:

1. Juhtida sm-te R.Penu, E.Anupõllu, A.Slutski ja P.Jürjõ tähelepanu Eesti NSV Riikliku Televisiooni- ja Raadiokomitee juhtimises esinenud tšsistele puudustele.

Kohustada komitee juhtkonda ja kolleegiumi kõrvaldama oma töös esinenud puudused ning rakendama abinõud tele- ja raadiosaatede ideelis-poliitilise ja kunstilise taseme tõstmiseks, saavutada, et vastavalt NIKP Keskkomitee otsuse "Ideoloogiastöö ja poliitilise kasvatustöö edasisest parendamisest" ja EKP Keskkomitee IV ja XX pleenumi otsuste nõuetele oleksid tele- ja raadiosaated võitleva ja ründava iseloomuga, et nendes propageeritaks eredalt partei ja valitsuse otsuseid, valgustataks NIKP XXVI kongressiks tehtavate ettevalmistuste käiku.

2. Pidada Eesti Televisiooni ja Raadio tähtsaimaks ülesandeks soodustada poliitilise ja kunstilise publitsistika kõigi vahenditega töötajatel, üliõpilastel ja õpilastel, vabariigi kogu elanikkonnal marksistlik-leninliku maailmvaate, partei üritusele ja kommunismiideaalidele piiritu ustavuse ning oma sotsialistliku kodumaa vastu armastuse kujundamist, kasvatada neid NSV Liidu rahvaste sõpruse ja proletaarse internatsionalismi vaimus.

Eesti Televisioonil ja Eesti Raadiol koondada oma tähelepanu järgmistele põlmküsimustele:

rahvamajanduslike probleemide valgustamisel: avada sügavalt

ja näitlikult Nõukogude vennasvabariikide majandusalaast koostööd, Eesti NSV kohta ja osa meie maa rahvamajanduse ühtses kompleksis, pidades silmas, et vabariigi tööstuse, põllumajanduse, ehituse, transpordi ja teenindussfääri edasise arengu edukuse, tarbekaupade tootmise suurendamise ning nende kvaliteedi parandamise küsimusi ei saa lahendada ilma vennalike liiduvabariikide vastastikuse abita;

näidata emotsionaalselt eesti rahvuse ühtsengut nõukogude rahvaste vennalikus peres, järgida ideelist selgust sotsialistliku internatsionalismi ja nõukogude patriotsmi propagandas, anda vääriline vastulöökk imperialismi ideoloogilistele diversioonidele, võidelda järjekindlalt kolkluse ja kitsalt rahvuslike huvide ilmingute ning kodanliku ideoloogia retsidiivide vastu;

nõukoguliku elulaadi ja kommunistliku moraali propageerimisel avada positiivsete näidete varal nõukogude inimese ideekindlust ja kodanikuhoiakut, tema vaimset rikkust ja moraalset palet. Näidata eredamalt tööinimese ja sotsialistliku võistluse osa, propageerida eestlaste ja venelaste, teiste rahvaste esindajate loomingulist koostööd tööl, puhkehetkedel ja argielus, seltsimehelikku üksteiseabistamist, kollektivismi ning nõukoguliku elulaadi teisi külgi, võidelda leppimatult ebaperemehelikkuse ja organiseerimatuse, bürokratismi, passiivsuse ja ükskõiksuse vastu;

tösta meelelahutussaadete ideoloogilist koormust satiiri ja huumori vahenditega võidelda väikekodanliku eluviisi retsidiividega, töusiku- ja tarbijapsühholoogia retsidiivide vastu mõnede inimeste teadvuses. Propageerida laialdasemalt nõukogude estraadimuusikat, edumeelsete välisautorite helindeid ja esinejaid.

3. Pöörata erilist tähelepanu noortesaadete parandamisele. Tugevdada nende ideelis-poliitilist suunitlust.

Valgustada noorsootemaatikat noorte kategooriatele diferentseeritud lähenemise alusel, kindlustada saadete kunstilise taseme tunduv paranemine.

4. Eesti Televisioonil ja Raadiol valmistada ette saatesarjad järgmise temaatikaga:

- NLKP Keskkomitee projekti partei XXVI kongressile "NSV Liidu majandusliku ja sotsiaalse arengu põhisuunad aastaks 1984-1985 ning ajavahemikuks kuni 1990. aastani" selgitamine ja arutamine;

-majandusmehhanismi täiustamist ja placeerimise parandamist käsitlevate NLKP Keskkomitee otsuste ning NLKP Keskkomitee 1980. aasta oktoobripleenumi otsuste realiseerimise käigu valgustamine;

- vabariigi elanikes uhkustunde kujundamine oma sotsialistliku kodumaa üle, nõukogude rahvaste vennaliku sõpruse, proletarise internatsionalismi edasine tugevdamine;

- rahvasaadikute nõukogude ja ametiühingute sidemete tugevdamine rahvahulkadega ning elanike vajaduste tundmaõppimine ja rahuldamine.

5. Eesti NSV Riikliku Televisiooni- ja Raadiokomitee juhtkonnal ja kolleegiumil parandada järsult loominguliste ja tehniliste töötajate valikut, paigutamist ja kasvatamist, tagada peatoimetuste tugevdamine poliitiliselt küpse, kvalifitseeritud ajakirjanike kaadriga, pöörata rohkem tähelepanu nende ideelisele kasvule ja kutsemeisterlikkuse tõstmisele, viia sisse kaadri atesteerimise efektiivne süsteem. Kasutada laiemalt noorte ajakirjanike juhendamist kogunud ajakirjanike poolt.

6. Tõsta peatoimetuste vastutust saadete kvaliteedi ja ideoloogilise suunitluse eest. Teha resolootne lõpp apoliitilisusele, ideelisele ähmasusele ja põhimõttelagadusele saadete koostamisel. Pöörata tähelepanu kaasatavate autorite hoolikale valikule. Pidevalt tõsta ajakirjanike vastutust iga ettevalmistatud materjali eest, pidades silmas, et nad esinevad paljutuhandelisele auditooriumile.

Töötada välja ja viia praktikasse saadete ettevalmistamise täpne süsteem, mis tagaks materjalide sisutiheduse ja võimaluse tungida püstitavate probleemide olemusse, esinemiste suure mõju-
ause, seada sisse tihedad kontaktid EKP Keskkomitee osakondadega.

7. Eesti NSV Riikliku Televisiooni- ja Raadiokomitee parteikomiteel, võttes arvesse ideoloogia võitluse teravnemist, suurendada iga kommunisti, iga töötaja poliitilist valvsust ning tõsta vastutust oma töö eest, parandada tunduvalt oma töötajate hulgas tehtavat kasvatustööd. Suurendada televisiooni ja raadio kollektiividele avaldatavat parteilist mõju. Parandada ametiühingu-, komsomoli- ja teiste ühiskondlike organisatsioonide juhtimist, kontrolli vastuvõetavate otsuste täitmise üle, taotleda partei-

ja tootmisdiscipliini tugevdamist, töötajate vastutuse tõstmist oma ametikohustuste täitmise eest, kommunistide avangardiosa suurendamist. Tagada rangelt individuaalne lähenemine kõige väimekamate, kõrgete poliitiliste ja tööalaste omadustega ajakirjanike valimisel parteisse vastuvõtuks.

8. Teha Eesti NSV Ministrite Nõukogule ülesandeks vaadata kolme kuu jooksul läbi küsimus Kesktelevisiooni I programmi saadete vastuvõtu kohta kogu vabariigi territooriumil.

9 Eesti NSV Riiklikul Televisiooni- ja Raadiokomiteel informeerida EKP Keskkomiteed käesoleva otsuse täitmise käigust 1. juuniks 1981 ja 1. jaanuariks 1982.

10. Kontrolli otsuse täitmise üle panna EKP Keskkomitee propaganda ja agitatsiooni osakonnale.

3. Õppurnoorte kommunistliku kasvatamise parandamise abinõude plaanist

(sm-d Vaino, Kabin, Lebedev, Ristlaan, Kõo, Lentsman, Merimaa, Johanson, Pork, Sišov, Aben)

1. Kiita heaks õppurnoorte kommunistliku kasvatamise parandamise abinõude plaan.

2. Kontrolli abinõude plaani täitmise üle panna EKP Keskkomitee teaduse ja õppeasutuste osakonnale.

4. Riiklike terviljaressurside säästliku kulutamise abinõudest

(sm-d Vaino, Kabin, Lebedev, Huutel)

Võtta vastu EKP Keskkomitee ja Eesti NSV Ministrite Nõukogu sellekohane määrus.

5. EKP Keskkomitee ja Eesti NSV Ministrite Nõukogu 1960.a. 13. aprilli määruse nr. 145 osalisest muutmisest ja täiendamisest

(sm-d Vaino, Kabin, Lebedev, Ristlaan, Lentsman, Vassikov)

Võtta vastu EKP Keskkomitee ja Eesti NSV Ministrite Nõukogu sellekohane määrus.

[---]

"Sovetskaja Estonia", televisioonis ja raadios. Teksti ettevalmistamine teha ülesandeks põllumajanduse osakonnale.

10. Sm. R.Ojasaare küsimus

(sm-d Vaino, Käbin, Lebedev,
Lentsman, Ojasaar)

Soovitada Eesti NSV Riikliku Televisiooni- ja Raadiokomitee propaganda peatoimetuse toimetaja Raivo Ojasaar TASS -i korrespondendiks Soomes.

Kinnitada R.Ojasaare iseloomustus.

11. Sm-te I.Kudrjajtseva ja N.Startšenko küsimus

(sm-d Vaino, Käbin, Lebedev, Šišov, Kudrjajtseva)

Võtta vastu EKP Tallinna Linnakomitee ettepanek:
kinnitada I.Kudrjajtseva EKP Tallinna Kalinini Rajoonikomitee sekretäriks;

vabastada sellelt ametikohalt N.Startšenko seoses tema üleminekuga teisele tööle.

Vabastada I.Kudrjajtseva EKP Tallinna Kalinini Rajoonikomitee parteikomisjoni esimehe ametikohalt.

12. Sm-te E.Soo ja K.Kasikovi küsimus

(sm-d Vaino, Käbin, Lebedev, Šišov, Soo)

Võtta vastu EKP Tallinna Linnakomitee ettepanek:
kinnitada Evi Soo EKP Tallinna Mererajooni Komitee sekretäriks;

vabastada K.Kasikov sellelt ametikohalt seoses tema üleminekuga teisele tööle.

Vabastada E.Soo EKP Tallinna Oktoobri Rajoonikomitee propaganda ja agitatsiooni osakonna juhataja ametikohalt.

EESTI NEW RIILIKU TELEVISIOONI- JA RAADIOKOMITEE

Ü R I T U S T E P L a n

KRP Kooskomitee 16.dets.1980.a. büroo otsuse täitmiseks 1981.a.

Ü r i t u s t e s i s u	Tähtsused					Tähtsused Kontrollitud Märge tähts. kohta
	1	2	3	4	5	6

I Organisatsioonilised Üritused

Seadete ettevalmistamise ja eestriise andmise süsteemi

seadiseks täiustamiseks:

töötada välja kesasegsetel tehnilistel vahenditel baseeruva programmi ettevalmistamise tehnoloogiline kirjeldus Eesti televisioonis. Koostada eritehnoloogiate kirjeldused infotelevisiooni programmi, levustustlike seadete, levastustate ja eriseadete kohta

Via Eesti Radio propagandasseadete pestolmetuses katse-llaelt siase seadete täpne planeerimine kuni kolm kuud ette. Täiendatud kogemused ja järeldused arutada läbi Eesti Radio nõukogu ja peateibüroo ühisel koosolekul

Ühise riigipäevade ja propagandade tähtsused, es-almise struktuur

Koostada Eesti Televisioonis ja Eesti Raadios "Toimetaja viitepea".

Katse välja ja ning rekendade avalike ürituste korraldamise dokumentatsiooni, mis kehtestatakse komitee esimehe allkirjaga.

Katse regulatsiooneid koostumise töökollektiivides, sõltumatus-majanduses ja ettevõtetes

Katse televisiooni- ja raadiopäevade korraldamist rajooni- ja linnades

15.aprill 1981 R.Värre T.Kask V.Lindström

1.juuni 1981 O.Gehrke J.Hansen

1.mai 1981 R.Värre A.Kirt E.Kopli V.Lindström J.Hansen L.Pöldma

6.aprill 1981 R.Värre A.Kirt V.Lindström J.Hansen

5.aprill 1981 I.Kononov R.Penu

pidewalt V.Lindström E.Annupõld J.Hansen A.Slutsk

1 kord R.Värre A.Kirt E.Annupõld A.Slutsk

Etiaia parteiorganisatsiooni üldkoosolekul; EKP XVI kongressil ja EKP XVII kongressil otsustest tule- matest ülesannetest Tele-Radiokomitees	märts, 1981	A. Barbo
Etiaia komitee kolleegiumi ja parteikomitee ühistel istungitel; Eesti Televisiooni ja Eesti Radio tööst EKP Keskkomitee 16.dets.1980.a. büroo otsuse täitmiseks	juuni, 1981	E. Anupõld A. Slutsk R. Penn A. Barbo
Etiaia komitee kolleegiumi istungitel; Tööst kirjeldage Eesti Televisiooni ja Eesti Radio	apr., 1981	L. Sernet T. Upine V. Lindström J. Hansen
EKP XVI kongressi otsuste realiseerimisest ETV-s	oktoober, 1981	V. Lindström E. Anupõld
Etiaia parteikomitee istungitel; Kommunistlikule parteile kuuluvate juhtimise Vabariikliku Radio-Televisiooni parteiorganisatsioonis Kommunistliku Partei ja valimiskomitee teatud kriitiliste mää- rude realiseerimise plaani täitmise küsimus	märts, 1981	E. Järvi S. Nerro
Etiaia parteikomitee tööst töötajate sotsiaalse ja kul- tuuriliste vajaduste rahuldamisel	aprill, nov. 1981	E. Haasmaa O. Gehrke E. Järvi H. Negla T. Kõrda
Kommunistlikule parteile kuuluvate juhtimise Kommunistliku Partei ja valimiskomitee tööst	aprill, 1981	O. Lepp R. Mälik T. Kõrda
Etiaia parteikomitee tööst töötajate sotsiaalse ja kul- tuuriliste vajaduste rahuldamisel	juuni, 1981	A. Barbo
Etiaia parteikomitee tööst töötajate sotsiaalse ja kul- tuuriliste vajaduste rahuldamisel	juuli, 1981	E. Haasmaa O. Gehrke E. Järvi H. Negla
Etiaia parteikomitee tööst töötajate sotsiaalse ja kul- tuuriliste vajaduste rahuldamisel	juuni, juuli 1981	E. Haasmaa O. Gehrke E. Järvi H. Negla

II Üritused seadete idealis-kunstilise teemaga tähtsuseks

seadete õige kirjendusele leanduse, kindla ideoloogilise suhtluse ja poliitilise eesmärgi kindlustamiseks jätkata ja arendada kõike peetoimetuste olulisemate seadete ja seadete süstematilist kollektiivset eneselu ja arutelu, kasutades selleks vestava alaspetsialiste, sotsiolooge, psühholooge.

Kuulata sellekohaseid peetoimetajate ja parteigruppide juhtideid Eesti Televisiooni ja Eesti Raadio nõukogu ja parteibürool.

Arvamejenduse, teaduslik-tehnilise progressi ning majandusliku ja sotsiaalse arengu probleemide asjatundlikuks süvendatumaks käsitlemiseks.

Arvanded toimetuste töötajate kontakte EKP Keskkomitee, ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi, Eesti NSV Ministrite Nõukogu, ENSV Riikliku Planeetkomitee, ENSV Ametiühingute Nõukogu ning vabariigi ministritekabinetide ja teiste keskkomitee vastutavate töötajatega, nähes ette nende reguleeritud kohtumised toimetustes.

Teada uue teadusajari Eesti Raadios.

Alustada ette ohitudprobleeme käsitlev raadiotelevisiooni

ametühingute ja nõukogude organite toetuse põhjalikumaks süstematiseerimiseks käsitlemiseks tele- ja raadiotelevisioonis töö- ja koostööks ENSV Ametiühingute Nõukogu ja ENSV Ülemnõukogu Presiidiumiga väljast oripäev.

Arveste sõpruse, sotsialistliku internationalismi ja rahvaste patriootismi teema laiemaks ja järjekindlaks käsitlemiseks.

Arvanded televisiooni ja raadio programmide põhjalumali

õlle probleemide süvakehtluseks

Arvanded telematk NSV Liidu Euroopa osa muutmullevõndi

probleemide aremiseks

pealevalt	peatoimetajad	E. Anupõld A. Slutsk
kord kva-	peetoimetajad, parteigruppide	E. Anupõld A. Slutsk E. Henses O. Gehrke
telis		
pealevalt	peatoimetajad, parteigruppide	V. Lindström J. Hensen E. Henses O. Gehrke
veebr. 1981	O. Gehrke	J. Hensen
1. märts 1981	O. Gehrke	J. Hensen
2. märts 1981	M. Nerusk O. Gehrke	V. Lindström J. Hensen
15. märts, 1981	V. Lindström J. Hensen	E. Anupõld A. Slutsk
suvi, 1981	M. Nerusk	V. Lindström

korraldada vennesvebariikide teledekade teemal "60 aastat Nõukogude Liitu"	1981-1982	J. Peadem L. Mikk	V. Lindström
1981/82 telehoorjel slustade publitsistlikku seatearja tähtsaimaks Nõukogude Liidu moodustamise 60. aastapäeva korraldada vennesvebariikide telestundide vaheline muusikaprogrammi festival	oktoober,	M. Nerusk	V. Lindström
tütada välja eesti keele õpetamise metoodika Eesti Televisioonis ning slustade eesti keele õpetamist 1.09.1981 kuulata Eesti Televisiooni ja Eesti Raadio parteibürool ja nõukogus peatoimetajate aruandeid entud teema käsitlemisel seadetes	augla, 1982	J. Peadem L. Mikk	V. Lindström
korraldada teleprogrammi sisustamiseks telepublitsistika ja meelelahutusseadete stsenaariumide võistlus	mai, 1981	T. Kaljumäe	V. Lindström
11.11.1981 Eesti Raadio algorganisatsioonis lahine partei-telekollek teemal "Noorsoo kasvatamise probleemid Eesti Raadio seadetes".	kord kvarta- lis	peatoimeta- jed E. Haasmaa O. Gehrke E. Anupõld A. Slutsak	V. Lindström
korraldada komitee kollegiumi istungil:	mai-juuni 1981	L. Mikk T. Kask	V. Lindström
korraldada komitee kollegiumi istungil:	märts, 1981	P. Soobruus	O. Gehrke
korraldada komitee kollegiumi istungil:	mai, 1981	T. Velmet	J. Haasmaa
korraldada komitee kollegiumi istungil:	juuni, 1981	E. Tooma	V. Lindström
korraldada komitee kollegiumi istungil:	märts, 1981	E. Haasmaa	V. Lindström
korraldada komitee kollegiumi istungil:	sept., 1981	T. Lask	A. Slutsak

III Üritused kesdri paremake valimiseks, peigutemiseks ja õpetamiseks

koostada kõigis posttoimetustes ja teistes alajaoetustes olo-
asoleva kesdri faktilise kasutemise enelluua, tñpsusteda
ning fikseerida posttoimetuste (alajootuste), oaskondade,
toimetuste ning iga töötaja tegevusvaldkonnad ja ülesanded

1981.a.
jooksaal

E. Anupõld R. Peni
A. Slutsk
L. Põldma
R. Herjo
peatoimetaja-
osak. juhataja.
van. toimetajad

utude töötajate kvalifikatsiooni edasise tõstmise abi-
alusid töötajate üldkoosolekutele Eesti Televisioonis, Eesti
Raadio ja Vaber. Raadio-Telekeskuses

mai, 1981

H. Peep E. Anupõld
A. Kirt A. Slutsk
V. Vovtšenko L. Põldma

töötade välja loominguiliste töötajate stesierimise alused

aprill, 1981

H. Jakobson R. Peni
K. Minkels

tegevdate peetoimetustasi võimekate ajakirjanikega, kaasates
nend ühiskondlikku aktiivi ja välisutoreid - tunnustatud
spetsialistide seadete ettevalmistatusse

plüvealt

peetoime- E. Anupõld
tajad, E. Haasmaa
partei- A. Slutsk
bürood O. Gehrke

kesdri kvalifikatsiooni tõstmiseks ja selle reservi
loomiseks:

töötade välja kõigi juhtivate ajakirjanike kvalifikatsiooni
tõstmise süsteem seatakse 1981-1985

20. märts
1981

R. Varrak V. Lindström
A. Kirt J. Hansen

kõikides posttoimetustes kinnistade noortele ja väheste
kogenustega ajakirjanikele vilunud ju" võimekatest ajakir-
janikest juhendajad

25 märts,
1981

peetoime- V. Lindström
tajad J. Hansen

rekendade tööle Eesti Raadio Noorte Reporterite Klubi

veebr., 1981

P. Sookruus J. Hansen

koostada TRÜ ajakirjanduskatsedri üliõpilaste stažeeri-
mise, juhendamise ja rekendamise kord Eesti Televisioonis
ja Eesti Raadios

1. juuni,
1981

R. Varrak V. Lindström
A. Kirt J. Hansen

tõpsustada rajoonikorrespondentide ja kirjassettjate koos-
oleks, värvata juurde uusi inimesi ja viia läbi nende nbu-
pidamine-õppus.

märts, 1981

E. Tooms V. Lindström
G. Peal J. Hansen

Töötajate loominguilise aktiivsuse tõstmiseks:

vali ja uelgitade igal loosjel parim toimetaja, režissöör, assistent, administretor, operetor, filmioperetor, heli- režissöör, monteerija, kunatnik

praktiseerida eriti oluliste probleemide valgustemiseks enisest enam ideekavandite võistlusi.

töötajate vastutustunde tõstmiseks asendete leitmatul teatmilisel ja eestrisse andmisel nähe ette Eesti Televisiooni ja Eesti Raadio parteibürool, nõukogus ja partei- gruppides kommunistide ja teiste töötajate loominguiliste ünnanete täitmise distsipliini reguleerne kulemine-aru- tamine.

parteibüroodel üldistada kogomusi noorte kaedri õpetemisel ja juhendamisel alejaoetustes.

antada komitee kolleegiumi istungitel:

tööt kaedrige Eesti Televisioonis

kaedri kesvetamistost ja õpetamistest

antada parteikomitee istungitel:

tööt juhtiva kaedri valikul, peigutemisel ja kesvatami- sal Eesti Raadios

õpetustuudio tööst kaedri reservi loomisest Eesti Televi- sioonis

kommunistidele parteiliste ülesannete andmises ja nende täitmise praktikast Eesti Raadio parteiorganisatsioonis

fabrikliku Raadio-Telekeskuse spetsialistide kvalifi- katsiooni tõstmisest.

IV Üritused materisael-tehniliselt hoonaj turvdamiseks

antada komitee kolleegiumi istungitel:

Eesti Raadio fonoteegi olukorrest ja perspektiividest

kord asates	parteiü- roo, a/ü-üü- roo, pestoi- metajad	E. Haasmaa O. Gehrke
pidewalt	parteiü- rood, nõuko- tud, portel- grupporgid	E. Haasmaa O. Gehrke E. Anupõld A. Slutak
vähemalt kord aas-	parteiü- rood	E. Haasmaa O. Gehrke
veebr., 1981	E. Anupõld	R. Pennu
okt., 1981	A. Makovetski	R. Pennu
mai, 1981	A. Slutak	J. Hansen
apr., 1981	E. Anupõld	V. Lindström
sept., 1981	O. Gehrke	A. Barbo
nov., 1981	L. Põldma	V. Vovtšenko
märts, 1981	H. Valdms K. Verandi H. Joit	J. Hansen

- Veberifilmi Raadio-Telkeeskuse materiasel-tehnilise baasi väljaseerendamise põhisuunad 1981-1985	märts, 1981	L. Põldma	R. Penn
- komiteesiseane side, selle väljaseerendamise võimalused ja plaanid	apr., 1981	L. Põldma	R. Penn
- studiotöe ja tehniliste vahendite kasutamise enelüüs Tele-Raadiokomitees	mai, 1981	M. Pilt	L. Põldma
- Eesti Televisiooni filmoteegi olukorrest ja perspektiividest	mai, 1981	E. Hoosmaa	E. Anupõld
- televiisiooni- ja raadioprogrammide levi olukorrest veberifilmi	det., 1981	M. Kõit	L. Põldma
Arutades parteikomitee istungitel:			
- Vene Raadiomee rekonstrueerimise käigust	apr., 1981	L. Põldma	J. Hansen
- Automejanduse olukorrest Riiklikus Komitees	juuli, 1981	M. Kangro	Ü. Reudmägi
- Eesti Televisiooni II järgu ehituse käigust	sept., 1981	V. Põsine	V. Vevtsenko
V Üritused teadusliku uurimistöö ajal			
- Tele- ja raadioauditooriumi uurimus koos sisu-eluüüsi analüüsitluse abil	kord kvarte- lis	T. Paulsain E. Tese	A. Temre
- Uurimus erinorvate seetõõsnrite kasutamise metoodika koostamiseks	1982	I. Triikel	A. Temre
- Uurimus pensionieseliste ja massifonkoneliste vahekorras	1981	A. Temre P. Moimik	A. Temre
- Uurimendkõõ erinevate auditooriumi rühmade välispoliitilise informeerituse väljaseelgitamiseks	1981	R. Timak E. Luketsenko	T. Jaak
- Eesti Televisiooni pideva sisuanelüüsi süsteemi juurutamine ja seeligne enelüüs	1981	R. Verrak H. Sein S. Rannu	E. Anupõld
- Uurimingu osa leste ja noorte kommunistliku kasvatuses; teemad;	1981-1982	E. Võhandu H. Jilmeta	A. Slutsk
- Raadio didektilisid ja žurnalistilid elused.			

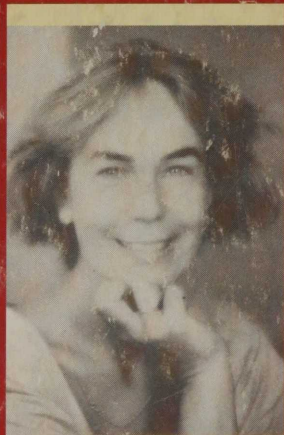
"Toimetamine" on näilisus, sest tavalise meedia-
uskliku meediatarbija jaoks pole seda olemas.

Pole praegu ega ole kunagi olnud.

Just seda avaliku teksti avalikkuse eest hoolikalt
varjatud sünniprotsessi kui meediaprobleemi
käsitleb see raamat.

Toimetamine meedias peaks kindlasti olema
auditooriumi üha laiema tähelepanu all, sest selle
mehhanismid mõjutavad oluliselt me ühisel
avalikkuse väljal toimivaid avalikke tekste
ja nende kaudu peaaegu märkamatult
ka meid endid.

Maarja Lõhmus

Maarja Lõhmus (39) on Tartu ülikooli ajakirjandus-
kateedri õppejõud. Töötanud ajakirjanikuna ja toimetaja
Eesti Raadios, PR-sekretärina Soome Instituudis,
toimetajana Kultuurilehes ja Sirbis. Osaleb mitmetes
rahvusvahelistes meediauurimisprojektides.